

Megérteni a Globalizációt

Budapest 1999

A 00 - 03324

Kiadja a Friedrich Ebert Alapítvány

Szerkesztők:
Molnár János
Kiss Endre

Készült a b.Boni Kft.
műszaki gondozásában

Tartalom

Kiss Endre: A monetarizmus érett rendszerének mezoszintű meghatározottságairól	5
Varga Csaba: A globalizáció pozitív alternatívája: az információs társadalom	15
Bayer József: A globalizáció kihívása és az identitáspolitiká felátadása	27
Arató Krisztina: Globalizáció és foglalkoztatás	39
Ohnsorge-Szabó László: Globalizáció: túl a marxista felfogáson	49
Pethő Bertalan: Szükséglet, bőségle, globalizáció	65
Molnár László: Globalizáció = út a XIX. századba, azaz mégis vége van a történelemnek?	83
Terestyéni Tamás: Globalizáció és kommunikáció	93
Báthory Zoltán: A nevelési értékek változása: a provincializmustól a globalizációig	111
Szántó Borisz: Az Omega-pont jelensége: globalizáció mint a makroentitás spontán szerveződése	119
Beszteri Béla: A globalizáció dilemmái	139
Szabó Máté: Globális társadalmi mozgalmak – globális civil társadalom	149
Kunszt György: Globalizáció és építészet	163

A monetarizmus érett rendszerének mezoszintű meghatározottságairól

A globalizáció jelen rendszere, teljes és érett formája nem azonos azzal, amit sokszor szándékosan, de sokszor szándék nélkül is a gazdaság globalizációjának neveznek. Közgazdaság-, de mentalitástörténeti dokumentumként is megállná a helyét azon sajtóhelyek gyűjteménye, ahol mintegy a leíró nyelvészet „értelmező” kategóriájaként illeszlik hozzá a globalizáció vagy valamelyik megfelelőjének fogalmához az „értelmezést”: a globalizáció, „azaz a gazdaság nemzetközivé válása”.

A globalizáció aktuális, érett formáját semmiképpen sem azonosítanánk a gazdaság globalizációjával, jóllehet a gazdaság, elsősorban és relevánsan a tőke mozgások globalizációja a globalizálódott rendszerek sorában természetesen kitüntetett fontosságú, olyannyira, hogy az egy fokkal absztraktabb vizsgálat számára már az jelenthetné a középponti kérdést, hogy milyen módon vesznek fel „tőkeszerű”, a „tőkére” emlékeztető vonásokat az ugyancsak globalizálódott más rendszerek.

Minőségi különbség mutatható ki a gazdaságra korlátozott és az annál szélesebb (bár a gazdaságot alapul vevő) globalizációfelfogások között. Ebben a differenciában klasszikus tisztasággal jelenik meg a politika és a gazdaság alrendszereinek mind a társadalmak történetében, mind pedig az egyes konkrét társadalmi metszetekben megnyilvánuló különleges viszonya. Miközben az egyes alrendszerek koherens és önálló, más rendszerek elveit kizáró logikájukban nyilvánítják meg önmagukat, e két alrendszer összefonódottsága és kölcsönös egymás általi meghatározottsága olyan erős, hogy egyik alrendszer sem írhatja le önmagában a társadalmat a maga tiszta, rendszerelméletileg legitim változatában. Ezen igen régi paradoxon új fejezetét jelenti a globalizáció korszaka. Egyrészt azzal, hogy a nagy rendszerek általános globalizációját a „gazdaság” globalizációjaként ábrázolják, kritikusan szimplifikálják magát az alapjelenséget. Másrészt, immár valóban a gazdaság szférájához elérkezve, igen gyakran úgy tekintik „politika” és „gazdaság” viszonyát, mintha a globalizáció általános relációi, illetve a globalizáció alapviszonyait konkretizáló, manifesztáló különös vonások nem változtatnák volna meg alapvetően politika és gazdaság egymáshoz fűződő kapcsolatainak egész (és mint említettük, különösen is komplex áthatásokkal leírható) rendszerét. Különösen is fontos a politikai és a gazdasági alrendszer sajátos viszonyának állandó tudatosítása a globalizáció viszonyai között azért, mert a globalizáció jelen struktúráinak mezoszintjén, ami elemzésünk első számú tárgya, éppen a politika mint alrendszer rend-

szerszerű és rendszerszintű leértékelődését kell majd eredményként kimutatnunk.

Politikum és gazdaság kettősségének problematikája iskolapéldaszerűen alkalmas azonban arra is, hogy rajta a globalizáció új kvalitásait kimutassuk. Ha ugyanis a jelen globalizáció meghatározta tárgyi komplexumait kizárólagosan akár az egyik (politikai), akár a másik (gazdasági) kiindulópontból vizsgáljuk, könnyen lehet, hogy semmi sajátosan specifikusait nem tudunk elemzésünk végén felmutatni. A jelen *globalizáció meghatározta* új tartalmait – a két rendszer elkülönült perspektívájából szemlélve – egy elmúlt, *globalizáció előtti* rekonstrukció tárgyává tesszük. A két rendszernek a globalizációban kialakuló sokszoros áthatásai, egymásba való átmenetük új nyelve és fogalmisága helyett az egyes alrendszerek kizárólagos kiindulópontnak választása egy meghaladott normalitás nyelvét érvényesíti. Gazdaság és politika új egymásra vonatkoztatása a globalizáció viszonyainak horizontja előtt esélyt ad arra, hogy le tudjuk írni a globalizáció új szerkezeit. Ugyanennek az új szerkezetnek a leírása azonban (s ebben ragadható meg a fentebb körvonalazott paradox elem lényege is) a két alrendszer bármelyikéből való kizárólagos kiindulás esetén már semmiképpen sem lesz megragadható. Ha a gazdaság alrendszerének oldaláról írjuk le a globalizációt, alig fogunk találni számottevően specifikus, drámaian új elemet. Ugyanerre számíthatunk akkor is, ha egyedül a politikai alrendszer oldaláról indulunk ki, a normalitás ebben az esetben is túl fog tengeni a rendkívülivel, a különössel szemben. Mindkét ilyen kiindulás a globalizáció kvalifikánsan új leírásával szemben a közelmúlt elméleti beidegződéséhez ragaszkodik, ami mindkét esetben lényeges fogalmi leszűküléshez, meghatározó új tartalmak teoretikus érzékelésének elmaradásához vezet.

Ha a globalizáció új szerkezeit például a hagyományos politikai terminológiával vizsgáljuk, nemcsak egyszerűen a politikai alrendszerben elérhető normalitás, de egyenesen egy idilli normalitás képezhet jutunk el, pontosan ahhoz a képhez egyébként, amelyet *Francis Fukuyama* híres elméletének leegyszerűsített értelmezése során oly sokan alakítottak ki a kilencvenes évek elején: a liberális értékek győzelme, a demokratikus berendezkedés világméretű győzelméről és egyben páratlanul új lendületre kapcsolt elterjedéséről. Ha nem is ennyire idilli, de irányában és jellegében hasonló a globalizálódó világnak a kizárólagosan gazdasági alrendszerből kiinduló szemlélete, hiszen magán a globalizáció tényén (és az azzal szorosan összefüggő többi tényen kívül) a gazdaság és a globalizáció összes részlete már leírhatónak tűnik a normalitás nyelvénél, hiszen mindig volt munkanélküliség, egyenlőtlenség, centrum-periféria probléma vagy éppen gazdasági ciklikusság.

A globalizáció specifikus rekonstrukciója, ha tetszik társadalomfilozófiája vagy társadalomelmélete a fő megközelítések három szintjén három eltérő,

ám természetesen egy jól megválasztott magasabb szempontból egységesé tehető képet mutat.

A globalizáció – magától értetődő módon – legszerveesebben *makroelméletként* írható le. Eddigi értelmezéseinkből csak annyit emelnék itt ki, hogy a globalizáció szemünkben mértékadó alapdefiníciója *átfogó funkcionális rendszerek kritikus nagyságrendjének globálissá válása*. Az előbbi, véglegesnek és kimerítőnek persze nem tekinthető meghatározásnak természetesen minden szava egyaránt fontos. Meghatározó, hogy átfogó funkcionális rendszerek globalizálódnak, így elsősorban és elsőként a tőke, de mint utaltunk rá, a tőke globalizálódása, a gazdaság nemzetközivé válása még nem elégséges alapjelensége napjaink globalizációjának. Meghatározó, hogy az átfogó funkcionális rendszerek egy kritikus nagyságrendjének kell globalizálódnia egy egész világgállapot globálisnak nyilvánításához. A kritikus nagyságrend nem határozható meg iskolás módon, előzetes vagy külsődleges kritériumok alapján, de egy kritikus nagyságrend vagy mérték feltételezése azért értelemszerűen több a becslésnél. Mivel a globalizáció globális funkcionálást jelent, ezért bizonyos értelemben a globális funkcionális tapasztalata már önmagában is kritérium lehet. Így a csernobili atomkatasztrófa, a peresztrojka vagy a mexikói pénzügyi válság már hétköznapi tapasztalatává tehetők az átfogó funkcionális rendszerek kritikus nagyságrendjének globalizációját. Nem minden globális azonban, ami nemzetközi vagy akár kiegyensúlyozottan és egyenletesen szóltan az. Globálissá csupán a *rendszerezettség* és a *valóságos funkcionálás* teszi akár a legnemzetközibb jelenséget vagy intézményt is. Az így értelmezett globalizációnak megvan a maga korántsem egyszerű és semmiképpen sem rövid történelme is. Ennek, mint valóságos reál folyamatának a vizsgálata bizonyítja, hogy az így értelmezett globalizációnak nincs metafizikai módon előre elrendelt konkretizációja vagy realizációja. Más szóval bármely érett és értelmezhető alakban jelenlen is meg a globalizáció, egyik érett változat sem volt tekinthető alternatívátlanak.

A globalizáció aktuális érett formáját a makroelmélet szintjén *monetarizmusnak* nevezzük. E név használatának indoklását más helyen elvégeztük, s tisztában vagyunk e fogalom más jelentéseivel ugyanúgy, mint annak a bizonyos fokú tetszőlegességével is, vajon minek is nevezzük egy globális szerkezet érett aktuális állapotát. Szerencsés eleme ennek a névadásnak a pénzforgalom kiemelkedő fontosságára való azon közvetlen utalás, amelyik utal a pénzmennyiségre, illetve ezzel közvetetten például az államadósság problematikájára is. Természetesen a fogalom nem azonos az ilyen névű közgazdasági iskola elméletével.

A globalizáció *mikroelmélete* mára már ugyancsak rekonstruálhatóvá vált. Miközben azonban a globalizáció mikrovilágát mindenki mindenféle akadály nélkül közvetlenül érzékelheti és értelmezheti, egyedül a makro- és

mezoszintű rekonstrukció szuverén birtoklása révén juthat olyan modellek és minták birtokába, amelyek e jól ismert mikrovilágot mint a *globalizáció mikrovilágát* teszik felismerhetővé.

Kitüntetett helyet foglal el a globalizáció teoretikus rekonstrukciójában a közép, a *mezoszféra*. Ez a kitüntetett pozíció nem kizárólag teoretikus eredetű, hiszen nyilvánvaló, hogy lényeges meghatározottságai következtében a globalizáció elsősorban makroelméleti magyarázatot kíván. A mezoszféra azonban nemcsak új arcát mutatja a globalizációs jelenségnek, de egyben a *legrelevánsabb* új arcát, hiszen ezen a szinten szembesül a globalizáció új világa a társadalommal, amely nem (vagy nem csak) a nagy funkcionális rendszerek hálójában, de az *értekek*, a *szerződések*, a *hagyomány* egyszerű történeti és aktuális kötődéseiben is létezik. Mivel a globalizáció legalapvetőbb definíciójaként a funkcionális rendszerek egy bizonyos kritikus nagyságrendjének globalizációját neveztük meg, e mezoszférában kerül sor a legrámaibb szembesülésre. Itt találkozik a *funkcionális és a nem funkcionális* szféra, itt nő át a két szféra fogaskerekűen egymásba.

A globalizáció mezoszférájához tartozik a *globalizáció tanulási folyamatának* önmagában is izgalmas, önálló problémája is. E tanulási folyamat egyik összetevője az a számos szociológiai közegben megmutatkozó kedvetlenség, sőt ellenérzés, amellyel a társadalom egy meghatározott része e folyamatok feldolgozásához fog. Klasszikus lelki ellenálláshoz is lehetne hasonlítani ezt az attitűdöt, amelynek az elmúlt évtizedben sokszorosan tanúni lehettünk. Ezt az ellenállást magyarázhatják már eddig is ismert tények és összefüggések: a mikroszféra tényhalmazának a globalizációval való összevetetlensége és közvetlensége, a makroértelmezés absztrakt és egyelőre professzionális feladatot jelentő nehézsége, harmadrészt azok a kézenfekvő lehetőségek, amelyekkel a globalizáció mezoszférájának legsajátabb új sajátosságait is (látszólag) lehetséges hagyományos elvekkel és fogalmakkal magyarázni. Ez a tanulási folyamat perspektívájából nézve azt jelenti, hogy részben olyan alapon utasíthatjuk el a globalizációt, hogy az nem követel meg gyökeres szakítást a mindennapi lét, az aktuális tudat tartalmaitól, illetve hogy éppen a hagyományok struktúrák és szerveződések továbbélése jelent eszmey vagy tárgyi ellensúlyt a globalizáció új tartalmával szemben. Új problémaként jelenik meg a globalizáció összefolyamatának, illetve egyes, nem egyszer szinte feltűnően partikuláris és véletlenszerű részleteinek összekeverése a nyelvben és a diskurzusból. Így ma már tanulmányokat olvashatunk a „globalizált nő”-ről, amelyek közül némelyik a globalizálódó termelésnek a külső telephelyeken folytatandó olcsó munkabérének összefüggésében tárgyalja a feminizmus és a globalizáció kapcsolatát. Ez a jelenség akkor is probléma, ha a kiragadott összefüggés teljesen legitim és korrekt tényt ragad meg. Ugyancsak a totális és a partikuláris nyelvhasználat elválasztódó megkettőződése mutatható ki abban az eset-

ben is, amikor olyan kijelentéseket neveznek globalizációellenesnek, amelyek tökéletes egyértelműséggel állnak a globalizáció elméleti és gyakorlati elfogadásának talaján, de azon belül a globalizáció valamelyik konkrét összefüggésében fogalmaznak meg negatív álláspontot. Így nevezhető „globalizációellenesnek” egy amerikai politikai lépés úgy, hogy az egész döntés megtételére vagy meg nem tételére kizárólag csak a globalizáció léte teremtet alapot.

A globalizáció megértési folyamata differenciált szellemi feladat, hasonlatos ahhoz, ahogy Niklas Luhmann definíálta a szellemi megértés egyes alrendszereinek funkcióját, s ez a tartalmak komplexitásának leegyszerűsítése és ezáltal a társadalmi gyakorlatba való beépítésének lehetővé tétele. E megértési folyamat végén a globalizáció valamelyik mimetikus fog megjelenni, a globalizáció „képe” az egyes tudatban. Ezen a szálon kapcsolódik a globalizáció megértése az információs társadalom nagy kérdésköréhez is. Az információs társadalom egyrészt az információterjesztés és kommunikáció mai szerkezete miatt maga is globális, egyben – s természetesen végső soron – maga is mimetikus természetű.

A globalizáció megértési folyamata, e problematika sokszoros összefonódottsága az információs társadalom kérdéskörével közvetlenül vezet át a *szimulákrum-szimuláció*, illetve a *virtualitás* problematikájához, hiszen miközben a globalizációt vagy az információs társadalmat teljes joggal lehet definiálni a szimuláció, a szimbolikus formák, a jelek és a virtualitás jelenségeinek döntő előretörésével, egyben arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a globalizáció és a vele számos szálon szorosan összefonódó információs társadalom dinamikus kiteljesedése oka, eredete is mindezeknek a jelenségeknek.

A globalizáció aktuális konkretizációjának formája a monetarizmusnak nevezett rendszer. E „világállapot”, dinamikus szerkezet legfontosabb mezoszintű sajátosságai természetesen a funkcionális rendszerek és az értékek, szerződésekre és hagyományra épülő társadalmak egymásba növe együttélésének megfelelően változhatnak, hiszen ezek ugyanúgy nem változtatatlan szükségszerűségek, mint ahogy a globalizáció egyes makroszintű realizációi sem azok. E mezoszintű tulajdonságok egyben az elmúlt évtized új valóságának is fontos összetevői, de természetesen nem közvetlen és konkrét aktualitások, de mint a globalizáció mezoszintű kristályosodási pontjai, kulcsjelenségei kerülnek látóköreinkbe. Rekonstrukciójuk lényeges, talán döntő eleme is annak a vitának, ami sokak számára még mindig arról szól, van-e egyáltalán globalizáció, s ha igen, akkor hogyan írható le.

E mezoszintű új tulajdonságok legfontosabbika a politika mint alrendszer leértékelődése a globalizáció funkcionális rendszereinek összefüggésében. Ezzel tanulmányunk bevezetőjéhez kanyarodtunk vissza, a gazdaság és a

politika amúgy is paradox rendszerelvű viszonyához, illetve *e különleges viszony hatványozottan különlegessé válásához a globalizáció korában.*

A tézis a politikának mint autonóm alrendszernek természetesen csak a viszonylagos leértékelődését mondhatja ki, ami mint a globalizáció mezosztíngének folyamat, már előrehaladott stádiumában jár. Ez a folyamat nem feltétlenül és ugyancsak nem metafizikai sugalmaknak megfelelően jött létre, nem feltétlen szükségszerűséggel tapad a globalizáció jelenségéhez, de szoros kapcsolatban áll annak monetarista formájával. Elégségesen illusztrálhatja ezt a napjainkban már széles körökben is folyó vita a „világkormány” lehetőségéről. Elvileg mindenképpen elégséges annak feltevése, hogy egy világkormány esetleges működése esetén semmiképpen sem beszélhetnénk a globalizációnak a politikai alrendszer leértékelésére irányuló hatásáról. Az általában vett globalizációnak az a korábbiaktól eltérően új szerepe, hogy kivette a gazdaság, a funkcionális rendszerek és a nagy reál-folyamatok irányítását a politika kezéből, miközben azok kontrollja mind a szerződéselméletek, mind a reprezentatív demokrácia más megalapozási elméletei alapján ma is a politikát illetnek meg. Mélyreható, s korántsem csak a professzionális politika vagy a politizáló értelmiség számára előírt feladat származik ebből: a politikai szféra egész szemléletének újragondolása, részleges ártértékelése.

A politikai filozófia és a politikai gyakorlat minden lényeges fogalma arra a korra és helyzetre vonatkozott, amikor a politikai alrendszer magától eredő hegemon és integráns szerepben volt. Mihez kezdünk mondjuk a szerződéselmélettel vagy az emberi jogokkal egy olyan helyzetben, amikor azokat ugyan a politikai alrendszeren belül semmiféle kihívás nem éri, ezzel egyidejűleg azonban a globalizáció-monetarizmus viszonyai között az erkölcsileg és politikailag felelőssé nem tehető valóságos viszonyok (amelyek funkcionális eredetűre dolgoztunk bevezetőjében már utaltunk) a hajléktalanság vagy a munkanélküliség eseteiben a legnyilvánvalóbban sérelmet szenvednek? Dolgozatunk téziseinek kimunkálásakor ugyan még nem tört ki a jugoszláv háború, úgy hisszük, mégis joggal mutathatunk rá az itt értelmezett és instrumentálizált emberi jogok értelmezésre, mint olyan jelenségre, ami éppen a globalizáció keretei között *egyszerre pozitív* és *egyszerre negatív* él ezekkel a jogokkal, s ez kielégítően demonstrálja a politikai alrendszer viszonylagos leértékelődését a globalizáció viszonyai között.

A globalizáció-monetarizmus mezosztínen sajátos keretek közé helyezi az új módon kérdőjelezi meg a magában a politikai alrendszerben intaktnak megmaradó politikai alapelveket és alapértékeket.

Az új helyzetben nem kizárólag az a kiemelkedően új elem, hogy a maga rendszerén belül támadhatatlan és intakt politikai rendszer, az emberi társadalom végső irányításának és vezérlésének letétteményese, nem kontrol-

lálja a globális folyamatokat, de még inkább az, hogy ennek az alrendszernek a leértékelődése új módon és új motivációk eredményeképpen történik. Így az elméleti felismerést nyomban annak felismerése kell hogy kövessen, miszerint pillanatnyilag elvi és gyakorlati hozzáférhetetlenség áll fenn e helyzet korrekciójának tekintetében.

A politikai alrendszer viszonylagos leértékelődése sajátos új archeologikus s ezért rejtett dimenziók napvilágra kerüléséhez vezet. Ki gondolta volna, hogy a hetvenes-nyolcvanas években kritikus hanyatlásához érkező marxizmus a civilizatórikus-utópikus potenciáknak még mindig tiszteletre méltó nagyságrendjét hordozta magában? Ez csak akkor derült ki, amikor ez a marxizmus végérvényesen lehányatlott. Ki gondolta volna, hogy a nemzetállami keretek olyan természetes és kifejezetlenül hordoztát a szociális állam funkcióit, hogy azok történelmi megingásával a szociálpolitika intézményes hordozójának jövője is erőteljesen kérdésessé vált? Erre az analógiára, a közelmúltra már visszapihlantva, a jelent figyelemmel kísérve, illetve a jövőt prognosztizálva, fogalmazhatjuk meg, hogy a politikumnak is olyan rejtett és archeológiai dimenziói kerülhetnek felszínre, amelyeknek még létezésére se igen gondolhatnánk. Így a politikai alrendszer viszonylagos leértékelődése már eddig is kimutatta, hogy a politika devalvációja egyben a „társadalom”-nak is leértékelődése a legfontosabb viszonylatok kialakításában, sőt, a politikum leértékelődése az ember leértékelődéséhez is vezethet. Mindez igazolhatja, miként kerülhetnek felszínre a politikának olyan dimenziói, amelyek az alrendszer normális működése esetén rejtve maradnak, az alrendszer (viszonylagos) leértékelődése esetén azonban mint rejtett, kódolt, „tacit” funkciók kirajzolódhatnak.

A globalizáció-monetarizmus érett rendszerében számos olyan kauzális mozzanatra mutathatnánk rá, amelyek egyként szerepet játszanak a politika alrendszerének tárgyalt viszonylagos leértékelődésében. Ezek közül az állam eladósodását emelnék ki, részben azért, mert ez a legszemléletesebb, részben pedig azért, mert ez a legnagyobb gyakorlati jelentőségű tényező. A reprezentatív demokrácia a szabad választásoknak megfelelően cseréli a politikai elitéket, ezek az eliték azonban mégis mindig az állam fölöltti hatalmat, az állam működtetésének határozott feltételekhez kötött működtetését nyirik el választási eredményként. A globalizáció-monetarizmus következtében eladósodó állam azonban nem vagy csak részlegesen működtethető, ezért a legitim választások útján hatalomra jutó eliték demokratikus tett ígéreiteket az állam eladósodottsága miatt gyakorlatilag nem tudják teljesíteni. Így termelődik mindig újra a politikai alrendszer leértékelődése a globalizáció-monetarizmus korszakában.

A meghatározott civilizációs fokot elérő állam elszegényedése akkor is kritikus tabut sért, ha sem maga az állam, sem a jelenségeket leíró teoretikus nem áll doktriner módon, feltétlenül a szociális állam álláspontján. Hiszen

az állam kritikus eladósodása már nem „jóléti”, de „emberi jogi” probléma, s mint ilyen, a kör leírásának végén újra eljutottunk a kör kiindulópontjához. A politikai rendszer alapértékei azok, amelyek az eladósodott állam tevékenységében szükségszerűen sérülnek.

Természetesen a globalizáció-monetarizmus viszonyai korántsem csak az eladósodott állam problematikáján keresztül hatnak a politikai alrendszer viszonylagos leértékelődésének irányába. Olyan fundamentális és a politikai alrendszer immanenciáján belül kikezdetlen alapértékek is megismerülnek a globalizáció körforgásaiban, mint az emberi jogok, vagy válnak a szó szoros értelmében új módon viszonylagossá, mint a civil társadalom. Pinochet chilei elnök megítélésének szempontjából napjainkban két civil társadalom létezik, az egyik az exdikátor ellen, a másik mellette. A posztoszocialista szférában pedig fennáll annak a lehetősége, hogy az átmenet nyertesei alkossanak civil társadalmat az átmenet veszteseivel szemben, hiszen az adott körülmények között feltehető, hogy a veszteseknek még ehhez sem lesz feltétlenül meg az erejük.

A politikai szféra viszonylagos leértékelődése az esetleges erre irányuló, érthető, de naiv várakozásokkal ellentétben nem fogja legalább az állam szokott befolyásától, lehetséges represszívásától megszabadítani a társadalmat. A globalizáció-monetarizmus egy másik, ugyancsak meghatározó következménye ugyanis, hogy a gazdaság és számos más alrendszer kikerülhet az (amúgy elszegényedett) államot. Miközben tehát az egyik oldalon az elszegényedett állam a globalizáció mezostintjén egy sor alrendszert már nem lesz képes kontrollálni, összes energiáit, a másik oldalon, azok kontrollálására vetheti be, akiknek létét, a civilizáció szintjén elképzelt reprodukcióját, nem képes segíteni.

Irodalom

Jelen tanulmány egy nagyobb projektum része, ezért az alábbi jegyzékben annak eddig megjelent tanulmányait tüntetjük fel. A projektum során feldolgozott irodalmat az egyes tanulmányok bibliográfiájában találja meg az olvasó. Az egyes tanulmányok a következők:

- Monetarismus und Liberalismus. Zu einer Theorie der globalen und geschichtsphilosophischen Aktualität. Dresden, 1998. 1–17.
- Der ewige Frieden im Zeitalter der Globalisation. In: Erweiterung Europas. Herausgegeben von K. Glass-R. Hettlage-R. Scartezini. Wien-Poznan, 1998. 35–42.
- Rhetorics and Discourses of the Post-Socialist Transition. In: Otherhood and Nation. Edited by Rada Ivekovic and Neda Pagon. Ljubljana-Paris (Edition de la Maison des sciences de l'homme), 1998. 139–155.
- Geschriebene und ungeschriebene Demokratie in der postsozialistischen Transformation. In: Zwischen Triumph und Krise. Zum Zustand der liberalen Demokratie nach dem Zusammenbruch der Diktaturen in Osteuropa. Opladen, 1998 (Leske + Budrich), 77–84.
- Posztmodern Justitia. In: Igazságosság. Szerkesztette Dalos Rimma és Kiss Endre. Budapest, 1998. 37–46.
- A 2030-ra vetett pillantás és annak előfeltételei. in: Magyar jövőképek. Szerkesztette Varga Csaba és Tibori Timea. Budapest, 1998. 157–167.
- A jóléti állam mint teoretikus tárgy. In: Az állami eper édesebb-e? Szerkesztette: Dalos Rimma és Kiss Endre. Budapest, 1998. 69–80.
- Das Globale ist das Unmittelbarwerden des Absoluten? in: Hegel-Jahrbuch, 1996. Berlin, 1997. 33–41.
- Zur Sozialphilosophie des postsozialistischen Systemwechsels. in: Friedensordnung als Aufgabe der gegenwärtigen Epoche. Teil 1. 1997. 21–31.
- Posztmodern gondolkodás – posztmodern tudományelmélet – jövő kutatás. in: Poszt-posztmodern. A kilencvenes évek. Vélemények és filozófiai vizsgálódások korszárváltozásunk ügyében. Válogatta és szerkesztette Pethő Bertalan. Budapest, 1997. 56–79.
- A globalizáció társadalomfilozófiájához. In: A mai világ és a jövő forgatókönyvei. Szerkesztette Varga Csaba. Budapest, 1997. 52–62.
- Partikuláris politikatudományi deskripció avagy a jelen elmélete? Töredékek egy soha ki nem teljesíthető Huntington-kritikából. In: Civilizáció az ezredfordulón. Kiadta: Dalos Rimma és Kiss Endre. Budapest, 1997. 49–64.
- A posztoszocialista rendszerváltás diskurzusai és retorikái. In: Új Holnap, 42. évfolyam (új folyam 9.), 1997. január 159–172.

A globalizáció pozitív alternatívája: az információs társadalom

Globalitás és lokalitás szétszakadása

A világ kettészakadásra adott válasz *a posztmodern*. Ma már társadalomtudományi közhely, hogy a posztmodern a metanarratívák felszámolását végzi el. Holott ellenkezőleg van. A modern világ a század második felében dermesztően kettészakad *globalításra és lokalításra*. Ez azzal jár, hogy mintegy a nagy elbeszélések is széthasadnak, így a posztmodern nem tesz egyebet, mint a nagy világmagyarázat elvesztését konstatálja. De nem nyúl a globalitás után és nem azonosul a lokalitással; a kettő között lebeg. A globális köztes tér vékonyul, először gazdaságilag, aztán politikailag, miután a nemzetgazdaságok és nemzetállamok reneszánsza elmúlt. Avagy a lebegő értelmiség totálisan "légüres" térbe kerül, és nem tehet mást, mint hogy a globalitás és a lokalitás közti közvetítő teret is kritika alá veszi. A posztmodern a *lebegés szépsége és szabadsága*. Könnyen teheti, mert a közvetítő tér intézményei és jelrendszerei ténylegesen elavultak és rászolgáltak az iróniára. Ezt a történetet értelmezhetjük világrendszer-, sőt világmodellváltásnak is; a globalizáció a minden szempontból csődöt hozó modernitást elsöpri, de (egyelőre) nem lehet tudni, hogy mi jön utána. Ezért a tudásoztlály se nem lelkesedhet, se nem gúnyolódhat, mesél tehát egy átmeneti "nagy történetet", a posztmodernet. Érdemes elhúlvá nézni, hogy a világ nem úgy mozog, hogy A pontról halad B pontra, hanem úgy, hogy az A ponton is változik, s közben a B pont (és más további pont is) is megszületik. Az A pont a lokalitás: ez változatlanul a tradíció világa, ha tetszik, a premodern és a modern "otthona", de ez a tradíció nem ugyanaz, mint ami a premodern korszak végén volt. A B pont legalább kétszáz éve érlelődik, a kapitalizmus fokozatosan globalizálódott, csak az nem volt világos, hogy ez a világfolyamat mikor és hogyan ér a csúcspontjára. Ez a típusú csúcspont viszont nem egyéb, mint a *lehető legnagyobb távolság* a globalitás és a lokalitás világai között.

Ezt a globális kettészakadást, amely időben hihetetlenül gyors és hihetetlenül intenzív volt, okkal tartják a modernitás diadalának, s a világfejlődés végének. Ezt a széttöbbantást értelmezi és éli meg a posztmodernnek hívott haiku. Amikor nincs még miről beszélni, akkor fejezzük be a bontást, hirdeti, és legalább ne zokogjunk. Magam nagyon becsülöm a posztmodern, mert a korszakot nem burkolja hazugságlepelbe és nem foltja jajveszékelés-

be. Elégia ez minden mennyiségben. Nem véletlen, hogy a premodern – főleg második és harmadik világbeli – lokalitásból szinte árad a drámaérzet, az ijedelem, a félelem. Az ezredvég: a premodern lokalitás és a modern globalitás – közte a posztmodern kivárás és álomtalan várakozás. Békésebb és ráérősebb korszakban ez a posztmodern akár egy-két századig is eltarthatott volna.

GLOBALITÁS	ÉS	LOKALITÁS
------------	----	-----------

Csak hogy az elmúlt egy-két évtized alatt globálisan megvilágosodik: a globalitás és a lokalitás nem ellentétei egymásnak, éppen ellenkezőleg, egymás kiegészítői, sőt a modern-posztmodern történet kétféleképpen is folytatható. Ha a globalitás tovább távolodik a lokalitástól és egyre markánsabban a világ hatalmi, globális gazdasági érdekcsoportok akarata, akkor ezt a forgatókönyvet *negatív globalizációnak* hívom. Ha a globalitás és a lokalitás egy újabb nagy történet keretében egyesül, és a világ egységesülési utópiája mintegy részben valóra válik, akkor ez a *pozitív globalizáció*. Ha az előbbi variáns következik be, a posztmodern tovább virulhat, bár egyre keserűbben és előbb-utóbb felváltják az új "forradalmi" teleológiák. Ha az utóbbi látszik realisabb scenáriónak, a posztmodern édes semlegessége, befelé fordulása, nyelvközpontúsága végül érdektelen lesz és gyorsan kifárad. Mi jön utána?

Nem oldjuk meg a problémát, ha ezt a fordulatot, ezt az újabb másságot posztposztmodernnek nevezzük, hiszen akkor még mindig a modernhez viszonyítunk, és ez a kétszeres áttétel már lehetetlenné teszi az értelmezés nélküli leírást is. A posztmodern szimbolikus leszámolása a múlttal még folyik, miközben a posztmodern már virtuálisan veszít, mert az "új világ" – szintén szimbolikus – megszületik. Ezt nevezik *információs kornak, hálózati társadalomnak, virtuális világnak*. Politikai-stratégiai megnevezése: *információs társadalom*.

A magam posztmodern előretökentése az "és"-re épül, abból indul ki, hogy a korábbi metatörténeteknek ugyan vége, de a metatrend nem egyéb, mint a jövő új típusú nagytörténete. Az "és" azt érzékeli, hogy a globális világ egyrészt visszatér a konzervatív habitusú lokalitáshoz, felfedezi ismét a régi-új értékeket, fogékony lesz az erkölcs iránt, és az európai kultúra újra nem találja üres szlogennek a felebaráti szeretetet. De ez a visszatérés másrészt beintegrálja a lokalitást abba a globalitásba, amely – ha igaz a pozitív globalizáció tendje – *kultúráközpontú világtársadalommá* válik. Nevezhetjük globális gnosztikus társadalomnak is. Ez a transznacionalizmus és a nacionalizmus alatti világ "házassága". A köztér terek (nemzetállamok, nemzetek feletti régiók, kontinensek) nem szűnnek meg, de elvesztik azt a dominanciát, amelyet a modernitás első szakaszában élveztek. A világ végül is

ugyanaz, csak a világszerkezet alakul át, vagy pontosabban a világszerkezet elemei között lévő viszony lesz más. A posztmodern valószínűleg nem tehet mást, mint nem marad uralkodó kánon, s egyik ága feltehetően a konzervatív értékrendű lokalitáshoz közeledik, hiszen a posztmodernből egyszer például akár lokalitáselmélet is létrejöhet.

Első és második világ "összevarrása"

A globális világ is strukturált, a modern világ szintén szétszakadt különböző világokra. A politikai zsargon csak első és harmadik világot használ, holott a kettő között megtalálható a félig fejlett országok csoportja, amelyet második világnak tartunk. A világok közötti különbséget sokféleképpen mérhetjük, ám Magyarország mindenképpen a *második világ* közepén van. A globális világ tehát területileg és társadalmilag nagyon megosztott. A legdrámaibb törésvonal nem az első és középső országcsoport (Chlétől Dél-Afrikáig), hanem az első és harmadik világ között húzódik meg, ám a második világ is mintegy huszonöt-ötven évvel maradt le a fejlett országoktól. Ha a világ metatrendjeit nézzük, arra rövid távon semmi esély, hogy a harmadik világ felzárkózzon az első világhoz, de a pénzkapitalizmus kerekete között a második világ sem képes áthidalni azt a szakadékot, amely a legfejlettebb nemzetektől elválasztja.

ELSŐ VILÁG	ÉS	MÁSODIK VILÁG
------------	----	---------------

A globalizmus tehát nemcsak azt jelenti, hogy a globalitás és a lokalitás eltávolodott, hanem azt is, hogy a *globalitáson belül* óriási távolságok jöttek létre. Ha a Földön is folyton távolodó világgyegyetemi logikában gondolkodunk, akkor a globális világok közötti különbségek továbbra is növekednek majd. Ez elvezethet a globális világok közötti vagy-vagyokig, ami leírható kultúrák közötti *háborúként*, ha a második és harmadik világ mindekelőtt nem az euroatlanti keresztény kultúrához kötődik. Ha tényleg létezik majd vagy megerősödik a globális világ pozitív forgatókönyve, az nem egyébből lesz azonos, mint azzal, hogy az információs társadalom legalább *közelíti vagy egyesíti* az első és második világot. Szeretném élesen megfogalmazni, hogy mai tudásunk szerint csak az *információs társadalom* integrálhatja a második világot az első, fejlett világba. De ez csak úgy történhet meg, ha a lokalitás közelebb kerül a globalitáshoz, mert ez a feltétele annak, hogy a történelmi, gazdasági, társadalmi szakadék fölé *hidat* verhesünk. A globalitáselmélet tehát nemcsak az egységesülés nagy álma, hanem a globalizáció történelmileg új fázisára is hivatkozhat, amikor a különböző törésvonalak és szétszakadások felszámolását tűzi ki célul. Sőt: ha

nem lenne globalizáció, csak különböző izolációk, akkor még függőhíd sem épülhetne az első és második világ közötti szakadék fölé.

Információs társadalom fogalma első megközelítésben

Magam a globalizációról és az információs társadalomról se dicshimnusz, se karikatúrát nem kívánok írni. Ha a szigorúan *racionális elemzésnek* vetjük alá a folyamatokat, akkor a megrajzolt kép egyszerre lesz negatív és pozitív, a kérdés csak az, hogy a jó vagy rossz elemek vannak többségben. Nálunk azért nehéz hiteles körképet rajzolni a globális metahelelyről, mert a hazai értelmiség a globalizációt és információs társadalomról vagy nagyon keveset tud, vagy meglehetősen *primitív elméleteket* olvashat a globális világ létformáiról. (Magam ezek közé sorolom többek között Korten könyvét is.) Az információs társadalomnak egyelőre csak gyakorlata van, *elmélete azonban hiányzik*, noha nemrégien megjelent Manuel Castells átfogó elemzése (The Information Age). Nem tartom kizártnak, hogy az új korszak elmélete Magyarországon is kidolgozódjon, de ez nem születhet meg egy-két év alatt.

Az információs társadalom fogalmának most *két megközelítést* vázolom fel. Az egyik fogalomalkotás nem törekszik másra, mint arra, hogy az információs kor legfontosabb hat-nyolc elemét összegyűjti. Azon vitatkozhatunk, hogy melyek ezek az elemek, azon is, hogy az elemek egyenrangúak-e vagy akár azon is, hogy minden elem között interaktív kapcsolat van-e. Magam azt gondolom, hogy eddig a legnagyobb ösztönzés a *technológiai fejlődés* elképzelő irama adta, amelyet aktuálisan és stratégiaiilag is erősített az, hogy a globális gazdaság felső harmada-fele ugyanilyen sebességgel válik *tudásalapú gazdasággá*. Az ábra ugyan nem tartalmazza, holott az szintén ösztönző forrás volt, hogy a fejlett első világ gazdasági-társadalmi fejlődése, mozgása lelassult. A posztmodern éppen ennek az életerésnek-életértelmezésnek is a kifejezője: a nagy struktúrák elfáradtak, szétestek, a kontroll hatástalan, mintha a világ olyan útra lépett volna, amit senki nem helyesel. A globális világ *önmagát sem érti*, noha a többpólusú világ egy-pólusúvá vált és ezért a globális háború veszélye jelentősen csökkent.

Az információs kornak vagy a globális információs társadalomnak hat fontos komponense van: 1. A *technikai-technológiai forradalom*, azaz az információs és kommunikációs technológiai forradalom. 2. Ez teszi lehetővé, hogy a fejlett világban már szinte minden polgár és közösség nemcsak hozzáférhet, hanem *hozzá is juthat* az összes felkínált információhoz, jelhez. 3. Az információs-kommunikációs hálózatok és a jelátvitelbővítés potenciálisan lehetővé teszi a (fél)globális *interaktív kommunikációt*. 4. Ezek a fejlemények okai és egyúttal következményei a megszülető *tudásalapú gazdaságnak*, amely a munkát, munkaidőt, a munkaeszközt és a foglalkoztatást is radiká-

lisan átalakítja. 5. A korábbi korszakok is teremtettek virtuális világot (vallás, művészet, tudomány, tömegkommunikáció), ám most a *virtuális világ* sokkal szélesebb, mediatisált, dinamikus, sőt demokratikusabb lehet. 6. Ezek a jellemvonások a posztindusztriális, posztkapitalista logikák és struktúrák okán potenciálisan és virtuálisan megteremtik az új nagy történet esélyét: a *kultúra (kulturaközpontú) társadalom* valóra váltható utópiáját.

Az információs társadalom mint metatrend tehát szintén rendelkezik *negatív és pozitív* forgatókönyvvel és különböző vegyes scénariókkal. A negatív forgatókönyv szerint a világ szétszakadtsága *nagyobb lesz*, míg a pozitív scénarió alapján a globalitás és lokalitás, első és második világ *közlebb kerülhet*, sőt néhány évtizeden belül "összelelkezhethet". De most se gondolkozunk végletesen: az összelelkezés nem azonos azzal, hogy a globalitás "megeszi" a lokalitást vagy az első világ *uralma alá hajtja* a második világot. Ez utóbbi miatt nem is kell élnelni, hiszen az egyik fél uralma a másik fölött azt jelenti, hogy kizárt az egyenrangú közeledés, és a különbség tartóssá vált. Egyre több elemző ismeri el: a globalizáció egyik nem várt spontán fejleménye, hogy a lokalitás felértékelődik, szerepe nem csökken, hanem ellenkezőleg, növekszik. Az információs társadalom, avagy a *hálózatú társadalom* cáfolhatatlanul összekapcsolja a lokalitásokat, megteremtí a lokalitás információs ellátását és lehetővé teszi a lokalitás sajátarcúságát, értékorientáltságát.

Információs társadalom másodsor

Az információs kor (vagy társadalom) definiálásának másik módszere, hogy az új modell komponenseit nemcsak összegyűjtjük, hanem *rendszerbe is szedjük*. Ez eddig még nem történt meg, hiszen az amerikai és japán elemzők elsősorban *technikai-technológiai* és gazdasági dimenzióban gondolkodnak, az európai szakértők a technológiai és gazdasági szempontok mellé felvették a *társadalmi* (sőt jogi-adminisztratív) dimenziót is, de az új korszak *értékrendje* még nem fogalmazódott meg. Többéves töprengés után ezért most arra vállalkoztam, hogy a négy szempontrendszer világosan elkülönítsem, az információs kor legfontosabb jellemzőit pedig ezekben a "kalitákban" rendszerszerűen értelmezem. Így az információs társadalom fogalmának *négy alapeleme* jött létre: 1. Az információs és kommunikációs *technológiák*. 2. Az információs és kommunikációs *gazdaság*. 3. Az információs (és kommunikációs) *társadalom*. 4. Az információs és kommunikációs kor *értékvilága*. Ez az összetett fogalom egyedülálló; megérdemli tehát a vitát, a pontositást. Természetesen evidens, hogy a négy elem egymást kiegészíti, egymást feltételezi és az információs társadalom pozitív forgatókönyve elképzelhetetlen az értékrend *rekonstrukciója* és *továbbfejlesztése* nélkül.

Információs társadalom fogalma

1. Információs és kommunikációs technológia
 - 1.1. Komputerezáció
 - 1.2. Digitalizálás
 - 1.3. Interaktivitás
- 1.4. Interoperativitás (telefon-számítógép-televízió stb.)
- 1.5. Komplex hálózatok (intelligens hálózatok)
- 1.6. Hálózatok hálózata (nemzetközi hálózatok stb.)
 - 1.7. Embert helyettesítő robotok, eszközök
 - + 1.8. Technológiai jövőképek 2010–2020-ig
2. Információs és kommunikációs gazdaság
 - 2.1. Információs iparágak
 - 2.2. Tudásiparágak, oktatási ipar, digitális könyvtárak
 - 2.3. Művészeti ipar, médiaipar
 - 2.4. Kommunikációs iparágak (távközlés, hírközlés, audiovizuális ipar stb.)
 - 2.5. Intelligens közlekedés
 - 2.6. Egészségügyi hálózatok (távgyógyászat)
 - 2.7. Intelligens parkok (digitális parkok)
 - 2.8. Információs közmű, intelligens szolgáltatások
 - 2.9. Elektronikus kereskedelem
 - 2.10. Kulcskérdés: a kontentipar/tudásipar
 - + 2.11. Tudásalapú gazdaság jövőképe 2020-ig
3. Információs és kommunikációs társadalom
 - 3.1. Homo informaticus (tudáspolgár) esélye
 - 3.2. Új írásbeliség terjedése
 - 3.3. "Globális falu" a világ
 - 3.4. Információs ország/intelligens ország
 - 3.5. Digitális állam, nyitott kormányzat
 - 3.6. Intelligens régió kialakulása
 - 3.7. Digitális ház, tudásközpontú család lehetősége
 - 3.8. Elektronikus demokrácia, információs agora esélye
 - 3.9. Központban: kutatás és fejlesztés
 - 3.10. Távmunka és foglalkoztatás
 - 3.11. Információs-kommunikációs társadalom (új társadalomszerkezet, új életminőség stb.)
 - 3.12. Virtuális világ születése
 - + 3.13. Információs társadalom jövőképek 2020-ig
4. Információs és kommunikációs kor értékvilága

- 4.1. Nyelv fontossága, új fogalmak hódítása
- 4.2. Képi világ elsődlegessége
- 4.3. Új racionalitás, új transzcendencia
- 4.4. Új szabadság, új felelősség választása
- 4.5. Innováció, kreativitás, döntésképesség felértékelése
- 4.6. Hagyomány és modernitás új egysége
- 4.7. Univerzalizmus és lokalitás találkozása
- 4.8. Nemzetállam helyett kultúranemzet
- 4.9. Civil polgár, új individualizmus
- 4.10. Multikulturalizmus elterjedése
- 4.11. Ökológiai fontossága (fenntartható fejlődés)
 - + 4.12. Jövőtudat, utópiatudat

Arra most nincs lehetőség, hogy mindegyik jellemvonást kibontsuk és magyarázzuk. Mindenesetre az információs társadalom egyszerre értelmezhető negatív és pozitív állapottként. *Negatív szemüvegen* keresztül akár ezt is mondhatjuk: tudás- és kultúraellenes globalitás; a világot felosztja információgazdagokra és információszegényekre; az információ totális győzelme a tudás felett; a posztmodern értékek letarolják a premodern és modern eszményeket; az amerikai tömeg- "kultúra" kíméletlen terjesztése; az információs-kommunikációs ipar felzabálja a lokális interakciókat; a virtuális uralkodó valóságok elrejtik a világhatalmi nagybirtokokat; ez a kreált virtuális világ tömeges kábítószert; a szabadság elvesztésének legalizálása a virtuális kvázifüggetlenséggel; az európai (civil) polgár és polgármementiség felszámolása; a nemzeti kultúrák leértékelése vagy a társadalmi tudatalattiba tolása; stb. Ezekhez a valós vagy vélt félelmekhez két megjegyzést fűznék: 1. A felsorolt negatív tendenciák már feltűntek és megerősödtek az információs kor megjelenése előtt, tehát a jelenlegi pénzkapitalizmus világában, az az nem az információs kor elsődleges következményei. 2. Az ismertetett veszélyek nagy többsége nem az információs-kommunikációs technológiákat támadja, hanem a hálózatokon megjelenő értékeket, pontosabban értéktelenségeket vagy értékrombolásokat, azaz a hálózatok nem akadályozzák meg a tényleges tudás- és kultúraterjesztést, -befogadást. Nézzük, mit mutat a *pozitív szemüveg*: a tudás- "egyház" híveinek hálózata; a virtuális szabadság kis köreinek tömegesedése; a szemtől szembe kommunikáció világméretűvé válik; a polgár széles körű tudás nélkül veszít az új munkaerőpiacon; az ősi kultúrák virtuális rekonstrukciójának esélye; a kultúrák globális versengése és kölcsönös vegyülése; a globális társadalmi lejtőn tényleges társadalmi mobilitás indulhat meg; a transznacionális vállalkozások nagypára helyett a globális (mediatizált) információs-kommunikációs ipar; a tömegfogyasztásra ítélt tömegpolgárból az információt értékelni tudó tudáspolgár születése; a globalitás és lokalitás egyensúlyá-

nak fokozatos megteremtése; általában a hagyományok, a nemzeti és kistérségi kultúrák, szokások visszatartása; stb. Ismét tennem kell megjegyzéseket: 1. Nem az a kérdés persze, hogy milyen szemüveget veszünk fel, hanem az, hogy szemüveg nélkül mit látunk, de egyáltalán képesek vagyunk-e még szemüveg nélkül nézni? 2. A pozitív nézet akkor igazolható vagy cáfolható Magyarországon, ha tíz-tizenöt éven belül a társadalom széles köréi vesznek részt a még itthon beláthatatlan információs-kommunikációs hálózatokon. 3. Nem a jó isten kegyetől vagy a globális hatalmaktól függ, hogy az információs kort egy nemzet, egy kultúra mire és hogyan használja; Közép-Európában egyaránt sokat tehet a pozitív fejleményekért az információs-kommunikációs gazdaság, a fejlesztéseket szorgalmazó kormányzat és a trendeket megszabó civil társadalom.

Összefoglalásul: az információs társadalom program lényege egyfelől az, hogy *globális új modell*, avagy *pénzközpontú újkapitalizmus után szellemi-tőke-központú gazdaság és társadalom*, másfelől az, hogy a világ szétszakadása után *összeférfeli a globalitást és a lokalitást, a globalitáson belül az első, a második, sőt talán a harmadik világot*, harmadfelől pedig az, hogy *konkpcionálisan és virtuálisan lehetővé teszi a globális kultúratársadalmat*.

Az információs kor metaforatókönyvei

Az információs társadalom előbbi definíciói jórészt tértől és időtől (mondhatnánk: *tér-időtől*) *függetlenül* fogalmazódtak meg. Ezért a globalizációelméletben és az információs kor elemzéseiben egyaránt érdemes végiggondolni a globális világban érvényesülő *metaforatókönyveket*. A világjátszmák változatlanul két- vagy többesélyesek, nem eleve lefutottak és nem előre eldöntöttek. Nem volt célom, hogy az összes lehetséges győztes vagy vesztes foratókönyvet felsoroljam. Talán enélkül is világos, hogy az információs kor egyaránt végződhet *világkatasztrófával* és a *globális aranykor megközelítésével*; illetve a két véglet közötti – különböző – *átmenetek variációival*. Nekem az a megjögződésem, s ezért szívesen vállalom akár a gúnyos kritikákat is, hogy a végtelenen fekete foratókönyvek nem következnek majd be, s persze abban sem hiszek, hogy a főhéher foratókönyveket a világ megéli. De: a következő ötven év olyan hihetetlen változásokat ígér, s az emberiség jobbik fele annyira akarja a paradicsomi kort, hogy a két szélső pont között komoly esély van arra, hogy az információs kor *több pozitív eredményt* hozzon, mint *negatív vereséget*.

Az információs kor metaforatókönyvei

ω Negatív foratókönyvek:

1. A fejlett világ (átmeneti) világuralma
2. A fejletlen és fejlett világok közötti konfliktusok kirobbanása
3. A fejlett világ magas szintű izolációjának kudarca
4. Pénzglobalizmus látszatstabilizációja után világválság

ψ Pozitív foratókönyvek:

1. A "házasság" (pénzglobalizmus + információs társadalom)
2. Részleges fenntartható fejlődés segítése
3. A fejlett világ új "globális" információs modellje
4. földi civilizáció új kultúramodellje és valóra válása

Ω A pozitív foratókönyvek lépcsői:

1. Információs-kommunikációs technológiai forradalmak
2. Az információgazdagok hálózati társadalma
3. A fejlett északi tudástársadalmak létrejötte
4. Az új globális kultúratársadalom megszületése

Ebben a táblázatban nem véletlenül szerepeltetek egy időrendi sorrendet. A fejlett (első) világ gyakorlatilag félig vagy teljesen túl van az *első két lépcsőn*, az információs-kommunikációs technológiák bevezetésén, és megszületőben van az információgazdagok horizontális hálózattársadalmak is. Ennél a kijelentésnél sem szabad azonban két mozzanatot elfelejteni: 1. A technika-technológia forradalma változatlanul *nincs még a zenitjén* és a további innovációk, fejlesztések újabb (a jelenleginél fontosabb és elképesztőbb) lehetőségeket kínálnak, kezdve mondjuk attól, hogy a nyelvi forradalom lezajlik majd, azaz minden írott információt és élő beszédet a következő negyedszázadban az információs-kommunikációs eszközök *bármilyen nyelvről bármilyen nyelvre* fordítanak, s mondjuk odáig gondolkodva, hogy belátható időn belül az *emberi élet* jelentősen meghosszabbodik és a tudásszerzés és hasznosítás lehetősége szinte *korlátlanul megnő*. Felfoghatatlan és beláthatatlan a technológia fejlődése (kezdve az értelmes robotoktól a Marsra való költözésig). 2. Az információs korba való (félig-meddig) belépés úgy történik meg, hogy a globális világ *uralkodó valósága* nem, vagy viszonylag lassan változik, ami azt jelenti, hogy a világgazdasági-világ hatalmi koncentrációk hihetetlenül erősek, a pénzközpontú újkapitalizmus még szintén nem jutott el a csúcsra, de ugyanakkor nem is okozott világválságot, tehát a posztindusztriális pénztársadalom *sztébbogozhatatlanul keveredik* az információs társadalommal. Szokás szerint aktuálisan nehezebb megmondani a fejleményeket, mint stratégiákat. 3. A jelenlegi magyar ho-

rizont olyan alacsonyan van, hogy alatta a jövő (bármilyen lesz is) nehezen csúszik be. Nem tehetünk mást, mint először is a magyar horizontot legalább a tyúkudvar kerítése fölé nyomjuk.

Az információs kor nemzeti-állami alternatívái

Az elemzés – remélhetőleg – világossá tette, hogy az új kor egyik új játék-szabálya az, hogy egy államnak vagy nemzetnek nemcsak belső (állami vagy/és nemzeti), hanem *globális stratégiát* is kell választania. Ha ezt elmulasztja, képtelen megfogalmazni saját programját. És ezzel egy időben olyan magasra kell emelnie *lokális világát* (helyi, kistérségi, regionális dimenzióit), hogy a civil polgárság, a civil társadalmak képesek legyenek kifejezteni akaratukat és egyeztetni a metaforogatókönyvekkel. Ez a normális "kettős kötődés" már részben garancia arra, hogy egy ország nem hullik bele a globalításba, mint egy légüres térbe, ugyanakkor nem zuhan bele a borzasztó provincializmusba sem, mint egy sárgódörbe.

A jelzett nemzeti, állami alternatívák első variációja nagyon is testközel-ségben van, hiszen az információs társadalom Magyarországra az *elmúlt* években végképpen betört. Néhányan feltételezik, hogy a spontán betörés és a későbbi végigsöpítés önmagában *nem baj*, mert a magyar gazdaság és társadalom érdekcsoportjai, sőt a hatalmi elitnek nem emelnek oktatlan, indokolatlan gátakat. Magam azzal értek egyet, ez a megoldás csak azért jobb és hasznosabb, mert azt legalább megakadályozza, hogy a globális információs kor Magyarországot egy-két évtized alatt *kiselejtezze* a fejlett világba igyekvők csoportjából. Magyarországon is szép számmal vannak olyan tudáscsoportok, különösen a múlt századi értékvilágot újraálmódó közösségek és a (valamilyen szempontból) hatalmi érdeket átmeneti akarációk körök, amelyek átmenetileg vagy tartósan *kihátrálnának* az információk kor előszobájából. Ez a forogatókönyv most akár jobban visszavethetné Magyarországot, mint a szocializmus több mint negyven éves zsákut-cája. A negyedik alternatíva szintén sokak szemében kíváncsot, hiszen a mai fejlett Európát eleve kultúrát leépítő erőternek tartják, így a nemzeti vagy társadalmi, de különösen az *állami védekezőmechanizmusok* – szerintük – indokoltak. Ezt az álláspontot az a felismerés is erősíti, hogy a jelenlegi világstruktúra (pénzkapitalizmus és információkapitalizmus ötvözte) annyi negatív körülményt teremt, hogy egy információs társadalom iránti fogékony kormányzat és társadalom is *okkal védekezik* a negatív, sőt a viszszatasztító jelenségek miatt. A jövő iránt elkötelezettek nem fordulnak szembe a piacgazdaság vagy a parlamentári demokrácia eszményével, sőt épen ezeket az eszményeket szeretnék valóra váltani egy-egy kormányzati ciklusban, miközben számukra is elengedhetetlen feladat, hogy Magyaror-

szág belépjen a *tudásalapú gazdaság, az elektronikus demokrácia* vagy *tágabban az információs társadalom* korszakába.

Az információs korszak nemzeti-állami alternatívái

◆ ELSŐ ALTERNATÍVA:

az információs kor ellenőrizetlenül végigsöpör

◆ MÁSODIK ALTERNATÍVA:

az információs kor Magyarországot kiselejtezi

○ HARMADIK ALTERNATÍVA:

az információs kor elől (amennyire lehet) elzárkózunk

* NEGYEDIK ALTERNATÍVA:

az információs kort nyögvenyelősen (államilag) kontrolláljuk

◆ ÖTÖDIK ALTERNATÍVA:

az információs kort (amennyire lehet) saját stratégiánk szerint alakítjuk a Kárpát-medencében

→ NINCS ESÉLY A KÍVÜLMARADÁSRA!!

Ötödik (talán az egyetlen jó) alternatíva: a közép-európai magyar nemzet, a magyar állam, s társadalom közös erővel kidolgoz a következő évtizedek-re egy *átfogó stratégiát*, amelyet nemcsak a kiválasztott szakértők, hanem a társadalom (avagy a közép-európai cybertér) minél több hangadó és hangját eddig nem kipróbáló csoportja megvitat. Ez a norma nem szokásos követelmény: egy alulinformált, nem beavatott, tömegpolgárokból álló, belső harcokban kimerült, horizont nélküli, sőt jövőtlen társadalom *nem könnyen lesz képes* a párbeszédre, az együttgondolkodásra. Ennek ellenére nincs más út. Ezt az alternatívát erősíti, hogy minden rossz jel ellenére a magyar társadalom egy része ugyanakkor *nyitott, kreatív, mi több, adaptációra képesebb, értékmegőrzőbb*, mint a hatalmi vagy gazdasági elitnek egyes körei. Különösen érdemes figyelni egy-egy agrár-, műszaki értelmiségi, társadalomfejlesztő vagy éppen tudásexportot bonyolító csoportra. A magyar társadalom is egyformán nézhető fekete vagy rózsaszín szemüvegben, de egyik nézőpont sem abszolútizálható. Mindenesetre a járható utak száma *csekély*: ha belépünk gyorsan az európai integrációba, ha nem, az információs kor elől nem bújhatunk el és a globalizáció pozitív alternatívájával, a *kultúrátársadalom esélyével számoljunk*.

Irodalom

- A mai világ és a jövő forgatókönyvei, szerkesztette: Tibori, T. és Varga, Cs. (1997): Budapest: HÉA Stratégiakutató Intézet, MTA Szociológiai Intézet, Magyar Kapu Alapítvány (Nemzeti stratégia 2020-ig könyvek 1.)
- Arva, L. és Diczáchi, B. (1998): Globalizáció és a külföldi tőkeberuházások Magyarországon. Budapest: Kairosi Kiadó, Növekedéskutató Intézet
- Castells, M. (1996–1997): Az információs kor. I–III. Oxford: Blackwell
- Civilizáció az ezredfordulón (1997): Budapest: Friedrich Ebert Alapítvány
- György, P. (1998): Digitális éden. Budapest: Magvető
- Huntington, S-P. (1998): A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Budapest: Európa
- Információs Világlejtemény (1997–1998), Budapest: ORTT, Magyar UNESCO Bizottság és a HÉA Stratégiakutató Intézet (Információs Társadalom Könyvek 4.)
- Kasvio, A. (1998): Az információs társadalom kialakulása, mint a legfontosabb társadalomtudományi kutatási program. Budapest: HÉA Stratégiakutató Intézet. (Nemzet és stratégia füzetek 4.)
- Kommunikációs Világlejtemény (1997), Budapest: ORTT, Magyar UNESCO Bizottság és a HÉA Stratégiakutató Intézet (Információs Társadalom Könyvek 3.)
- Liotard, J-F. (1979): A posztmodern állapot. Paris: Les Editions de Minuit.
- Magyar jövőképek (1998), szerkesztette: Tibori, T. és Varga, Cs. Budapest: HÉA Stratégiakutató Intézet és társadalmi (Nemzeti stratégia 2020-ig könyvek 2.)
- Masuda, Y. (1980): Az információs társadalom, mint posztindusztriális társadalom. Tokió: Az Információs Társadalom Intézet
- Mi a jövő? Az információs társadalom és a magyar kezdeményezések (1998). Budapest: ORTT-OMFB-HÉA Stratégiakutató Intézet
- OECD (1996): Tudásalapú gazdaság. Párizs: OECD
- Pethő, B. (1997): Poszt-posztmodern, Budapest: Platon.
- Stehr, N. (1994): Tudástársadalmak. London: Sage
- Szántó, B.: Általános megjegyzések "az információs társadalom magyar stratégiájához" (1999): kézirat, megjelenés előtt
- Varga, Cs. (1997): Hagyomány és stratégia. Budapest: Kapu Könyvek
- Varga, Cs. (1999): Kánon és tudatdirózás. Budapest: Népszava, Szép Szó, 1999. márc. 6.
- Z. Karvalics, László (1996): Az információs társadalom. Budapest: BKE

A globalizáció kihívása és az identitáspolitikai feltámadása

A globalizáció széles körű és többretegű társadalmi folyamat, amely az utóbbi két évtizedben élesedő viták középpontjába került. Tendenciaként a globalizáció már a modernizáció kezdete óta jelen van: a világpiaci kibontakozásával, a nemzetállamok megszületésével, a tudományos-tehnikai újítások, a modern oktatási rendszerek, a tömegkultúra és az érintkezés hatékony módjainak terjedésével párhuzamosan egyre több ország kapcsolódik be a világgazdaság globális összefüggésébe. Ez kezdetben a haladás optimista filozófiáját sugallta, századunk végére azonban a jövőbe vetett töretlen optimizmust elhomályosították a felgyorsult és minőségileg új fokra emelkedő globalizáció ellentmondásos hatásai. Ma a globalizáció legfőbb motorja az informatikai forradalom, valamint a multi- és transznacionális vállalatok gyors terjeszkedése. Utóbbiak adják ma a világkereskedelmi forgalom 70%-át, s koncentrációjuk olyan mértékű, hogy 1%-uk az összes külföldi tőkebefektetés felét ellenőrzi. Az új informatikai hálózatok ugyanakkor lehetővé teszik a tőke- és pénzpiacok összekapcsolását és a villámgyors pénzügyi tranzakciók virtuális egyidejűségét. Ennek eredményeként a pénztőke gyorsan átcsoportosítható a legkedvezőbb befektetési helyekre. Az elektronikus pénzen, komputerizált áttalásokkal történő pénzügyi spekulációnak alapuló új rendszert nevezik kaszinókapitalizmusnak.

Az egyre gyorsabb és átfogóbb közlekedési és tömegközlelési rendszerek mind szorosabb egységbe fonják a világot. A nagy szabadkereskedelmi zónák létesítése felszabadítja a pénzt, a tőke, az áruk és szolgáltatások áramlását, miközben a munkaerő zöme mégiscsak nagymértékben helyhez kötött, leszámítva a legfejlettebb ágazatokban dolgozó magas kvalifikáltságú, mobil munkaerőt; azonban az ő politikai lojalitásuk is általában helyi, regionális és nemzetállami keretekhez kapcsolódik.

A globalizáció hatásai ma szélesebben futnak végig a világon, és kibillentik egyensúlyukból a korábbi nemzetközi pénzügyi rendszert, a termelési kultúrákat, kereskedelmi értékarányokat, alálások vagy legalábbis kiüresítik a nemzetállamok korábban korlátlanul tűnő szuverenitását. A nemzetállami kormányok egyre kevésbé képesek belső gazdaságpolitikával, szabályozással kivédeni a globalizációs hatásokat; maguk is ugyanolyan versenyhelyzetbe kerülnek, mint a piac magán szereplői. Ez erősíti fel a regionális integrációs törekvéseket, de a negatív hatások kiküszöbölésének szándéka izolációs, szeparatista tendenciákat is megérlel. A hagyományos politikai és

más közösségi identitások megrendülése ellenreakcióként új identitáspolitikákat hív életre, amelyek szembefordulhatnak magával a modernizációval, és lokális, illetve regionális dimenziót öltenek.

A globalizáció nagymértékben homogenizál a piacok, a termelési szerkezet, a fogyasztási és kulturális minták vonatkozásában, anélkül, hogy egyékes emberiséget teremtené. Ellenkezőleg, sok helyütt inkább megosztottságot teremt, sokasodó konfliktusokkal. Egyáltalán nem vezet a gazdagság, a kultúra és tudás az eddiginél demokratikusabb eloszláshoz, nem kínál egyenlőbb esélyeket. A globalizáció folyamata éppenséggel mély ellentmondásokon keresztül tör utat magának. Miközben minden helyi társadalmat bevon a világértékesítés folyamatába, egyidejűleg felszámolja a tradicionális társadalmak utolsó lehetőségeit is az elszigetelődésre, sajátos kultúrájuk megőrzésére. Ez ma már nem a kolonializmus régi formáiban történik, hanem közvetettebb, ám nem kevésbé hatékony módon, a nagy transznacionális, illetve multinacionális vállalatok terjeszkedése révén. Az automatizált termelés terjedése a fejlett országokban is milliókat fosztott meg munkájuktól; folyamatosan elértéktelenedik a hagyományos képzettségű munkaerő, a humán tőke jelentős része. Egész foglalkozási kategóriák tűnnek el, a munkanélküliség tartósan élkezik, az állástalanság soha nem látott mértékével kell számolnunk az elkövetkező években. Máris nagyobb a munkanélküliségi ráta, mint a nagy gazdasági világválság idején. De ezúttal nem ciklikus, konjunktúrális válságról van szó, amely a termelés és fogyasztás, a kínálat és a kereslet megbomlott egyensúlyának lenne a következménye, hanem tartós szerkezeti munkanélküliségről. Sokan már az egyetemes társadalom fenyegetéséről írnak, amely széles középosztályi rétegek proletarizálódását jelentené: a munkaképes korú lakosság egyötöde lesz csak képes megőrizni munkáját és magas életszínvonalát (Martin-Schumann, 1998). A szerkezeti átalakulás azt a történeti mintát követi, amely a mezőgazdasági népesség gyors apadásában mutatkozott meg az ipari forradalom nyomán. Most az informatikai forradalom ugyanilyen hatással jár a feldolgozóiparban és a szolgáltató szektorokban. A munkaigényes és környezetet terhelő iparágakat kitleptetik az olcsó bérű és alacsony adóterheket jelentő harmadik világba. A neokonzervatív politika hulláma után Nyugaton ma ismét a szociáldemokrata pártokra szavaznak, abban a reményben, hogy választ találnak a globalizáció kihívására, ahelyett hogy felszámolnák a jóléti állam történelmi vívmányait.

A globalizáció ma elsősorban – és némileg leegyszerűsítve – a „határalan” kapitalizmus kihívását jelenti, amelyben a tőke és a pénz mozgása szabad, nincsen országhatárokhoz kötve. A globalizáció hatásai mindjobban aláássák a kormányoknak azt a képességét, hogy szabályozzák a belső gazdasági folyamatokat. Erre már csak a egy szupranacionális integráció szintjén vagy világmértekekben nyíltak lehetőségek. Ezért írják A globalizáció csap-

dája c. bestseller újságíró-közgazdász szerzői kontörtételezés nélkül az Európai Unió szükségességéről: „Az a feladatunk, hogy a destruktív angolszász piaci radikalizmussal szemben fölmutassunk egy életképes és impozáns európai alternatívát. Egy olyan politikai unió, amelyet közös valuta köt össze, meg a szenvedésekkel teli, de már kihevert közös történelem, a világpolitika erőinek játékában nem jelentene kisebb súlyt, mint az Amerikai Egyesült Államok, vagy a jövő nagyhatalmai, Kína és India. A globalizált piacokon az egyetlen fontos hatalmi tényező a gazdasági nagyságrend, a gazdaság mérete...” (Martin-Schumann, 324.) A szerzők szerint az egyesült Európa a maga 400 milliós piacával, fejlett infrastruktúrájával és humán tőkéjével, kulturális sokszínűségével már elég erős ahhoz, hogy komoly versenytársa legyen az amerikai, japán és délkelet-ázsiai regionális integrációknak.

Az új kihívásokhoz sikerrel alkalmazkodók, mindenekelőtt a fejlett centrum országai a globalizáció nyertesei lesznek, míg az elmaradottabb, de integrált, perifériás társadalmak a vesztesei. A szegény országok jobban megszengvedik a globalizáció romboló hatásait, és kevésbé vagy igen egyenlőtlenül élvezhetik az áldásait. Ezáltal egyre nő a szakadék a fejlett és a „fejlődő” világ között, sőt azon belül is nagy regionális különbségek alakulnak ki. (Ágh, 1997, 88–89.) Minden adat a jövedelmek és a fogyasztás, az energiafelhasználás stb. roppant egyenlőtlenségének további növekedéséről szól az Észak és a Dél országai között. Közismert, hogy ma a világ lakosságának egyötödét kitevő ipari országok használják fel a világ erőforrásainak négyötödét. Ráadásul mindez meglehetősen pazarló termelés és luxusfogyasztás mellett történik, miközben a fejlődő világ lakosainak jelentős része legalapvetőbb szükségleteit sem képes kielégíteni. Ha a globalizáció nem lenne több, mint csupán a modernizációs folyamat egyszerű és folyamatos kiterjesztése, az is ökológiai katasztrófához vezetne. Erre utalnak azok a becslések is, amelyek felmérik, mit is jelentene, ha Kína egymilliárd lakosa autóbá ülné. A fejletlen országok többsége ugyanakkor csak nagyon egyoldalúan, monokulturális termelési rendszerben képes bekapcsolódni a nemzetközi kereskedelembe, általában a multinacionális vállalatokon keresztül, amelyek szinte kizárólagosan rendelkeznek a kereskedelmi láncolatok, a szükséges tőke és hitelcszók felett. Gazdaságuk ezért rendkívül kiszolgáltatott a világpiaci ármozgásoknak és konjunktúrális ingadozásoknak. Még az iparosodásban sikeres országok is eladósodtak, a mezőgazdasági vagy bányászati monokultúrákon alapuló társadalmak kilátásai pedig még borúsabbak. A biotechnológia és más modern iparágak fejlődése rövidesen fölőlesse is tetheti a Dél országainak exportképes termelését és nyersanyagforrásait.

A globalizáció negatív mérlegéhez tartozik a helyi konfliktusok intenzitásának növekedése is, amelyet a fejlett országokból a fejletlenebb irányuló fegyverkereskedelem táplál. A hidegháború végével a felhalmozott fegyve-

rek és fegyverrendszerek még nem kerültek a lomtárba. A nukleáris és a biológiai fegyverek elterjedésének veszélyére utal az, hogy az atomstop ellenére egyre újabb peremhatalmak tesznek szert tömegpusztító fegyverekre. De az automata kézfegyverek, a tömegesen telepített taposóaknák és egyéb taktikai fegyverzetek terjedése is növeli a – gyakran épp a globalizáció által teremtet – helyi konfliktusok fegyveres megoldására való hajlamot. De a globalizálódás része a népességgrobbbanás, a fenyegető ökológiai válság is, mindkettő az emberiség számára a legnagyobb kihívást jelenti a jövő évezred küszöbén. A nyomor nemcsak az erőforrásokkal való rablógazdálkodásra készítet, de folyamatosan szüli is a politikai és fegyveres konfliktusokat; az inség és a háborúk együttesen pedig új népvándorlási hullámokat váltanak ki. Évente már most is 30 millió ember járja a világ országújtait, és a legnépesebb, nagy ázsiai országok lakosai még meg sem indultak. Ugyanakkor a globalizálódás negatív következményeinek egyike, hogy miközben a bűnüldözés és a rendfenntartás nemzetállami szinten vannak megszervezve, a globális közlekedési és informatikai hálózatok a bűnözők, drogkereskedők és a terrorizmus esélyeit is növelik.

A Föld egyre zsugorodik, s McLuhan kifejezésével, mindinkább egyetlen nagy falut alkotunk. Ez a kép azonban csak virtuális egységet teremt a népek között, s elsősorban a nagy médiahálózatok azok, amelyek az egységes világtársadalom szeg utópiáját sugallják. A világ eseményeiről beszámoló híradások is mindenekelőtt azoknak a világképet sugározzák, akik elég tökével rendelkeznek ahhoz, hogy hírgyűnkségeket, információs hálózatot, sugárzó berendezéseket, műholdakat stb. tartsanak fenn. Elsődlegesek a pénzvilág és az azt befolyásoló politika hírei, melyek szinte azonnal érzékelik a hatásukat a világ legtávolabbi részein, amint azt az ázsiai pénzügyi válság, az olajárrobbanás, a rendszerváltozások stb. közvetlen gazdasági és politikai hatásai mutatják. De nem kevésbé lehengerlő hatású a modern tömegkultúrális ipar áradata. „A szatellittek, kábelek, sétáló- és videomagnók, CD-k alkotják azt az érendszert, amelyen keresztül a modern szórakoztató iparágak homogenizálják a globális kultúrát.” (Mander 71.) Ennek érdekében mind nagyobb fűzők zajlanak a világ saját- és médiapiacán; egész világreszeket becsugárzó nagy hálózatok jönnek létre, amelyek megváltoztatják a helyi kultúrák helyzetét. A médiamagolok uralkják a műsorgyártás és hírszolgáltatás piacát. „A nagy médiabirodalmakban sosem nyugszik le a nap. (...) A Perzsa-öböl és Korea között minden az ausztráliai Rupert Murdoché. Műholdadójia, a hongkongi székhelyű Star Tv négy időzónát lát el műsorral, és ezen a területen él a Föld lakosságának fele.” Hasonlóan átfogó birodalmat épített ki Ted Turner a CNN-nel, amely további összeolvadások előtt áll. „Az ő képei uralkják az álmodat, és a tetteket a móka határozza meg.” (Martin-Schumann, 1998, 28–29.) A médiakultúra megasztárjai óriási közönséget babonáznak meg, amelyek nagy távolság-

ban élhetnek egymástól. „A szülőkkal, mullahokkal, főnökkel, bürokráttákkal és politikusokkal szemben ezek keveset követelnek a hódolókírtól – legfeljebb arra készítetik őket, hogy érezzék jól magukat, és egyre csak vásároljanak.” (Mander, 72.) A tömegkultúrális ipar termékei, a filmek és zenészművek piaca mind nagyobb és homogénebb. A helyi kultúra követői elnémulnak a világméretű sztárparádében; előfordul ugyan, hogy egyik-másik lokális kultúra követő megtermékenyíti a popzenét, de inkább csak a folklorisztikus dallamok és ritmusok csendes megrablása történik. A film esetében a globalizáció ellen érvelők álláspontja az, hogy az amerikai filmipar dőmpingje elsovasztja a nemzeti filmgyártást. „A brazil televízióban bemutatott négyezer film 99%-a amerikai, általában hollywoodi, állítja Luis Carlos Barreto brazil filmproducer. A televízió a tömegnevelés leghatásosabb ereje a szegény országokban. Latin-Amerika és Ázsia kulturális nacionalistái fel vannak háborodva azon, hogy a következő generáció legbefolyásosabb nevelői a hollywoodi filmstudiók és a globális reklámgyűnkségek.” (Mander) (Mellesleg a magyar televízió is hasonló úton jár, az ORTT jelentése szerint is a bemutatott filmek elsöprő többsége nálunk is amerikai. S bár a szélesebb európai kulturális piac valamit enyhít ezen az egyoldalúságon, a magyar filmgyártás és tévéprodukciók mégis erőteljesen visszaszorultak.) Az egész világra jellemző tendencia, hogy a helyi kultúra képviselői és a nevelés hagyományos ágensei nem tudnak versenyezni a globális média figyelemfelkeltő és vonzó, mintaadó hatásaival.

A rendszerváltozás óta a kelet-közép-európai országok is nyitottá váltak a globalizáció egyetemes hatásaival szemben, sőt továbbmegytek: lényegében a globalizáció kihívása buktatta meg őket. Milyen következményekkel jár politikai identitásunkban, gondolkodásunkban és kultúránkban a nyílt beszékelés a globalizáció kihívásaival? Az általános lelkesedés a haladás áldásai iránt nálunk is összekapcsolódik a jogos aggodalmakkal a globalizációnak a frissen visszanyert szuverenitást és a helyi kultúrát elsovasztó hatásai miatt. A haladás persze mindig rombol is, felbomlasztja a régi köteleket, szétzilálja a szolidaritási közösségeket, individualizál és elszigetel. A modern világ gazdagabb lehetőségeket hordoz ugyan, de egyben el is szegényíti, amennyiben elvonja a szuverén kormányzatok hatáskörét, és homogenizálja a kulturális tartalmakat, egységes fogyasztást és magatartási mintákat sugalmazva. Az ebben rejlő kihívás szűli a gáttalan globalizációval szembeni ellenhatásokat. Ezek közé sorolhatók az ökológiai (zöld) mozgalmak, a regionális gazdasági és politikai tömörülések létrejötte, a nacionalizmus, valamint a nemzetállamokon belüli szeparatista tendenciák erősödése. Jelentősek a modernizációval szembeni válassz mozgalmak is, amelyek politikai hatásukat tekintve igen ambivalensek, miként az iszlám fundamentalizmus feltámadása. A továbbiakban ebből az egész problémakörből csak az identitásválság problémájára térek ki. Vajon a globalizáció

gazdasági, technikai és politikai előrehaladásával elveszítjük-e helyi, nemzeti kulturális és politikai identitásunkat, szükségszerűen fel kell-e oldódnunk egy homogenizált globális világkultúrában és politikában?

Hogy erre a kérdésre értelmesen válaszoljunk, érdemes röviden újraértelmezni az identitás fogalmát. A kifejezés kissé inflálódott annak következtében, hogy túl sokat kopatták. Az önanonosság, illetve azonosság tudat értelmében vett identitás nem valami eredeti adottság, amely születésünkkel együtt adva lenne. Az egyének és kollektív identitás csupán az egyén és társadalmi környezete kölcsönhatásából jön létre. Kialakulásának alapja az, hogy minden egyénnek meg kell találnia helyét a társadalmi térben. Az azonosság tudat ver hidat az egyéni élettörténet és a társadalomban betöltött szerep között. Összekapcsolja az egyén önképét és társadalmi szerepét, azt, amit az egyén magáról gondol, azzal, ahogyan őt mások, az őt körülvevő társadalmi csoport tagjai észlelik és értékelik. Az identitás ezért nem egyszerűen csak tudás, hanem egzisztenciális tapasztalat: gyakran homályos, de biztos érzése annak, hogy folytonosság és harmónia van önértékelésünk és társadalmi helyzetünk, elfogadott szerepeink között. Mint az önmagunkkal való folytonosság és a másokkal való harmónia tudata, az identitás az integrált személyiség jellegzetessége. Az önanonosság megteremtése *nehéz lelki munka* (a nehéz fizikai munka analógiájára), amely komoly erőfeszítést igényel. Állandó önreflexiót követel, egyensúlykeresést önmagunk igényei és társadalmi környezetünk elvárásai között. Kialakításának folyamatában egész személyiségünkkel veszünk részt. Pszichológiailag éppúgy, mint szociológiailag nehezen ragadható meg ez a lelki folyamat, s hogy mi határozza meg identitásunkat vagy annak valóságba jutását. Mert az identitás egyik jellegzetessége éppen az, hogy nem egyszer s mindenkorra adott dolog, hanem alakulását befolyásolják a társadalmi változások. Nagy társadalmi átalakulások megrendítik az identitás addig kialakult, érvényes formáit. Egyszer csak nem érezzük többé jól magunkat egykori bőrünkben. Előfordul, hogy személyiségünk sátere nélkül nem is vállalhajtuk többé régi önmagunkat, annyira megváltozott társadalmi környezetünk és közérzetünk. Ilyenkor beszélünk identitásválságról és új identitás kereséséről. Az elmozduló társadalmi térben lassan megváltozik társadalmi helyzetérzékelésünk, bizonytalanná válik önképünk, más szemmel tekintünk saját életünk-re. Ez fájdalommal jár, hiszen az új helyzet bizonytalan, nem világos a velünk szemben támasztott elvárások és az új szerepek, amelyeket el kellene jásznanunk. Ha pedig felismerjük, hogy mit várnak tőlünk, olykor mégsem tudunk vagy akarunk annak megfelelni.

A magyar társadalom széles rétegei tömegesen éltek át hasonló élményeket az elmúlt tíz év során. Az kellett értelmezniük korábbi szerepeiket, újra felfedezni félbemaradt, eltemetett lehetőségeiket. Sokan átitáltak életrajzokat, mások hitebbek maradtak régi önmagukhoz, de mindenképpen vala-

milyen viszonyt kellett vele szemben kialakítaniuk. Ez a kényszerű áttanulási folyamat ugyanakkor egybeesik olyan változásokkal, amelyek alá is assák a szilárd identitás régi eszményét. A posztmodern életérzésre és gondolkodásra utalnék, amely megkérdőjelezi azt, hogy lehetséges-e egyáltalán szilárd bizonyosságon nyugvó identitás a mai korszakban. Hiszen a poszttradicionális korszakban egyre több identitásforma lesz választhatóvá, ugyanakkor egyszerre több szerepkészletet tarthatunk készenlétben. Itt minden csak ideiglenes értékkel bír: nemcsak foglalkozásunkat nem tekinthetjük többé egész életre szólónak, de politikai önanonosságunkat is szabadon változtatjuk, sőt szűkebb közösségeinket is szabadabban választhatjuk meg. Lassan már a házasságokat sem ásó-kapa-nagyharang alapon kötjük. Zygmunt Baumann lengyel-sociológus szerint a modern ember identitásának jelképe a csavargó és a turista lehetne, aki csak átutazóban van a világban, de nincs állandó kötődése semmi rögzítettettség és szilárdhoz.

Ilyen körülmények között a politikai közösségekhez tartozás meghatározó ereje elhalványul. Mit jelenthet még egyáltalán a nemzeti identitás a nemzetek feletti integráció korában? Mit jelent a kulturális és vallási kötődés a modern média kulturális tömegtermelésének áradatában? Mit jelent még a tudományos felvilágosodás a csodadoktorok, okkult szekták, új hitek kavalkádjában, amelyek naponta új üdvözülést kínálnak fel?

Vegyük közelebből a politikai önanonosság egyik legfontosabb dimenzióját, a nemzethez mint politikai közösséghez való tartozást. Ez embernek ugyan sokféle identitása lehetséges – az önanonosság köthető egy foglalkozáshoz, városához, adott vallási, kulturális közösséghez stb. –, de ezek között mégis kialakul valamiféle hierarchia. A nemzetállamok kialakulása óta a nemzeti önanonosság volt az identitáspolitikai szervező közepre: az ember előbb magyarnak, románnak, németnek vagy franciának tartotta magát, s csak utána, azon belül jött a többi. A nemzethez tartozás méltóságtudatot ad; azt a bizonyosságot, hogy egyenlő társ vagyok egy rangos közösségen belül, amely befogad, amelynek szuverén hatalma van, magas kultúrája, tekintélyes múltja, és más nemzetek elismerését is élvezi. A modern nemzetállam ugyanis jóval több a pusztán nyelvi-kulturális összetartozásnál. Magában foglalja a polgárgodok közösséget, sőt újabban már a szociális jogok közösséget is. Ehhez kell mérniünk azt a tény, hogy a szociális vagy jóléti állam fokozatos leépülése, szerzett jogok csorbítása gazdasági válságidőszakban nem hagyja érintetlenül a nemzeti identitást, illetve gyengíti a nemzetállami hatalom legitimitását is. Az állampolgári szolidaritás látványosan gyengül, és kiüresedik a nemzeti identitás politikai tartalma. Mint ahogy a pártidentitások is lassan kiürülnek, amelyek korábban még politikai szenvedélyeket tudtak kiváltani. A posztmodern áramlatokban helyüket átveszik a természeti alapú ismérvékhöz kötődő új identitások – ezt nevezik biopolitikának. Eszerint a valódi politikai választóvonalak már nem az osz-

tály- és pártkötöttségek mentén, hanem a nemek, a bőrszín, az etnikai közösség, a generációk között húzódnak. Ezekről inkább tételeznék fel közösségteremtő, identitásképző erőt, mint a politikai pártokról, amelyek végül is „mesterséges” képződmények. A felfezés szerint, ha egyszer a hagyományos közösségek szolidaritási kötődései odavesztek, azok már nem állíthatók helyre.

A vallási mozgalmak is a modernizációval meglazult közösségi kötelékek helyrehozására irányulnak; a nagypolitika szintjén pedig a vallási fundamentalizmus a globalizáció negatív hatásai ellen fordul. Mennyire képesek az ilyen megújulási mozgalmak feltartóztatni a modernitás és a globalizáció hatásait? Ha a rendszerváltás óta jelentkező hazai vallási reneszánszra gondolunk, érdekesnek találhatjuk, hogy ez kevésbé a nagy egyházakon belül, mint inkább azokon kívül jelentkezik, s a hagyományos vallási intézmények ezeket mint szektás tendenciákat önmagában is a válság jelének tartják. A vallási megújulás immanens korlátját a közösségi érzés lanygulása, az individualizmus, a versenytársadalom szelleme és a fogyasztói életfilozófia terjedése jelenti, amelyet az egész mediális kultúripar sugall.

A multikulturalitás új eszménye ezt a társadalmi-politikai állapotot tükrözi vissza, ám egyszersmind idealizálja is. E nézet képviselői úgy látják, hogy a tradicionális közösségek és a nagypolitikai csoportok (pártok) gyengesége már eleve csak kisebb-nagyobb kulturális vagy lokális közösségeire építő politikai identitásnak ad talajt. Azonban a kisebbségi identitások felvirágzásának új hulláma nem feltétlenül csökkenti a bizonytalanság kínját. A multikulturalitás olykor csak új konfliktusokat támaszt, és átpolitizál olyan viszonyokat, amelyek korábban politikailag közömbösek voltak. Az ilyen kulturális különösségekre épülő identitások gyakran kizáró jellegűek, és épenséggel háttérbe szoríthatják a politikai közösség tudatát, növelve a politikai elidegenedést. A görög polisz fogalma még olyan politikai közösséget jelentett, amely a városállamon belüli elismert különbözőségeket egyetlen átfogó egységbe foglalta. Ennek már az igénye is eltűnődnek a posztmodern politika horizontjáról.

A mai magyar társadalom identitásproblémái többrétegűek: részint egy akut politikai helyzetet és abból eredő hiányérzetet fejeznek ki, részint már a globalizálódó emberiség új politikai állapotát tükrözik. Társadalmunk egyrészt erőteljesen individualizálódik, elapadnak a közösségi és csoportjellegű értelemdadás korábbi kulturális forrásai. Az egyének egyre inkább magukra maradnak azzal a „nehéz lelki munkával”, amely új identitások kialakítására kell, bár nincs hiány önjelölt szervezetekben, amelyek igyekeznék őket bizonyos irányokba terelni. A modernizáció kerekét azonban nem lehet többé visszafordítani. A család fontosságának hangzotatása sem állíthatja vissza a család hagyományos szerepét. A nőket például nem lehet visszazavarni a konyhába a fakanál mellé, ehhez ki kellene tiltani őket az isko-

lából, és felszámolni az általános jogegyenlőséget. (A koedukációt persze vissza lehet csinálni egy tudatos konzervatív politikával, bár ez is jelentős tiltakozást váltana ki.) Az individualizálódást lehet nem szeretni, de a modern emberiség kollektív sorsának látszik, ami új módon veti fel a szociális biztonság kérdését is. A társadalom és benne az egyének gondjai-bajai között eseten már nem közös ügyeként, megoldandó közösségként jelentkeznek, hanem egyéni válságok sorozatává oldódnak fel. A könyöklő versenytársadalomban a munkáját elvesztő, elszegényedő ember törvényszerűen maga felel a kudarcáért. Bár még érzünk valamiféle lelkipurulást az elnyomordás és civilizációs leépülés láttán, amely csúnya foltokat hagy a felmeredő, felzárkózó, polgarosodó Magyarország képén is. De kerüljük a nyomor pillantását, zavarja a komfortérzetünket. Mit tehet a politika egyáltalán az új körülmények között a közösségi szolidaritás minimumának visszaállításáért, miféle identitást kínálhat egyáltalán a polgárok számára? Lehetséges-e a nemzeti identitás ápolásával és szorgalmazásával segíteni a helyzetet? Sokan keresik ebben az irányban a megoldást, kérdés azonban, hogy ez milyen formában történik meg, és miként egyeztethető össze egyáltalán a globalizációra való eredményes válasz követelményével.

A nemzeti elv abszolút érvényessége, amely áthatotta az elmúlt kétszáz év politikai gondolkodását, manapság felbomlóban van. A nemzetállamot egyszerre kezdi ki a tágabb integrációk kialakulása, amely felfelé delegálja a nemzetállam szuverén döntési jogosítványait, valamint a hatalom devolúciója, azaz a kormányzati hatásköröknek alsóbb szintekre való visszahelyezése a regionális és helyi autonómiáknak teljesítéséért. A nemzetállam szuverenitását a nagyobb integrációk mindaddig nem kérdőjelezik meg, ameddig az önként mond le szuverén jogai egy részéről, és az uniós közösségi döntésekhez a beleegyezésére van szükség. Az Európai Unió döntéshozatali rendszere egyelőre biztosítja a konszenzus kényszerét. Ennek nyomán növekszik az a belátás, hogy csak egy nagyobb térségi integráció képes egyáltalán megvédeni a nemzetek gazdaságát és kultúráját egyaránt a globális kihívásokkal szemben.

Azonban a nemzetállam belső kötőanyaga mégis erőteljesen meggyengült, azzal párhuzamosan, hogy a társadalmi-gazdasági átalakulással erőteljes belső differenciálódás indult meg. Nincs az a nemzeti ideológia, amely át tudná hidalni egész térségek leszakadását, a jövődelmi különbségek elszabadulását, a felemelkedési esélyek roppant egyenlőtlenségét stb. Az általános deszolidarizálódás a nemzeti eszmét üres ideológiává avatja. Ettől az még vonzó lehet, főleg azok számára, akik vesztesei a változásoknak, ingerülten reagálnak a globalizációs veszedelmekre, és sündisznóállásba vonulnak a kihívásai elől. Ez tartja ma életben a globalizációra való reagálás különböző nacionalista válfajait, a szélsőjobboldali Csurka Istvántól a nemzetféltség modern apostolaiig, akik most ismét politikai lehetőséghez ju-

tottak. A modern, globalizált világban jól eligazodó értelmiségi és vállalkozói rétegek érzéketlenek az ilyen problémákkal szemben, s ez csak tovább fűti a nacionalista indulatokat. Mint M. Kaldor írja: „Lehetséges a globalizált tevékenységekben részt vevő emberek egy globális társadalmi osztályáról beszélnünk. Ők azok, akik repülőgépen vagy az Eurostaron utaznak, akik telefonon, faxon és e-mailen tartják a kapcsolatot, nemzetközileg elfogadott hitelkártyát használnak, műholdas televízióelérhetőséggel rendelkeznek, és többnyire angolul beszélnek. Ők vannak kisebbségben. Az emberek nagy többsége területileg, nyelviileg és kulturálisan gúzsba kötött; mindazonáltal életüket mélyen befolyásolja az előbbi csoport tevékenysége, sőt, nagyon is függnek attól.”

A globalizáció kihívásai nyomán megváltozik tehát az integráltság és a kirekesztettség fogalmának a tartalma. A területileg és nyelviileg korlátozottak (s ne feledjük, egy 1996-os Eurobarométer-felmérés szerint Magyarországon az emberek 78%-a nem képes idegen nyelven egy beszélgetést folytatni) kirekesztettnék és fenyegetettnék érezhetik magukat a globalizációs folyamatoktól. Őket frusztrálja az, hogy nem igazodnak el a hétköznapi árucikk idegen nyelvű feliratainak, és ingerlékenyen reagálnak az angolmán sznobizmus terjedésének megnyilvánulásaira. Ezért a legfogékonyabbak is a nacionalista és más kirekesztő tanok iránt. Ismét M. Kaldort idézem: „Úgy tűnhet számukra, hogy ezek az eszmék hozzásegítik őket, hogy visszaszerezze az életük feletti ellenőrzést, és bűnbakot találhatnak, hogy megmagyarázzák azokat a személytelen változásokat, amelyekkel szemben védtelenek. Menedéket kereshetnek a klánhoz, törzshöz vagy etnikumhoz fűződő elsődleges hűségben, vagy egyszerűen a gazdasági körülmények rákényszeríthetik őket arra, hogy csatlakozzanak egy bűnbándához vagy egy paramilitáris csoporthoz, esetleg megérinti őket egy romantikus nacionalista ügy kalandja.” (134.)

Ennek jelei jól láthatók a hazai politikában és publicistikában. A nacionalizmus mint a globalizáció ellenmérgé nemcsak óhítu konzervativokat fertőz meg, hanem fiatal, jó tollú publicistákat is. „A globalizáció és a multikulturalizmus mítosza – a pénz kultusza. A multinacionális tőke és a multinacionális médiabirodalom vállalva tartja fenn ezt a kultuszt, sulykolja mint a modernitás, az új idők, a nagyszerű és megállíthatatlan fejlődés velejáróját, teszi mindezt a haszonért – harminc ezüstpénzért adva el a nemzeti érdeket” – írja például Bayer Zsolt, aki az utóbbi időben azzal tünteti ki magát, hogy úgy zsidózik, hogy egyidejűleg a zsidók nyakába varrja az antiszemitizmust. A fiatal liberális publicista hirtelen konzervatív megvilágosodáson átesvén, kulturális paradigmaváltást sürget a millenniumra. „Pátoz és egy új reneszánsz – amely visszavezet bennünket önmagunkhoz. Enélkül meg fog ölni minket a korszellem, még akkor is, ha fizikai valónk megmarad. Enélkül ott fog vigyorgani szétszaggatott gyökereink és romok-

ban heverő identitásunk felett a velejéig rohadó média és a világhatalomra törő multinacionális tőke. És akkor már késő lesz feltenni bármilyen kérdést. Akkor majd az újságban fogjuk elolvasni, hogy mennyire jó nekünk” – írja a szerző, a nacionalista propaganda egy régi receptjét (mennyire jó töröknek, magyarnak stb. lenni) ezúttal a globalizáció ellen fordítva.

Nem tudom, mi lehet a megoldás erre a helyzetre, de érdemes elgondolkodni a jelenségen. A fentebb idézett M. Kaldor egy transznacionális civil társadalomban keresi a megoldást a terjedő új barbársággal szemben, amelyet a globalizáció és annak ellenhatása együttesen vált ki világszerte. Ugyanakkor maga is belátja, hogy egy globalizált világban a civil szervezetek közül is azok válnak végül a legbefolyásosabbakká, amelyekkel külső kapcsolatokkal is rendelkeznek, és hatást tudnak gyakorolni a globális folyamatokat befolyásoló nemzetközi szervezetekre, azaz képesek élni a globalizáció adta előnyökkel.

Éppen erről van szó – a globalizáció hatásait nem tudjuk azáltal kivédeni, hogy bezárkózunk és átkozódunk. Ahogy már F. Bacon mondta: a természet csak törvényeinek engedelmeskedve uralkodhatunk. És a globalizáció is csaknem olyan, mint egy természeti folyamat – kinek csapás, kinek áldás, és meg kell találnunk a helyes módját annak, hogy a hatására oly módon reagáljunk, hogy abból elsősorban nyereségünk származzék.

S ugyanezt az elvet kellene alkalmazni a nemzeti identitás vonatkozásában is. Az angol szociológus, A. Giddens egyik kifejezésével élve, egyfajta kozmopolita nemzeti öntudatra van szükségünk. Nem elvetni kell a nemzeti eszmét, de olyan demokratikus, nyitott szellemben kell nemzeti identitásunkat kialakítani, amely jól tolerálja a nemzeti belüli politikai és kulturális megosztottságokat is. Ezzel szemben a nemzeti identitásnak az a gyanakvó és szűkkeblű változata, amelyet ma oly sokan szorgalmaznak a jobboldalon, nem pusztán kirekesztő jellegű, de egy folyamatok kisebbségi komplexus kifejeződése is, és alkalmatlan arra, hogy megbirkózzon a globalizációs kihívással. Nem a nemzeti büszkeség, hanem a nemzeti kishitűség jele, amely nem bizik önmagában és a maga igazában, s éppen ettől válik agresszívvé.

Irodalom

Mander, Jerry-Edward Goldsmith (eds.), 1996: The Case against the Global Economy – and For a Turn toward the Local. San Francisco, Sierra Club
Kaldor, Mary, 1998: Transznacionális civil társadalom. Közép-európai változások. Szerk. Mislivetz Ferenc. Szombathely, Savaria University Press, 115–138.
Brown, Lester R.–Christopher Flavin–Hilary French (Eds.) 1997, 1998: A világ helyzete. A washingtoni Worldwatch Intézet jelentése a fenntartható társadalomhoz vezető folyamatról. Budapest, Föld Napja Alapítvány
Martin, Hans-Peter–Schumann, Harald, 1998: A globalizáció csapdája. Támadás a jó-lét és a demokrácia ellen. Budapest, Perfekt

Arató Krisztina

Globalizáció és foglalkoztatás

A külföldi közvetlen tőkeberuházás és a multinacionális társaságok hatása a munkaerőpiacra

Bevezetés

Sok írás jelenik meg manapság a globalizáció témakörében. Ezek némelyike – sok adatra és statisztikára, illetve különböző közgazdasági elméletekre hivatkozó, igen olvasmányos, közérthető, kiválóan megírt könyv – elsősorban a gazdasági globalizáció társadalmi veszélyeire figyelmeztet.¹ Leírják a multinacionális társaságok már-már ijesztő méreteket öltő gazdasági-pénzügyi hatalmát, államhatároktól független, illetve azokon túlterjedő befolyásukat, ezzel párhuzamosan az állami befolyás és politikák térszűkítést, és mindezek következtében az egyének növekvő kiszolgáltatottságát. Meghúzzák a vészharangot a foglalkoztatás csökkenésével, a munkanélküliség növekedésével kapcsolatban, a fejlődő országokban, de még a fejlett világban is. Összefoglalva: szerintük, kimondva-kimondatlanul, a globalizálódó világ a veszébe rohan.

Írásom első részében összefoglalom azokat a társadalmilag veszélyes folyamatokat, amelyeket ezen szerzők feltételeznek, illetve bemutatom azt a képet, amelyet a fent említett kötetek láttatnak, természetesen a címben szereplő téma, a foglalkoztatás szempontjából. A második részben szeretnék rámutatni az első részben vázolt katasztrófa-konceptió érvrendszerének gyengeségeire, szeretném árnyalni és enyhíteni a szóban forgó veszélyforrásokat, anélkül hogy semmibe venném azokat az aggodalmakat, miszerint bizonyos veszélyforrások valóban léteznek és fenyegetik a Föld nevű bolygó társadalmait. Végül, a harmadik részben megemlítek néhány olyan gondolatot, melyek az említett problémákra való megoldási javaslatokként is értelmezhetők.

1. A globalizáció veszélyei

Árva László és Diczházi Bertalan szerint "a globalizációnak gazdasági értelemben (...) az az elsődleges jelentése, hogy a termelési egységek tulajdonosai és még inkább meghatározó irányítói világszerte egyre inkább más

¹ David C. Korten: Többség társaságok világa. 2. kiadás. Kapu Kiadó, Budapest, 1996.
Hans-Peter Martin–Harald Schumann: A globalizáció csapdája. Támadás a demokrácia és a jólét ellen. Perfekt Kiadó, Budapest, 1998.
Almás Miklós: Úvegolyók. Az ezredvég globális játszmái. Helikon Kiadó, Budapest, 1998

országok vagy akár más földrészek polgárai vagy gazdasági társaságai".² Mindez persze nem újdonság – ha tágabban értelmezzük a globalizáció fogalmát, akkor már a brit Kelet-indiai Társaság megszületése is ezen jelenség korai megnyilvánulása volt. Természetesen a huszadik század végén *meny-nyséigileg* sokkal nagyobb méreteket ölt a külföldi társaságok jelenléte egy adott országban (ezt nevezi a közgazdaság-tudomány külföldi közvetlen tőkeberuházásnak – *Foreign Direct Investment, FDI*), mely sokak szerint a világgazdaság történetében *minőségileg* is új szakaszt jelent. Néhány éven belül eljutunk odáig, hogy a világ összes termelőkapacitásának felét *re* az adott országban belüli, hanem külföldi tulajdonosok irányítsák, illetve hogy a világban elfogyasztott javak nagyobbik részét óriáscégek termelik meg, illetve ellenőrzik előállításukat.³ Milyen tényezők tették lehetővé ezt a minőségi váltást? A hetvenes évek elején bekövetkezett világgazdasági válságra adott közgazdasági-gazdaságpolitikai válasz, a monetarizmus itt mindenképpen szerepet játszott. A monetarizmus visszatér a mainstream közgazdaságtan alaptéziséhez, az automatikus egyensúly-mechanizmushoz, amennyiben hisz a szabad piac önszabályozó képességében, és ezt a gyakorlatban az állami szerepvállalás és az állami tulajdon zsugorításával ülteti át a gyakorlatba. (Ezt Hans-Peter Martin és Harald Schumann úgy fogalmazza meg, hogy "a piac jó, az állami beavatkozások pedig rosszak".⁴) Ezen gazdaságpolitika gyakorlati elemei a privatizáció (mely a korábbiakban állami tulajdonban vagy állami ellenőrzés alatt tartott ágazatokba is beengedi a magántőkét, például vasút, energiaipar, légi közlekedés, telekommunikáció stb.), illetve a dereguláció (mely a korábban állami monopóliumnak számító ágazatokba is beengedi a versenyt). Ezen ágazatokba csak olyan magáncégek tudnak bekapcsolódni, amelyek megfelelő tőkével, képzett alkalmazottakkal és ilyen nagyságú vállalatok irányítási tapasztalataival is rendelkeznek.

A globalizáció térnyerésének másik tényezője az a tudományos-technikai forradalomnak nevezett technikai változás, mely gyakorlatilag akadálytalaná tette az országok, illetve földrészek közötti kommunikációt. Így lehetővé vált az egymástól földrajzilag távol lévő vállalati egységek közötti kapcsolattartás, s irányíthatóvá váltak egy központból a multinacionális és transznacionális vállalatok különböző országokban, vagy akár más-más földrészen található egységei.⁵

Mindezek következtében a multinacionális vállalatok száma 1969-ben 7000, 1995-ben már 40000 volt,⁶ és 2020 körülre várható, hogy a világon

² Árvai László-Diczfáti Bertalan: Globalizáció és külföldi tőkeberuházások Magyarországon. Kairoso Kiadó-Növekedéskutató, Budapest, 1998. p. 78.

³ Ibid. pp. 76-77.

⁴ Martin-Schumann id. mű p. 19.

⁵ A multinacionális és transznacionális vállalat definícióját lásd Szentes Tamás: A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai. Aula, Budapest, 1996.

⁶ Almási, p. 29.

megtermelt összes új érték felét ők adják majd.⁷ Hogyan viselkednek ezek a vállalatok? Természetesen, tulajdonosaik érdekében a körülményekhez képest legmagasabb profit elérésére törekednek, de ebben még semmi új nincsen – az újdonság méreteikből és rugalmasságukból adódik. Képesek arra, hogy munkafolyamataikat rövid idő alatt átszervezzék, amennyiben változás áll be a helyi viszonyokban vagy a vállalat egészének helyzetében. Képesek arra, hogy maximálisan kihasználják méreteiket – mivel éves forgalmuk sokszor meghaladja azon ország éves GDP-jét, amelyben leányvállalattal rendelkeznek, gyakran az adott ország van nekik kiszolgáltatva, amire nemigen volt példa a világgazdaság történetének korábbi periódusaiban. A szállítás és az információáramlás forradalmasodása következtében képesek termelésüket olyan módon megszervezni, hogy a különböző termelési folyamatokat a gazdaságosság szempontjából legoptimálisabb térségekben folytassák le, az összeszerelést és mondjuk a csomagolást pedig olyan régiókban végezzék, ahol a végtermékre a lehető legkisebb adó nehezedik. Továbbá, mivel ezen cégek világcégek, a gazdaság szabályozása és a jogszabályok meghozatala és érvényesítése pedig nagymértékben állami keretek között zajlik, sokan mondják, hogy ezek a vállalatóriások megzabolázhatatlanok, és minden megtesznek azért, hogy kibújjanak az államokkal szembeni gazdasági kötelezettségvállalás, magyarul az adófizetés alól.

Milyen hatással van mindez a foglalkoztatásra és az államokra, amelyek természetes kötelessége az, hogy felelősséget vállaljanak az ezen körülmények következtében a foglalkoztatásból kieső állampolgárokért?

Hans-Peter Martin és Harald Schumann a Német Szövetségi Munkaügyi Intézet teljes körű felmérésére és különböző OECD-vizsgálatokra hivatkozva megállapítja, hogy csak Németországban 1991 és 1994 között több mint egymillió munkahely szűnt meg, 1996-ban pedig az OECD-államokban több mint negyvenmillió munkanélküli volt.⁸ Szerintük ez leginkább a multinacionális vállalatok térnyerésének köszönhető, amelyek a költségcsökkentés mindenható jelszavát kiadva igyekeznek minél több munkatársuktól megszabadulni. A szerzők táblázatokban teszik szemléltetéssé azt a "nagy tarvárgásnak" nevezett előreléjést, amely előrevetíti a bankokban, a távközlésben, a légi közlekedésben, illetve a biztosítótársaságoknál várható leépítések mennyiségét. Hangsúlyozzák továbbá azt a sokat emlegetett tényt, hogy a Triádban, vagyis a világgazdaság három centrumában az utóbbi évtizedekben megállithatatlan tendenciává vált a foglalkoztatottság csökkenése, és a helyi körülményektől függ, hogy milyen helyzet alakult ki ennek következtében. Az Egyesült Államokban a munkanélküliség továbbra is 4-5% körül mozog, ezért cserébe azonban a dolgozó polgároknak a hetvenes évek reálbérszínvonalához képest jóval szerényebb jövedelemmel kell megelégedniük. A Martin-Schumann szerzőpáros idézi azt az adatot,

⁷ Árvai-Diczfáti, p. 78.

⁸ Martin-Schumann p. 143.

miszerint az USA-ban a férfi alkalmazottak és munkások négyötöde 1995-ben munkaóránként reálértékben tizenegy százalékkal kevesebbet keresett, mint 1973-ban.⁹ Európában a munkanélküliségi ráta sokkal rosszabb, nyugodtan állíthatjuk, hogy az Európai Unió tagállamaiban a nyolcvanas évek óta állandósult 10% körüli átlagos munkanélküliség az unió egyik legfontosabb problémája. Ennek okai között szerepel, hogy a hasonló gazdasági kihívásra (leépítés szükségessége, túl "drága" munkaerő) az európai munkaerőpiac jóval rugalmatlanabban reagált, a hagyományosan erős érdekérvényesítő képességgel rendelkező szakszervezeti mozgalom, a bérek rugalmatlansága, illetve az USA-énál kevésbé mobilis munkaerő miatt. Ide tartozik még, hogy az európai munkaerőt "megdrágítja" a kiépített jóléti szolgáltatási rendszer is, természetesen országokonként eltérő mértékben.¹⁰ (Ezeket az adatokat alátámasztja a Martin-Schumann szerzőpáros által is elismert és függetlennek tartott Brookings Institute tanulmánya is.¹¹)

A fejlett országokban lévő drága munkaerő megfizetése helyett persze reagálhat a multi úgy, hogy kihelezi termelését az olcsó bérköltségek, elsősorban ázsiai, kis mértékben latin-amerikai országokba. Gyakran így is tesznek, de ott, ahelyett, hogy megfelelő megélhetést biztosítanának legalább az ottani alkalmazottaknak, alacsony bérért dolgoztatják őket, s ezzel természetesen jelentős pluszbevételre tesznek szert. A szerzők nézeteiből az világik ki, hogy a foglalkoztatásra nézve negatív összegű játéknak tekintik a globalizáció hatásait, tehát mindenki rosszul jár (a Nyugat és a Kelet egyaránt), kivéve a multikat.

Az államok – természetesen elsősorban a területileg és/vagy gazdaságilag jelentéktelenebb országokra gondolok – szintén vesztesései a globalizáció folyamatának. Mivel a multik sajátossága, hogy több lábon állnak, az adózás szempontjából a legkedvezőbb helyet ki tudják választani, sőt manapság offshore cégeken keresztül minimálisra képesek szorítani a fizetendő adó mértékét. A Martin-Schumann szerzőpáros a BMW példáját hozza, mely 1988-ban még 545 millió márka adót fizetett, 1992-ben 31 milliót, 1993-ban pedig veszekedést mutatott ki.¹² Ezzel természetesen az államkasszázt károsítják ezek a cégek, pedig tevékenységük következtében az államok kiadásai növekednek, hiszen a növekedő munkanélküliségi költségei, a munkanélküli-segély és a különböző jövedelempótló támogatások az állami büdzsét terhelik.

A kevesebből kell tehát többet kiosztani – ez nem mehet így sokáig, az

állami költségvetések hamarosan nem tudják majd tartani egyensúlyukat, elkerülhetetlenül összeomlanak – vélik a szerzők. Mégsem tehetik meg, hogy egyszerűen a határokon kívüre szorítsák a globális cégeket, hiszen azok mégiscsak munkahelyeket teremtenek, új technológiát és ipari kultúrát hoznak az országba, és beszállítóik révén egyéb jövedékony hatással is lehetnek a helyi iparra. Nem elég tehát, hogy az államoknak le kell nyelniük az adókimenektést, még arra is rá vannak kényszerítve, hogy különböző módszerekkel odavonzzák a multikat, például az ún. zöldmezős beruházások segítségével, vagyis közművesített telkek jutányos felajánlásával, és a vállalkozás további kiemelt támogatásával.

Milyen társadalmi következményekkel jár ez a folyamat? A munkanélküliség (és a rosszul fizetett munka) pszichológiailag káros hatással van az egyénre és a társadalomra egyaránt. A télenység demoralizál, köthető hozzá bizonyos mértékig a bűnözés, a kábítószer-fogyasztás és az öngyilkosságok számának növekedése, különösen az ifjúság körében.¹³

Amennyiben a globalizáció ezen káros aspektusainak állandó hatásával kell számolni, úgy ez politikai instabilitást is okozhat. Az erősödő idegengyűlölet már most is megfigyelhető Nyugat-Európában, Franciaországban Le Pen, Ausztriában Jörg Haider szélsőjobb-dali pártjai egyre több választót vonzanak, egyelőre főleg a helyi önkormányzati és az európai parlamenti választásokon. Ezek a pártok az idegeneket, a betelepülőket és a külföldi tőket jelölik meg minden baj forrásaként, és a bezárkózást ajánlják gyogyírként – és nacionalizmusuk, demagóg, leegyszerűsítő szövegeik egyre népszerűbbek.¹⁴ Mindez politikai földcsuszamlást okozhat, amennyiben ezek a pártok kormányra kerülnek és a hagyományos, második világháború óta kialakult pártrendszerek és politikai arányok esetleg alapvetően megváltoznak. Amennyiben tovább erősödik a multik befolyása, az államok pedig tehetetlenül asszisztálnak, és csökkenő bevételeik és szűkülő mozgásterük következtében egyre kevésbé képesek olyan feladataikat ellátni, mint a társadalmi igazságosság védelme, a bűnüldözés, vagy az egzisztenciális problémák megoldása, a demokrácia léte kerülhet veszélybe – "...bármiféle politika csupán a tehetetlenség színjátékává dermed, és a demokratikus állam elveszít legitimitását. A globalizáció pedig a demokrácia csapdájává válik."¹⁵

Összefoglalva, a kötetek hosszú távú prognózisa az ún. nyolcvan-húszas társadalom, vagyis szerintük a következő évezredben a munkaképes lakosság húsz százaléka elegendő lesz ahhoz, hogy előteremtse mindazon árut és szolgáltatást, amely a teljes lakosság igényeit kielégíti. Ezek az emberek fognak dolgozni, repkedni a világban a multinacionális vállalat egyik telephelyéről a másikra, ébredéskor azt sem tudva, hogy aznap melyik városban, vagy éppen melyik földrészben tartózkodnak. A lakosság nyolcvan szá-

9 A US Bureau of the Census, Current Population Reports adatait idézi Lester Thurow: The Future of Capitalism New York, 1996

10 Nagy-Britanniát szokták kivételnek tekinteni, melynek munkaezere a többi EU-tagállamhoz képest olcsónak számított, és ezt használták ki az angolok a működő tökéletes odaadására érdekében, és többek között ezért nem írta aha soha a konzervatív kormányzat az EK Európai Szociális Chartáját, illetve a Maastrichti Szerződés Szociális Jegyzékét.

11 Robert Z. Lawrence: Single World - Divided Nations? International Trade and OECD Labour Markets. Brookings Institution Press - OECD Development Centre, Paris, 1996

12 Martin-Schumann idézi, Handelsblatt, 1993. március 26., Frankfurter Rundschau, 1995. február 24.

13 Bánfi Csaba: Munkanélküliség Budapest, 1997

14 Martin-Schumann pp. 240-245.

15 Martin Schumann p. 20.

zaléka pedig mindebből kimarad – számukra nem lesz lehetőség a saját kenyérük megkeresésére, az önmegvalósításra, látszattervekenységet fognak végezni, mondjuk a helyi civil társadalom keretében a bányaggyűjtő szak-körtől a sportklubig, ki-ki érdeklődése szerint. Ez a nyolcvan százalék sorsa, Zbigniew Brzezinski kifejezésével élve, a "tittytainment"¹⁶ – az *entertainment*, a szórakozás és a *tits*, a női mell képből összeolvasztott kifejezés, amely az ókori *panem et circenses* amerikaian kommercializált változata.

2. A globalizáció minden veszély forrása? – alternatív felvetések

Valóban ilyen tragikus jövő elé néznek a világ – a fejlett és a fejlődő világ – társadalmak? Sajnos a fenti képet nem tudom teljes egészében cáfolni. Az évrendszer számos eleme megállja a helyét, és valódi veszélyeket jelez. Néhány argumentum azonban, úgy tűnik, alárendelődik a bizonyítani kívánt tételnek, vagyis a szerzők olyan tényezőket vesznek figyelembe gondolatmenetük kifejtésénél, amelyek beilellenek az általuk vázolt folyamatba, de kihagynak olyan elemeket, amelyek ellentmondának annak. Ezek közül a foglalkoztatásra vonatkozókat említeném meg most, a teljesség igénye nélkül, néhányat pusztán kérdésfelvetés formájában.

Először is, nem minden gazdasági ágazat válik nemzetközivé. Cementet, cukrot vagy egyéb, nagy mennyiségben felhasználásra kerülő, magas fajlagos szállítási költséggel járó terméket mindig érdemes volt és érdemes is lesz helyben termelni. Természetesen ezek a vállalatok is kerülhetnek külföldi kézbe, részben vagy teljes egészében – kivonulni azonban valószínűleg nem fognak az anyaországból, mivel felvevőpiacuk helyben van, és így a helyi lakosságnak munkahelyet is teremtenek.

A felvevőpiac kérdése átvezet a második érvhez – a multik ugyanis, amennyiben nem tartós fogyasztási cikkről (elsősorban autóról vagy egyéb gépgyártásról) van szó, nagy százalékban a piacért is települnek egy régióba. Valószínűtlen tehát, hogy például a Coca-Cola továbbbájljon Magyarországról mondjuk Ukrajnába az olcsóbb munkaerő érdekében, hiszen a helyi piac megszerzése és ellátása volt betelepedésük célja.

Mindebből következik, hogy hibás az a felvetés, mely azt sugallja, hogy a külföldi közvetlen tőkeberuházás, illetve a multinacionális tőke vándorlásának meghatározó tényezője a munkaerő ára. Ha ugyanis mondjuk az USA-ban 15 dolláros órabérért termelnek meg valamit, és Mexikóban ugyanazért a munkáért csak 2 dolláros órabért kell fizetni, senki nem termelne az Egyesült Államokban. A – divatos szóval élve – "csúsztatás" tehát abban áll, hogy nem a relatív munkabér, hanem a relatív összköltség az, ami meghatározza a külföldi közvetlen tőkeberuházás irányát. A fejlett országoknak

még mindig előnyük van a munkaerő képzettsége, az infrastrukturális ellátottság, a know-how és a termelékenység tekintetében. Természetesen vannak olyan régiók, amelyek a bérszínvonalon kívül ezen utóbbi tényezők fejlesztésével sikeresen vonzották a külföldi tőkét (ilyenek az úgynevezett ázsiai kistigrisek), vagy valóban annyira olcsó munkaerőt sikerült biztosítani, nem feltétlenül magas színvonalú szakértelmet kívánó iparágakhoz, hogy azzal a fejlett országok nem tudtak versenyezni (Mexikó, Kelet-Ázsia stb.).¹⁷

Hogy nem az egyetlen tényező a külföldi közvetlen tőkeberuházás esetében az olcsó munkaerő, azt szemléletesen bizonyítja a következő adat: jelenleg a világban vándorló külföldi tőke kb. 50%-a fejlett régiókból jött: régióba vándorol, ahol hasonló munkaerőköltségekkel szembesül, mint az anyaországban, tehát szemléletesen cáfolódik az az érv, hogy a munkaerő ára egyedüli meghatározó tényező lenne a tőkeáramlás irányának meghatározásában. Ezt a jelenséget Thomas Balogh neokeynesianus közgazdász a tőke "perverz" nemzetközi áramlásának nevezte.¹⁸

A már többször hivatkozott Lawrence-tanulmány, melyet a Brookings Institute publikált, arra a következtetésre jut, hogy a multik kevésbé tehetősek a világon általános tendenciának tekinthető foglalkoztatás-színvonal-esésért, annál is inkább, mert a multik a világ munkaerejének összesen kb. 3%-át foglalkoztatják közvetlenül.¹⁹ Persze ezen adat értelmezéséhez az is hozzátartozik, hogy a multik általában a kevésbé munkaerő-igényes ágazatokra specializálódnak, és ezen csekély foglalkoztatási arány ellenére mégis a világ GDP-jének jelentős részét, sok helyütt az ország GDP-jének közel 50%-át termelik ki.

A külföldi tőkeberuházás és a multik munkaerő-piaci hatásainak elemzése során a tanulmány arra a következtetésre jut, hogy elsősorban a technikai haladás (pusztán a gépesítés ugrásszerű fejlődése következtében egyszerűen kevesebb munkaerő alkalmazásával el tudják végezni azon termelési feladatokat, amelyekkel korábban több alkalmazottal sikerült) és a foglalkoztatási struktúrák átalakulása (részmunkaidő, részfoglalkoztatás, egyéni vállalkozók stb.) okolható a foglalkoztatás általános csökkenéséért. Erre persze a Martin-Schumann szerzőpáros érve az, hogy mindez nem választható el a globalizációtól, de én úgy gondolom, hogy a megértés érdekében szükség van ezen jelenségek külön elemzésére.²⁰

Véleményem szerint a foglalkoztatási problémák kulcsa a XX. század végén az úgynevezett abszolút munkanélküliség.²¹ Erről nem tesznek említést a globalizációt orosztó szerzők, pedig ez a lényeg, bár áttételesen szerepel jászai benne a sokat szidott jelenség. A világgazdaság történetében

17 Robert Z. Lawrence, id. mű, pp. 7-9.

18 Szentes, id. mű p. 445.

19 Lawrence, id. mű p. 90.

20 Martin-Schumann, id. mű, pp. 210-211.

21 Lásd Bánfalvi Csaba, id. mű

16 ibid. p. 13.

eddig lezajlott struktúraváltások során hosszú távon mindig megoldódtak a foglalkoztatási gondok (bár ez természetesen az érintett generációknak vajmi kevés vigaszt nyújtott).²² A XIX. században, az ipari forradalom során megteremtődött nagyipar felszívta a mezőgazdaságban feleslegessé vált munkaerőt, a XX. század közepén az ipar által kibocsátott munkavállalókat az úgynevezett harmadik szektor, a szolgáltatások (és a megnövekedett állami bürokrácia) alkalmazták. A mai foglalkoztatási probléma lényege az, hogy immár a szolgáltató szektor kezdi kibocsátani a munkaerő-felesleget, és egyelőre nem látható az a gazdasági ágazat, amely ezt a tömeget alkalmazná. Csak egyetlen példa: ma utazási irodák tömege van a piacon világszerte, amelyek nagy touroperátor cégek termékeit árulják. Ha az internet néhány éven belül valóban elterjed és napi használati eszközzé válik, az utazni vágyók az utakat, a repülőjegyet közvetlenül is meg tudják majd vásárolni, amely a kis irodák csődjét jelenti majd, s ezzel együtt alkalmazottaik elbocsátását.

Az állam gyengülésére vonatkozó érveket nem tudom cáfolni – valóban képtelenek a globális gazdaság feletti ellenőrzés megvalósítására. Nem rendelkeznek eszközökkel arra, hogy visszafordítsák az adókimenekítés folyamatát, ugyanakkor pedig valóban nem engedhetik meg maguknak, hogy elzárkózzanak a globalizálódó világtól. Látni kell azonban, hogy a szabad piac nem rendelkezik társadalomszervező képességgel – akármennyire is az állami szerepvállalás minimalizálása felé mutatnak a gazdasági és gazdaságpolitikai folyamatok, vannak olyan ágazatok, amelyek nem tarthatók fenn központi finanszírozás nélkül. Ilyen például a munkanélküliek ellátása és átképzése, az oktatás, az egészségügy, az infrastruktúra fejlesztése, a folyószállítás stb. De miről fogja az állam mindezen költségeit fedezni, ha a beszedett adó mennyisége csökken? Amennyiben az állami forráscsökkenés miatt a fent említett területek állapota leromlik, annak kettős hatása lesz: egyrészt az országok, s ezzel a multik közvetlen környezetének általános helyzete megbillen, másrészt pedig politikai jellegű problémákra, bizonytalanságra, a szélsőségek megerősödésére, sztrájkokra, munkabeszüntésekre lehet számítani. Mindez nyilván a multiknak sem érdeke, kell hogy legyen tehát olyan középutas megoldás, amely mindezt megelőzi.

A 20–80-as társadalom prognózisával kapcsolatban szintén vannak fenn tartásaim. Kicsit tovább boncolgatva a kepet, számomra ez az előrejelzés nemcsak azt jelenti, hogy a társadalom 20%-a dolgozik és "jól él", a többiek pedig tartós téltelenségre ítéltetnek, hanem azt is, hogy a 80 százalék a létminimum környékén, vagy valamilyen afelett vegetál. A kép számomra, azon túl, hogy morálisan nyilván elfogadhatatlan ilyen széles néptömeg kikapcsolása az aktív tevékenységből, gazdaságilag sem magyarázható:

konkrét számításokkal ugyan nem tudom igazolni, de az a gyanúm, hogy ahhoz, hogy a gazdaság valamelyest egyensúlyban maradjon, valakinek fogasztania is kell a társadalom 20%-a által megtermelt javakat – s a kvázi nyomorban tartott 80% erre nem lenne képes.

Megoldási javaslatok: van kiút?

Elfogadottnak tekinthető az a már említett tétel, hogy a globálissá váló gazdaság a nemzetállami játékszabályrendszer "fejére nőtt". Ebből egyenes úton levonhatnánk azt a következtetést, hogy olyan globális szabályrendszerre lenne szükség, amely méreteinél fogva képes a globalizáció káros hatásait minimalizálni, de legalábbis csökkenteni. Az ötlet nem új: először az Egyesült Nemzetek keretein belül próbálták szabályozni a multinacionális társaságok tevékenységét. Az ENSZ Közgyűlése 1974-ben elfogadott egy nyilatkozatot, amely az új nemzetközi gazdasági rend (New International Economic Order, NIEO) megteremtését célozta. A fejlődő országok ennek keretében próbálták először "megregulálni" a multikat – olyan magatartási szabályzat (Code of Conduct) kollektív elfogadását szorgalmazták, amely megvédi a multikat befogadó országokat a nemzetközi tőke mozgás káros következményeitől, és jogi biztosítékokat nyújt azok nemzeti szuverenitást sértő beavatkozásai ellen. A multik és a befogadó országok birkózása azonban az előbbiekre jávára dőlt el: ahelyett, hogy a transznacionális társaságok nemzetközi beruházási, üzleti tevékenységét és annak feltételeit szabályozták volna, végül a magatartási kódex tervezete a multikat védte a befogadó országok államosítási vagy egyéb beavatkozási kísérletei ellen.²³ Végül még ezen javaslat általános elfogadására sem került sor.

Az ENSZ tehát nem bizonyult megfelelő keretnek egy ilyen globális szabályozás létrehozásához. Az 1947-ben létrehozott GATT (General Agreement on Tariffs and Trade, Általános Kereskedelmi és Vámtarifá Egyezmény), illetve az 1994-ben megalakult WTO (World Trade Organisation, Világkereskedelmi Szervezet) elsődleges célja a szabadabb kereskedelem és tőke mozgás biztosítása, tehát a szükségesnek látszó globális védelmi szabályrendszer megteremtésével éppen ellentétes törekvés. Az OECD, a világ legfejlettebb gazdaságait tömörítő szervezet megalakulása, 1961 óta igyekszik egy, a beruházásokra vonatkozó nemzetközi kódexet létrehozni. Több dokumentum is született, de ezek célja is a tőke mozgások és nemzetközi beruházások felszabadítása. Legutóbb 1998-ra tervezték egy olyan Multilaterális Beruházási Egyezmény (Multilateral Agreement on Investments, MAI) aláírását, mely világmértekenben biztosítaná a nemzetközi tő-

²² Ideillik Keynes mondása ezekre a bizonyos "hosszu távon" megoldható problémákra: "Hosszu távon valamennyien halottak vagyunk."

²³ Lásd Szentes, T. id. mű pp. 418–422 és 599–619.

A komparatív előnyökkel magyarázó neomarxista elgondolás helyett (amely Emmanuel révén a '70-es években terjedt el) az abszolút költségelőkönk hangsúlyozása került ismét előtérbe. Most a gazdag országok munkássz-tálya is mint vesztes jelenik meg, a neomarxisták által a tőke cinkosakénti jellemzésük a múlté.

Marx neomarxizálása

A neomarxistáknak Marx követőiként való önmeghatározása sosem volt problémátlan. Volt a marxizmuson túlmutató elméleti töltet a neomarxizmusban, ez azonban nem volt képes egy radikálisan azon kívül kerülő perspektívát megalapozni. Hogy hogyan értendő ez a Marxon túliságuk, ugyanakkor a posztmodernen inneniségük (amelyet a globalizációt illetően adekvát nézőpontnak tartunk), arról később lesz szó.

A Marxhoz való hűség Wallerstein egyik tanulmányában pl. retorikai szinten jól tetten érhető. Az önmagának a marxi tradícióban belül tartása, a Tanhoz való hűség odahat, hogy az egyébként a nagy elődtől való jelentős különbség is úgy kerüljön találásra, mint annak „igazi” tanítása. Wallerstein előbb csak egy „mélyebb értelemben” marxista tannak nevezi elméletét, majd később mint *Marxnak* magának a „konceptióját” emlegeti.⁴

Wallerstein igyekszik a marxi eszmerendszer alapvető elemeit feltárni, és azokkal kapcsolatban felmutatni, hogy a marxi elmélet minden ilyen elem vonatkozásában tartalmaz a saját elmélete irányába mutató, a klasszikus marxista értelmezéstől eltérő elemeket.

Ezek a bizonyos elemek:

1. A tőkés világ középpontjában a proletariátus áll.
2. A legfejlettebb országoknak kitüntetett szerepe van.
3. Az ipari tőke felsőbbrendű a kereskedelmihez képest.

Wallerstein azt mutatja meg, hogy:

1. Marx többször is „tágan” fogja fel a bér munkás fogalmát; oly módon, hogy abba a nagyipari körülmények között dolgozó, nem bér munkások is beleférek, pl. kistulajdonos parasztok. Az ő kizsákmányolások csak „formailag” különbözik a proletariátusétól. A kapitalizmus kombinálja a szabad munkát (a centrumországok szakképzett munkaerőjének ellenőrzésében), viszont „kényszermunkát” alkalmaz a perifériákon.⁵ Továbbá Marx

piaci, önálló mechanizmusok, reprodukciós módok is fennmaradnak a munkaerő esetében.

Az ilyen, nem az eredeti marxi modellbe illő jelenségeket nagyon is a klasszikus politikai gazdaságtan szemléiben értelmezi Wallerstein: a „prekapitalista maradványok” fennmaradásában is a tőke, az uralkodó osztály *maximalizáló* logikája érvényesül.⁶ Ebben a logikában, a *maximalizálás*ban a nagy Ész-narratíva folytatódik. A piac – s a benne érvényesülő érték törvény – határait a piac (rendszer) definiálja. Hogy a neomarxizmus a modernitás koncepcióit viszi tovább, ebben az esetben is világossá válik.

2. Marxban „felfedezhető” a perifériák világforradalomban betöltött katalizátorszerepére vonatkozó fejtegetés: a polgári test végtagságaiban inkább kerülhet sor kitérésre, mint a centrumban – mondta Marx Írország és Anglia kapcsolatát elemezve.

3. A kereskedelmi tőke a tőkés világszisztem működésében bizonyos értelemben meghatározó szerephez jut az iparival szemben: ez követelte meg a termelés fokozódó piacosítását. A különféle nem kapitalista (munkabérvizsnyont nem tartalmazó) termelési módok a kapitalista világszisztem szempontjából nem lényegtelen elemek.⁷ A rabszolgaság, a közösségi, az állami, a vadászó stb. termelési módok bekerülnek a tőke termelési és értékesítési folyamatába, így annak részeivé lesznek. Egy Anyenkovich írt levélben Marx felteszi a kérdést: vajon a népek egész belső szervezete, az összes nemzetközi kapcsolataik nem bizonyos – világpiaci – munkamegosztás kifejeződései-e?

A neomarxizmus jellemző gondolatai

1. A *globalizálódás* definitív tényezőként jelent meg a neomarxistáknál. Kapitalizmusszféráinkban a csereviszonyok, a *piac*, méghozzá a globális piac meghatározó kategóriává váltak. Ez a felfogás igazolódni látszik az olyan empirikus összességben is, mint amelyet az EBRD készített, a tőkei-vitel motivációjával foglalkozó tanulmányok eredményeit egybegyűjtve.⁸

Az egyenlőtlen csere neomarxista tana sajátosan idegen a marxi gazdaságelmélet alaporientációjától. Emmanuel Arghiri szerint a fejlett és fejletlen országok közti bérkülönbségek okozzák a kizsákmányolást a két országcsoport közt. A munkaerőpiacokon nem működik a szabad verseny (a fejlett országok szakszervezetei, valamint a hiányzó tényező-mobilitás miatt), ezért nem kerül sor a bérek kiegyenlítődére. Viszont az áruk világpia-

6 L. m. 162. o.

7 Wallerstein 1983. 689. o.: „Nemzetközi heterogenitáson belüli nemzeti homogenitás – ez jelenti a világ gazdaságnak megfelelő formát.” E nélkül a heterogenitás nélkül nem lehetett volna tobbtérítés egyes régiók közt. L. i. m. 152. o.

8 EBRD Transition Report 1994 vagy 1995. Kínával kapcsolatban Martin-Schumann (i. m. 270. o.) szintén ezen tényezőre mutat rá.

4 Wallerstein 1997. 150. és 165. o.

5 Wallerstein 1983. 196. o.: „Ha a munka mindenütt szabad lesz, akkor beszélhetünk a szocializmusról.” Vagyis – ezt is kiolvashatjuk ebből – a fejlett országok kapitalizmusának általánossá válása, „globalizációja” a szocializmus.

aca versenypiac, és ezért a profitráták kiegyenlítődnének. Ebből következik a fejlett országok munkássztyálynak felelőssége is a szegény országok alulfejlettségében. Az egyenlőtlen csere nemcsak függ a bérkülönbségektől, hanem fenntartja, sőt fokozza is azt! Az elméletből a fejlődő országok számára adódó javaslatok az exportadók kivetését, importhelyettesítést írják elő. Adott esetben inkább az autarkia kellene törekedniük, mint a szabad kereskedelemre, amely az egyenlőtlen csere hátrányait fokozza. (Ezen tanácsok miatt – marxista és nem marxista oldalról – megfogalmazódik a nacionalizmus vádja.) A kapitalizmus „konzervatív” alternatívát támaszthatja alá az elméletből fakadó következmény, hogy sem a függőség (az exportpiacok koncentrátságának értelmében), sem a nyersanyagtermelésre való specializáció nem zárja ki a gazdasági fejlődést. Azaz egy rurális beosztó szerepre való specializáció, ha nem lenne az egyenlőtlen csere, lehetséges, elfogadható pálya lenne.

Marx a merkantilistákkal és az utópista szocialistákkal szemben ugyanolyan vádakot fogalmazott meg, mint amit az egyenlőtlen csere tanával szemben (marxista és nem marxista) kritikusai felhoztak, azaz hogy melléfogás az értéktöbblet forrástát a cserében, a forgalomban keresni. Marx szerint, mikor a munkát árán adják el, akkor is van kizsákmányolás. Megjegyzendő, hogy az orosz bolsevik iparosítás (I. Proobraszszkij) lényegében az egyenlőtlen csere elvét alkalmazta a belső ipar-mezőgazdaság cserében az értéktöbblet ipar számára való kivonása céljából.

2. A neomarxisták is a klasszikus gazdaságelméletekre jellemző *homo oeconomicus* (racionalista) feltevése jegyében értelmezik a világot. A különböző munka/termelési módok egyserűen különböző körülmények közti optimalizációk, *profitmaximalizációk*.

3. A klasszikus marxizmus (különösen a mindent államosító keleti változat) képest fontos különbség a tulajdonviszonyok viszonylagos mellékességének állítása.

4. Előtérbe kerül a kapitalizmusnak mint zéró összegű játszmának a fel fogása, összefüggésben azzal, hogy a kapitalizmus produktív teljesítményeit többé nem abszolútizálják. (Ami nem jelenti azt ugyanakkor, hogy maguk ne maradnának produktívítáknak!)

A zéróösszegűség tanához kapcsolódik az *alulfejlettségi* téoréma. A kapitalizmusban az „alulfejlettség fejlődik” (Andre Gunder Frank), azaz a fejlett gazdaságok eltorzították, és folyamatosan el is torzítják a visszamaradott társadalmak szerkezetét, így akadályozva meg fejlődésüket. A szegények azért szegények, mert a gazdagok gazdagok, azaz kevéssé saját „hibájukból”, vagy – visszafogva némileg a magyarázat morális élet – kevéssé saját

termelési viszonyaik miatt. Az alulfejlettség eszerint nem idegen a tőkés módtól, hanem szükséges feltétele – így a piacra való, nem bér munka jellegű termelés, marginalizálódás, illegális letelepedés, „felfúvódott” terciér szektor, etnikai konfliktusok, korrupt, elnyomó államapparátusok, a XX. század második felének széles körben tapasztalható jelenségei mind a kapitalizmus mint vilárendszer *konstitutív* elemei.

Az *eurocentrizmus* ebben az összefüggésben jelenik meg, mint vád a nyugattal szemben. A '20-as évekig a marxisták még meglehetősen egyértelműséggel azt gondolták: *világméreteken* a fejlődést generál a nyugat; az imperializmus világméreteken is azonos a gazdasági fejlődéssel. Most – legalább egy *speciális* (szűk értelemben vett!) ökonomia keretében – hangot kap ennek a megkérdőjelezése.

A neomarxisták újszerűsége: „posztmodern” elemek

Az *alulfejlettség* gondolata a neomarxizmusban a posztmodern – Freudtól vett – „halálösztön” tematikával mutat bizonyos analógiát. Freud arra hívja fel a figyelmet a halálösztön tétélezésével, hogy lehetséges, hogy az élet, illetve a halál elvét együtt termeljük: az életet mint *értéket* a felhalmozás jegyében, de ugyanakkor a halál ekvivalens (*egyenértékű*) termelésének területén is munkálkodunk. Reális termelésünk az anyagi („valós”) javak felhalmozása, de ezzel párhuzamosan képzetesünk a halálra, illetve annak eltolására irányul. A halálösztön az ösztönnek valamiféle mechanikus erőkénti fogalma felől tűnhet csak az életelv köré épült kultúránk egyszerű és perverz kifordításának, feje tetejéről a talpára állításának. Freudnál azonban az ösztön egyszerre a leglényegesebb és a *leghomályosabb* fogalma is rendszerének, semmiképpen sem rendelhető alá a gép, az erő metaforikájának.¹⁰ Mikor elutasítja azt, hogy az ösztönt *kizárólag* a fejlődésre vonatkoztassuk, akkor nyilván a halálösztönre való utalása sem azt jelenti, hogy a halálra való törekvés tegye meg az előbb éppen egyértelmű céljától megfosztott fejlődés helyébe. A halálösztön *sem tud* diadalmaszkodni, ahogy az életösztönök sem, hanem csak a halálösztön útját egyengetik.¹¹ Az emberiség előrehaladásában a visszafordulás gátoltságáról van szó. Tehát Freudnál a fejlődésnek olyan fogalma nem lehetséges, amelyben akár az életöszt-

10 A „szűk értelemben vett ökonomia” a gazdaságnak a modernizmus által adott meghatározását, korlátait kó-zott marado felfogást jelenti.

11 Freud 1991. 59. o.

12 I. m. 74. o.

9 Az ökológiai kritikuskok a szabadkereskedelmet látszólag szintén támadják. Azonban valójában csak a tranzakciók extern költségeinek internalizálását követelik.

tón, akár a halálöszön diadalmaszkodna (s ráadásul még azt sem rejti véka alá, hogy metafizikai homály fedi magát az ösztön fogalmat is).¹³

A neomarxizmusban a kapitalista termelőerők produktivitásáról a globális egyenlőtlenség, illetve szegénység témájára terelődik a figyelem, mely minden, a centrumban zajló technikai fejlődést másodrendűsége, látszatlásra kárthat. E megközelítés magában hordozza a fejlődés megkérdőjelezésének lehetőségét: a fejlődés a fejletlenség fokozódásával szinkron. Itt nem arról van szó, hogy aki fejletlen, az a premodern, nem hatékony, a fejlődést gátló termelési mód, termelői erők, termelési viszonyok stb. foglya, hanem csak egy rendszer miatt olyan, amilyen, illetve a rendszerben *definiálódik* annak, azaz alulfejlettné. A magunk részéről semmit sem tartunk olyanira idegen tannak Marxtól, mint az „alulfejlettség”-ét, mely központi jelentőségű a neomarxista diskurzusban: Marx a felvilágosodás minden romantikus kritikáján túl mélyen hitt a technikai és gazdasági haladás vég-ső pozitívitásában és szükségességében. A neomarxizmus fejlődéskritikája véleményünk szerint ezért túllép saját tradícióján.

Az előzőekben megvont analógia Freud és a neomarxisták közt viszont sántít bizonyos fokok. A halálöszön freudi-posztmodern tematikája mentes kíván maradni annak teleológiájától, amely a naiv fejlődéshit pozitív teleológiájának ellenpárjaként válna *negatív* teleológiává; a neomarxizmusban a halálöszön negatív teleológiája viszont – nihilista módon – mindig egy majdani *pozitív* fordulás („szocialista forradalom”) lehetőségével kecsegtet.

Baran azt állítja, a kapitalizmus „természetéből” fakad, hogy elszegényít (nem strukturális merevségből, sőt nem is egyszerűen az egyenlőtlen cseréből).¹⁴ A XVI. században ugyan a világ minden részében megjelent a kapitalista fejlődés csírái;¹⁵ Európának csak kis előnye volt ezen a téren, ami fokozatosan kumulálódott.¹⁶ Baran szerint a kapitalista fejlődés során domináns pozícióba került nyugati imperialista országokban erős érdekeltség van a fejlődők növekedésének megállítására: a fejlett világból ezen országok nagyvállalatai hazaviszik a profitot, monopoli pozíciójukat mindenképp megvédik; a tömegtermelés a periferián ezért, valamint az ottani társadal-

makra jellemző extrém egyenlőtlenség miatt lehetetlen. Ebben a modellben az exportorientált iparosítás lehetetlen.

Ezzel az elmélettel szemben nyilvánvaló cáfoló ellenpéldák kínálkoznak, amelyek ezen elmélet elvetéséhez kellett volna vezessenek (hasonlóan ahhoz, ahogy korábban a marxizmus bukását kellett volna maga után vonnia az elnyomorodási tétel cáfolódása, ha a marxizmus pusztán társadalomelmélet lenne).¹⁷ Nem a profit tulajdona számít, hanem hogy hol fektetik be. A fejlődés megállítására a periferián nincs meg mindig az imperialista államok hatalma, amint azt India, Mexikó, Brazília példája mutatja. Az exportorientált iparosítás sikere Ázsiában bukását megelőzően elfogadott bizonyítéka a barani és a hozzá hasonló elméletek korlátozottságának. A Marshall-segélyt is annak bizonyítékaként említik, hogy nincs szükségszerű politikai érdek a domináns hatalom oldalán arra, hogy a világrézszerben kialakult elmaradottságot, aszimmetriát fenntartsa. Az exportszektor regionális függősége pedig nem jelent alulfejlettséget, amint Kanada példája mutatja.

A barani pesszimizmus Wallersteinnél is megismétlődik: szerinte a kapitalizmus a világ többsége számára anyagi romlást hozott. Ugyanakkor a Baranénál plauzibilisebb hipotézisek alkalmazásával menti meg annak alapvető elméleti intuíciját:

- interdependenciáról beszél egyoldalú függés helyett;
- a periféria/centrum vándorlásának, helycserjének víziója rajzolódik ki (Japán, Kína mint új reményesség, az USA mint hanyatló centrum jelenik meg);
- rámutat az állam politikai függetlenségének jelentőségére.¹⁸

A neomarxisták ellentéte a saját tradíciójukkal

A neomarxista tanok saját táborukon belülről kaptak ellentámadást, amely a marxizmus produktivista, modernista vonulatának visszavágása volt. A konfliktus lényege már a '40-es években elindult Dobb–Sweezy-vitában körvonalazódott.

A neomarxisták *externalisták* voltak, ami azt jelenti, hogy a „fejlődő” társadalmak problémáinak mibenlétét külsőknek tartották.¹⁹ Ebben a felfogásban a neomarxisták anti-produktivizmusa is kiütöközt. Wallerstein szerint a haladás nem feltartóztatathatlan, hanem választás kérdése (ez ugyan túl-

13 Nietzsche egyes megfogalmazásai az ember fejlődéséről már a freudi halálöszön koncepcióját előlegezték meg: „... az ember mindennemű gyarapodásával fonákjának ügyszinten gyarapodnia kell...” Nietzsche 1994. 127. o. Darwinnal folytatott vitájában pedig: „Az egész világ: és növényvilág nem az alacsonyabb rendűtől a magasabb rendű felé halad, hanem egyidejűleg minden egymással át, egymás fölött és egymás ellen... a magasabb rendű vagy értékesebb típus összehasonlíthatatlanul bonyolultabb... ekként a romlás is összehasonlíthatatlanul valószínűbb.” uo. 103. o.

14 Baran a világkapitalizmus elméletét első hullámmal tartozván a csak később született egyenlőtlen csere elmélettel függetlenül vételezte meg.

15 A marxista történetírásnak ugyanakkor létezik az a véleményével vitázó képviselője: „... a fejlődés természetű mód mint olyan – amelyet a 16. és 17. sz. során Európában meg egyáltalán nem haltak meg végleg – nem hozhatott létre egységes nemzetközi gazdasági rendszert.” Anderson, Perry 1989. 255. o.

16 Barannál a „kezdeti fejlődés” az Európán kívül világ esetében sem más, mint *kapitalista-produktivista* fejlődéscsúsz megjelése. Azaz a fejlődésnek egyetlen útját a modernitás értelmében vett mérce kínálja.

17 Berger 1992. 58. o. A neomarxisták úgy vélik, a technológiai fejlődés, azaz intenzív expanzió következtében továbbra is csökken az értéktöbblet, azonban ezt kompenzálja a rendszer extenzív bővülése.

18 Az állam, mégpedig az abszolútista állam beavatkozásának szükségszerűsége, szerepállását a kapitalista piacgazdaság képzésében – a spontaneitás tanokaiaként – Polányi és Anderson mutatják meg. Ugyanakkor Anderson elemzésének „orthodoxai” úgy nyeltek megvédeni, hogy azt állították, a feudalizmusból mint prekaptalista formációból jog és állam (amelyek számára a magyarázatot jelentik arra, miért éppen Európában jött létre a kapitalizmus) az alap részek kezeik. Így „hedge-élite” a magát azon vadakkal szemben, hogy „leleplem” elemekének tulajdonit „tulozott” szerepet. Vo. Anderson 1989. 521. o. tol.

19 Agh 1988. 26. o.

lépés a produktivista tradíció, de ugyanakkor bennemarádás annak egy-fajta hiperracionalista elemében).

Az *internalisták* a fejlett országok helyzetét a produktivizmus fogalmi keretében, a termelőerők fejlettségére mint legitimációs elvre hivatkozva tárgyalták és igazolták is egyben.²⁰ Ezzel megnyugtatták a fejlett országok proletariátusának lelkiismeretét is.

Figyelemre méltó, hogy a keleti blokk marxizmusa inkább az *internalista* oldalt támogatta. Pedig elvben az externalizmus, az alulfejlettség elméletét a szocialista forradalmak elméleti-ideológiai támasza volt: csak forradalom által lehet ugyanis ebben a gondolatkörben a lefelé vivő alulfejlettségi spirálból kitörni.²¹ A létező szocializmusok ideológusai talán inkább azt hallották ki az *externalista* tanokból, hogy a szovjet út csak *látszólag* független a világkapitalizmustól. (A keleti blokk „átmentőinek”, a rendszerváltó szocialisták elítélnek ugyanakkor az *externalizmus* kínálta később az egérutat: hiszen ha nincs külön szocialista világrendszer, akkor senki sem várhatja el, hogy ne az egyetlen, azaz kapitalista világrendszer logikája szerint cselekedjünk, s legyünk az újabb „eredeti tőkefelhalmozás” szubjektumává [haszonlevezőjévé].) Elsikkadt a neomarxista Wallerstein szimpátiányilvánítása a bolsevikok eredeti céljaival, az hogy a „társadalmi viszonyok kötöttségeinek” felszámolása pozitív volt a végső kudarc ellenére. Az *internalista* tanok a produktivizmus nevében eljáró kérdések mindennapi tudatát valószínűleg sokkal jobban megalapozhatták, mint a világ szegényeinek sorsán való, természetlen tépelődésre bujtogató (sőt az „internacionalista segítségnyújtás” révén a szépen gyarapodó szocialista polgárság [stílusosak: gulyás]levesése is beleköpő) *externalista* eszmék, melyeknek így az ideológiai magaskultúrán kívül nem lehetett hasznát venni.

Az *internalisták* az egyenlőtlen csere elméletét megsemmisítő kritika tárgyává tették. Bettelheim szerint a berkülönbségek nem okai, hanem következményei az alulfejlettségnek, azaz éppen fordított az összefüggés. A fejlett országok magasabb *produktivitását* az oka gazdagságuknak. A devizaleértékelések egyébként evidens módon utalnak is arra, hogy bérek endogének, nem exogének a rendszerben.

Még ha az egyenlőtlen csere mechanizmusa valóban működne is, kérdéses, mekkora értéktranszferről van szó, elég-e az ahhoz, hogy megmagyarázza a szegények szegénységét, a gazdagok gazdagságát. Megkérdőjelezzük, hogy az autarkia *minden* körülmények közt jobb, mint az akár egyenlőtlen csere. Ha az egyenlőtlen csere igaz, és csak a berkülönbség számít,

akkor miért nem a fejletlen országokba áramlik a tőke leginkább? – teszik fel a kérdést.

Andersson megmutatta, hogy ha az Emmanuel által kialakított két áru modellét egy három áru modellel váltjuk fel, máris megbukik a kétáru modellből levont következtetés: a munka-termelés és géptermelés arányon múlik, hogy teljesül-e az egyenlőtlen csere hipotézis, vagy sem.²²

Az ázsiai tapasztalatok az internalizmus újabb hullámát alapozták meg. Ez a hullám már egybeolvad a kapitalista forradalom győzelmeiről beszélő diskurussal, mind érveit, mind a képviselőket illetően.²³ Világossá válik, hogy a fejlett országok deindusztrializációjából a harmadik világ fejlődése hasznot húzhat.²⁴ Az *internalistáknál* a periféria inkább a kapitalizmus (s ezzel a kapitalista kizsákmányolás) *hiányától* és a „visszamaradottságtól” szenved, mintsem a kapitalista kizsákmányolástól. Az *internalisták* a kapitalista termelési viszonyok, a bér munka termelékenységét hangsúlyozzák.

Bill Warren *internalista* jellegű meglátása szerint az alulfejlettség nem a nacionalista. Szerinte a túlnépesedési probléma az igazi oka a harmadik világ szegénységének. Nigel Harris rámutat egyes periférius államok gyors kapitalista fejlődésére, és arra a következtetésre jut, hogy a szabad kereskedelem politika a technikai fejlődés szükséges feltétele. A centrum és periféria közti munkamegosztásban integrált termelési körök váltják fel a feldolgozott termék/nyersanyag specializációt. A TNC-k intenzív versenyben vannak, a centrumországok pedig nem alkotnak egységes tömböt. Harris az adósságválságot pozitívnak tartja, mivel az a világgazdaságra kényszeríti a fejlődő országokat. Így végső soron a munkássztaály uniformizálódásához vezet az integrált világgazdaság. A marxizmus elméleti logikája érvényesül ezekben az *internalista* tanokban. Ott is a tőke homogenizálja a világot és ezáltal készíti elő, annak feltételeit megteremtve a szocialista forradalmat. Az *internalisták* évrendszere a '80-as, '90-es években lényegében beleolvad a közgazdasági mainstreambe, amelyet a monetarizmus és a neoklasszikus elmélet valamiféle konszenzusra uralt.²⁵ Ugyanakkor ez a beleolvadás, illetve ennek a beleolvadásnak a viszonylagos problémátlanlansága teszi világossá, hogy a marxizmus teória mennyire modernista, és mennyire egy töről fakad a politikai gazdasági diskurzus polipjának más csápjaival.

Monetarizmus és Marx politikai gazdaságtana hasonlósága még egy ponton tetten érhetővé válik, mégpedig egy technológiai kvázifatalizmus tekintetében.

22 Howard-King 1992. Persze minden modell egy másik modellel történő falszifikálás, maga is függ a cölöfö modellel mienségetől. A modellek pedig általában nagyon eszünk.

23 A korábbi baloldali Peter Berger a kapitalizmus mellett – mely számára az „emberi történelem legnagyobb termelőerőjét létrehozó” (i. m. 54. o.) formációt jelenti – a modernizációs elmélet felváltásával tör lánsszta. A marxizmus számára az *externalista* alulfejlettséget jelenti (i. m. 42. o.), a modernizációs elmélet ellenfelet; azaz a marxizmus „mint olyan” annak *internalista* fellegóában eltűnik, de éppen azért (amiért a láto szem nem látja magát a szemét, azaz) mivel azonos azaz.

24 Howard-King 1995. o.

25 Ezzel aztán végleg értelmét veszti mint önálló „kutatósi program”. Vö. Lakatos 1970. 176. o. „Műle új tényt jósolt meg a marxizmus 1917 óta”

20 Az internalizmus egyébként a társadalmi viszonyok szintjén azt is jelenti, hogy a fejlett országokon belüli osztályviszonyok, és osztályharc fontosabb a centrum-periféria relációnál.

21 A sztaalizmus mechanizmusát pl. a baráni tanok messzemenően alátámasztották: csak a benuházasintenzív iparosítás érdekében való gyors értéktöbblet-felhalmozás számít a gazdasági rendszer kielégésében, márdpedig ennek a sztaálni Sztaefürné maursálmán eleget telt. A gazdasági modernizáció ebben a fellegóában majd szükségképp demokratizáció hozna.

teében. Ennek szellemében ítélik meg az olyan monetaristák, mint Pete Pétér a jelenlegi pénzügyi rendszert. Ezt a rendszert „vasszükségyszerűséggel” teremtette ki az információtechnikai haladása, és aki a monetáris szisztéma hatásait és mellékhatásait ellen ágál, az nem képes felismerni ennek a folyamatnak a visszafordíthatatlanságát.

Az externalisták lényegi nem különbözősége az internalista elméleti keretből

Az externalista neomarxizmus köztes helyzete ellenére az internalisták kritikájától való sebezhetőségük gyökerére rá kell mutatni; azaz arra az egyszerű tényre, hogy egyáltalán megmaradt politikai gazdaságtannak.²⁶ S ennek megfelelően az érték(törvény) és az ekvivalencia köré szervezik a kritikát, a nagy Zéró köré. Egyértelműen politikai gazdaságtani kifejezéseket használnak a „fejlettség”, „visszamaradottság” értékelésére. Pl. „az egy főre jutó jövedelem”-mel értékeli a világot (s ezt a kategóriát próbálják visszavetíteni a történelemből).²⁷ A politikai-gazdasági orientáció erőltetett továbbvitele a modernitás problémája iránt tanúsított figyelem hiányát eredményezte a világrendszer-elméletben. A hegemoniaproblémát pusztán mint politikai gazdaságtani jellemzőt kezelték.²⁸

Az irányzat hajlamosnak bizonyult Marx technikai-gazdasági analízisét problémátlanak tekinteni. A tőkés világ gazdaságát az értéktöbblet elcsajátításának új módszereként határozták meg (és ennek szellemében állapítják meg többek közt, hogy a kizsákmányolás ráta csökkenése megfordult az 1450 és 1650 közötti korszakban). A nemzetállamok rendszerét, kollektív játszmáit is az értéktöbblet elcsajátítása körül folyó küzdelemként értelmezték.

Az externalista neomarxizmus számos feltevésében a Marxra is jellemző²⁹ ódivatú gazdasági klasszicizmus tanait visz tovább: pl. a gazdasági növekedést a méret és a többlettermék hasznosításának függvényének tartja. Bizonyos keynesi eszmék is feltűnnek, pl. Wallerstein adaptálja a Keynes egyik olvasataként addó aluforgasztási elméletet olyan formában, hogy a rendszer az újraelosztás időszakos élénkítésével segít az újra meg újra stagná-

cióba csúszó kapitalista gazdaságon. Megjegyzendő, hogy ebből inkább egy „örök körforgás” adódna, mintsem a marx forradalomelmélet újíráisa, ahová ténylegesen kifut a gondolatmenet. Ugyanis Wallerstein szerint minél közelebb kerül a világrendszer-elemzés módján leírt kapitalizmus ahhoz, ahogy azt Marx leírta, annál közelebb a szocialista felszabadulás lehetősége is. Azaz végső soron Marx modellje a rendszer inherens téloszára vonatkozó hipotézissel megerősítést kap; Marx utópiája: végső soron Wallerstein utópiája. A proletarizáció most már a világrendszer szintjén jelenik meg, és mint a világrendszer-ellenes erők közti különbségeket csökkentő, nivelláló tendencia értelmezendő.³⁰ „A kapitalizmus, mint minden szörnyeteg, a saját végzete felé csoport.”³¹

Amin egy többszintes monopóliumrendszerrel beszél, amelyben mint „keretben” a „globalizált értéktörvény” működik.³² Az értéktörvény kitágításának – hogy olyan körülmények között is alkalmas értelmezési modellé váljon, ahol már nem lehet szó a tömeges individuumokon uralkodó sorszerűség szabályfogalmáról – igazi intenciója a Törvény szelleme bővülésével annak morális tartalmának és apodiktikus modalitásának megtartása; hogy működik valamiféle Törvény, az a világ esetlegessége előli menekülés lehetőségét kínálja. Annak idején Horkheimer és Adorno hasonló szellemben a kapitalizmus szükségzerű – pesszimizmusok által negatív teológiai-árá átértelmezett, azaz a majdani szocialista fordulat pozitívitásától megfosztott – végzetéről beszélve utalt a monopolitoké viszonyai között is működő értéktörvényre: „...a vezérgazgatók tudatos döntéseinek eredője teljesíti be a régi értéktörvényt és ezzel a kapitalizmus sorsát, semmiben sem maradván el a vak ármechanizmusok korábbi kényszerűsége mögött.”³³

A pénzről illetően a monetaristákhoz hasonló XIX. századi ontológia és metafizika elemei lehetők fel Aminnál. „Nemzeti valuta nem tudhatja betölteni a nemzetközi valuta szerepét, csak nemzetközi aktívumának mértékében” – mondja.³⁴ Marx nyomán ugyan a „pénz mint árucikk” elméletét tudományatlannak mondja, ennyiben a pénz keresleti függvénye, a monetarista elemzés alapfogalma értelmetlen számára. Ugyanakkor azonban a monetaristákhoz hasonló leképzelet formulaival jellemezhető megfelelési viszonyt tételez fel áru- és pénzvilág közti, a kettő közti dinamikus viszonyok, szimbolikus összefonódások negligálásával.³⁵ Az idézett mondat elméleti beágyazottságának hiányát a dollár-, s azon keresztül az USA-ellenesség topozsáá merevült indulati tartalma kompenzálja.

26 Nem mintha Wallerstein nem beszélne arról, hogy a kapitalizmus erkölcsi hanyatlást is hozott (Wallerstein 1997. 165. o.). A kapitalizmusnak a jóléti élet eredményeit legfeljebb a „korai időszak” – XIX. sz. elő- /fejlődésnek „emberi arka” rákérdezve véli Berger kétségbe vonhatni. Az „anyag” vonatkozásokban a történeti diskurzus megosztott, bár inkább a „pesszimisták” igazolja az is. (Berger i. m. 62. o.) Mindazonáltal a kapitalizmus mint rendszer pozitív értékelést – Berger szerint – nem befolyásolja érdemben a „korai időszak”.

27 Számomra igen problematikusnak tűnik, lehetséges-e, értelmes-e a korai modernitást a mai napig homogén mutatók, valamiféle negyész éves GDP-átlagot utólag kalkulálni. Egy ilyen eljárás nemcsak mérhetetlenül absztraktnak, hanem kontárságnak is tűnik.

28 Taylor 17. o.

29 Marx klasszikus közgazdász abban a tekintetben, hogy antietatista, a szabad kereskedelem híve, a komparatív elvonásokban hisz, a tőkés termelési viszonyok kielégítésének támogatója. Bár a munkások kizsákmányolását visszautasítja, az elméleti rendszer egészét illetően ez nem jelent lényegi eltérést.

30 A proletarizáció fokozódásáról beszél Wallerstein (1997. 163. o.).

31 Wallerstein i. m. 165. o.

32 Amin 7–8. o. A műszaki-technológiai monopólium, a nemzetközi pénzügyi piacok kontrollja, a természeti erőforrások monopóliuma, a médiamonopólium, a tömegpusztító fegyverek monopóliuma az a keret, amelyben az értéktörvény működik. Amin szerint.

33 Horkheimer–Adorno 57. o.

34 Amin 7. o.

35 A monetarista pénzelméletnek ezt a problémáját részletesen tárgyalom: Szabó László 1995.

Marx – hasonlóan Milton Friedmanhez – állítja: a szabadság és egyenlőség eszméit (mint a *valóság képét*) a pénzrendszer hozta létre, amely eszmék a gyakorlatban szabadság- és egyenlőség nélküliséghez vezetnek – ezt azonban szintén mindketten tudják.³⁶ A kép (az ideológia) mindkét áramlatban olyan, hogy képnék, nem valódinak, ideológiának, utópiának stb. kell maradnia: az ideális piac a monetarista neokonzervatívok számára éppúgy megvalósíthatatlan, mint a szocialista forradalom a marxisták számára. Az ideológiai dimenzió (szabadság stb.) be van ágyazódva a realitásba, a nem szabadság és nem egyenlőség viszonyaiba, azokba a viszonyokba, amelyekből származik, és amelyeket tagad. Marx maga egyfelől fölösleges vállalkozásnak minősíti a polgári társadalom ideális alakját számon kérni a polgári társadalom reális alakjától. Másfelől viszont ugyanezen ideák realizálódását vetíti előre mint a szocialista forradalom feladatát. A liberálisoktól elvitatja saját projektjüket, de csak azért, hogy saját mozgalma céljává tegye.³⁷

Polányi Károly, aki a második világháborút megelőző években a XIX. századi civilizáció fundamentumainak bukását detektálta, képes volt már az egymással szemben álló, de múlt századi alapon szemben álló erők horizontjának végső azonosságát, és ugyanakkor meghaladottságát érzékeltetni, konkrétan az aranypénzrendszerhez való közös ragaszkodásukon keresztül is. Az aranypénzrendszer két háború közti széthullása hozta felszínre ezt a rejtett konszenzust: „...nem számítotok, hogy az aranynak azért van-e értéke, mert munkát testesít meg, ahogy a szocialisták gondolták, vagy azért, mert hasznos és ritka, hogy az orthodoxok tanították... Ahol Ricardo és Marx ugyanazt mondta, ott a tizenkilencedik század nem ismert kételet... Egy és csak egy dogma volt, amelyben mindenki egyetértett... nevezetesen, hogy az aranystandard szükséges ahhoz, hogy a korszak [a két háború válságos időszaka] gazdasági rendszere működjék.”³⁸

A neomarxizmus reményei, ellenszenvai is üres térbe kerülnek a '90-es évekbe. Samir Amin még 1990-ben is a perifériák elszórt részei egyesülésének esélyéről értekezik. Elég ellentmondásosan reflektál az újabb fejleményekre, állítja a nemzetállam és a fejlett-fejletlen polaritás erőzóját, másfelől viszont arról beszél, hogy a kapitalizmus kegyetlenül fenntartja az Észak-Dél polarizációt.

Továbbra is fennmarad az irányzatra a kezdetektől jellemző Amerika-ellenesség, ami most már abban a reményben áll testet, hogy egy *hatékony, versenyképes, válságtól nem süjtött új hegemonia-központ* emelkedik ki Ázsiából.³⁹ A remény jellege továbbra is – az egykori keleti blokk ideológi-

ájában az „utolérni, meghaladni” jelszavában tetten érhető – az internalista szemléletre jellemző világszemléletet, értékrendszert tükrözi.

Az Amerika-ellenesség új reményessége: Kína.⁴⁰ Az egykori maoista marxisták kedvencéből a produktivista marxisták üdvöskéje lett. Valószínű, hogy Baudrillard jellemzése a kommunista államokról, mely szerint azok a szimbolikus kultúrák felszámolásának leghatékonyabb – még a kapitalizmusnál is effektívebb – módjai, minden másnál nyilvánvaló igazolást kap Kína példája révén.⁴¹ Kína ugyanakkor a monetaristák hipokrita álma is: saját mércéjükön (produktivizmuson) mért kudarcuk biztos jele – a volt szovjet blokk monetarista receptek szerinti leromlásának világos alternatíváját mutatja a politikai gazdaságtan mércéjén a végső soron persze kapitalista/modern viszonyokba való átmenetet illetően.⁴² E kudarc miatti dac kerül a felszínre, mikor a kínai „út”-nak a kelet-európaihoz viszonyított sikeréről beszélnek egyes nyugati közgazdászok.⁴³

Az USA-n túl az Egyeséges Európa is botránykó a neomarxisták szemében.⁴⁴ Az EMU mint a tűzzel való felelőtlen játék jelenik meg a Martin-Schumann párosnál. Amin a Monetáris Unió gondolatát merkantilistaként marasztalja el. A marxizmus által továbbított idealista szellem nevében lép fel a „szellemtelen” unióval szemben.⁴⁵

Mikor a globalizáció fogalma expliciten előkerül, akkor a kétféle birodalom (a szabadság és a szükségesség) marxi dichotómiájának struktúrájával analóg „kétféle” globalizáció jelenik meg: az egyik, a valóban létező, a piac előnygyomulása által meghatározott: agyrem; és egy másik, a nagy és igaz szeretőbe vetett reményesség: a szocialista.⁴⁶

Továbbra is az orszországi és a kínai forradalmakhoz hasonló fejleményeket várnak a jövőben.

Mi az új a globalizáció újabb elméleteiben? (Korten, Martin-Schumann, Forrester)

Egyes újabb, a globalizáció témájával foglalkozó tanulmányok globalizációkritikájában előtérbe kerülnek a neomarxisták által kevésbé érintett prob-

40 Amin 14. o.

41 Baudrillard szerint, amikor Amerika Vietnamban feladta, nem tett mást, mint az archaizmus prekapitalista struktúrákat nála, illetve a kapitalizmusnál hatékonyabban felszámolni képes rendszert, a kommunizmusra bízta azt a feladatot, amelyet korábban magának gondolt fenntartani. Ebben az értelemben megnyerte a háborút. Baudrillard 1996. 188–189. o.

42 Figyelemre méltó, hogy pl. a Martin-Schumann szerzőpáros (i. m. 203. o.) nem szimpáizál a kínai kísérlettel.

43 L. erre a Griffith-Khan 1995. és Csaba 1995. közti pengeváltás.

44 Amin 11. o.

45 „...hiányzik a baloldali, amely kulturális és szociálisan haladó szellemű lenne képes tenni” Európát. Amin 10. o. A marxizmus idealizmusát (ontológiai idealizmusát) abban az értelemben értjük, ahogy azt Pethő 1998. (192. o. től).

46 Amin i. m. 8. o. Wallerstein (1983. 677. o.) a szocialista világszférről: ez az ami a kapitalista helyére lép; azaz ugyanazt a helyet foglalja el, de minden az ellentétbe fordul.

36 Jameson 65. skk. A pénzt eltörlni akaró proudhonisták ellen Marx határozottan fellepett.
37 Ezt akár a „hatalom akarása” sandaságának is tarthatjuk, illetve aljasságnak, ahogy azt Pethő Bertalan tezi. (Pethő 1998.)
38 Polányi 1998. 36–37. o.
39 Amin 13. o.

lémák is, pl. a környezeti terhek egyenlőtlen leosztásán keresztül érvényesülő igazságtalanságok. És továbbra is megoldatlan a neomarxisták által elméletileg artikulálni nem tudott, de a globalizáció kérdéskörében óhatatlanul felbukkanó morális problematika. A neomarxisták által középpontba állított, globális egyenlőtlenségek megoldatlan státusán az olyan jelenségeket értjük, mint az, hogy pl. Sri Lankán és USA-ban hasonló munkát végzők (pl. egy kőműves és egy teherautó-sofőr) között miért olyan óriási a bérkülönbség. Ennek gazdasági magyarázatára minden bizonnyal nem az egyenlőtlen csere tétele volt a megoldás. Azonban, még akkor is, ha elméleti homály van már a kérdés felvetésének mikéntjét illetően is, a probléma probléma marad.

Az ilyen jellegű egyenlőtlenségi kérdéseket a közgazdász az intenzitás fogalmára hivatkozva véli megoldani: „Ha a munkások különböző képességeket, különböző intenzitással, különböző anyagon és gépen működtetnek, reménytelenül problematikus feltenni munkájuk egyenlőségét.”⁴⁷ Ugyanez az összemérhetetlenségi hipotézis úgy vetődik fel más, inkább politikainak, filozófiaiak nevezhető diskurzusokban, mint a kultúrák végletes különbségének, a multikulturalizmusnak az eszméje. A közgazdasági válasz az utóbbi eszme kvantifikáló igényű átfogalmazása: az „intenzitás” fogalmával pusztán mint a mennyiségivé váló minőség, a mennyiséggé válni képes minőség jelentkezik.

Az újabb globalizációkritikák által középpontba állított egyik alapjelenség a fejlett országok középosztályának reáljövedelem-csökkenése, foglalkoztatási viszonyainak, szervezetségének, és így érdekérvényesítésének romlása.⁴⁸ Ebben a megközelítésben összeolvad az – általunk is problémának tartott – emberi viszonylatok, különösen a kínált munkák mint emberi tevékenységek minőségének romlása és az USA-ban 15% körülire tehető fogyasztáscsökkenésben jelentkező pozícióromlás. Az utóbbit a magunk részéről korántsem tartjuk perdöntőnek: hogy az amerikai középosztály nem négy-, hanem ötvenre tud csak új autót vásárolni, az a folyamatok értékelése szempontjából nem méréadó (viszont a fejlett országokból kikerülő, a neoglobalizációs irodalom iránt érdeklődő olvasók érzelmi hangoltságát éppen ez ragadhatja meg). Mind Korten, mind a Martin-Schumann szerzőpáros (jobb pillanataiban) arra hívja a figyelmet, hogy a globális folyamatokat nem a monetáris-jövedelmi-növekedési perspektívában kell értékelni: az USA-ban a '70-es évektől is van növekedés, miközben az egyenlőtlenség fokozódása révén az átlagbérek jelentősen vesztek értékükből.⁴⁹

A kultúra, az életmód, az életforma univerzalizálódása az a jelenség, amely egészen sajátos színezetet ad napjaink történéseinek. A globalizáció

megítélésében is a kulturális önreflexió kerül előtérbe: a folyamatok értékelésének mértéke, azaz az eurocentrikus perspektíva megínog, pontosabban ez maga globalizálódik, és sajátos módosuláson megy át. (Már az Amazonas mélyén is téma lehet Pamela Anderson kebelbőssége.) Úgy véljük, a gazdaságmélet ezzel összefüggésben veszti el iránymutató jellegét. A gazdasági értékek „szubsztanciák”-ként való tételezése mindig is a pusztta jelenségeként, jelölőként felfogott pénzről függött. Azonban ez a jelölő olyannak mutatkozik, hogy jelöltje egyre kevésbé fogható fel annak a szubsztanciának, amely alapjául szolgálhat a globalizáció megítélésének. Rá kell jönnünk, hogy az értékek nincsenek *sui generis*, „forrásai”.

Az ökológiai nézőpontból minden a korábban felbecsült értékünkben mutatkozó előrelépéssel kapcsolatban felmerül, hogy az ahhoz mért előrelépéssel csak pusztulásunk felé közelítünk. (S ez nem pesszimizmus, csak első olvasatra.)

Egyet kell értenünk a hozzánk közelálló gondolatokat megfogalmazó, a neomarxista világgazdaság-elméletek egyoldalúságát megmutató Peter Taylorral: „a fogyasztói társadalom jóval több, mint korunk kapitalizmusának arca.”⁵⁰ A világrendszer-elmélet csak egy modernizációelmélet keretében – s nem is pusztán azzal kiegészítve – releváns. *Kulturális* modellként fenn tarthatatlan a manapság zajló globalizáció, nem politikai gazdasági szempontból; az utóbbi felől akár egyre sikeresebbnek is látszhat. Kultúrán itt a fogyasztói kultúrát értjük. A politikai gazdaságtan csak az ezzel járó jövedelmi egyenlőtlenségeket érinti (amelyek okát, jövőbeli alakulását, és a rájuk alapozott morális ítéleteket illetően *elméletileg* bizonytalanok vagyunk).

Irodalom

- Amin, Samir: Globalizáció vagy globális polarizáció?, in: *Eszmélet* 1997. 33. sz. tavasz
Anderson, Perry: Az abszolutista állam, Gondolat, 1989
Ágh, Attila: „Népek hazája, nagyvilág...”, Akadémia, 1988
Baudrillard, Jean (1996): A szimulákrum elsőbbsége, in: *Testes könyv 1. ICTUS és JATE*, Szeged, 1996
Berger, Peter L.: A kapitalista forradalom, Gondolat, 1992
Csaba, László: Az írástudó felelőssége, in: *Közgazdasági Szemle* 1995/7–8.
Forrester, Vivian: Gazdasági horror, Kossuth, 1998
Freud, Sigmund (1991): A halálstízn és az életstíznok, Műszaki, 1991
Gillis, Barry K. – Frank, Andre Gunder: A felhalmozás felhalmozása, in: *Eszmélet* 1991. 11–12. sz. szeptember
Griffith, Keith-Khan, Azizur Rahman: Párhuzamos vagy szakaszos reformok a rendszerváltás időszakában, in: *Közgazdasági Szemle* 1995/7–8.

47 Howard-King i. m. 194. o.

48 Martin-Schumann i. m. különösen 145., 159–162., 268. o.

49 Tehát az sem igaz, hogy a szegény országok a gazdagoktól elveszik a jöletet. Martin-Schumann 164., 211. o.

Horkheimer–Adorno: A felvilágosodás dialektikája, Atlantisz–Gondolat–Medvetánc, 1990

Howard, M. C.–King, J. E.: A History of Marxian Economics, Macmillan, 1992
Jameson, Frederic: A posztmodern, avagy a késői kapitalizmus kulturális logikája, Józsefvég könyvek, 1998

Korten, David C. (1996): Tökés társaságok világuralma, Kapu, 1996

Lakatos, Imre: Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes, in: Lakatos–Musgrave (eds): Criticism and the Growth of Knowledge, Cambridge University Press, 1970

Martin, Hans Peter–Schumann, Harald: A globalizáció csapdája, Perfekt, 1998

Nietzsche, Friedrich (1994): Az értékek ártértelezése, Holnap, 1994

Szabó László: Monetarizmusok tündöklése és bukása I–II., in: Pénzügyi Szemle 1995. 9. és 10. számok

Pethő Bertalan (szerk.): Poszt-posztmodern, Platon, 1997

Pethő Bertalan: A filozófia híg mosléka, Platon, 1998

Polányi Károly: A nagy átalakulás, Mészáros Gábor kiadása, 1998

Taylor, Peter: Mitől modern a világrendszer?, in: Eszmélet 1997. 33. sz. tavasz
Transition Report, EBRD 1994 és 1995

Wallerstein, Immanuel: A modern világgazdasági rendszer kialakulása, Gondolat, 1983

Wallerstein, Immanuel: Marx és az alulfejltség, in: Eszmélet 1997. 35. szám őszi

Pethő Bertalan

Szükséglet, bőséglet, globalizáció

Globalizációról egyre több szó esik újabban, szükségletek helyett viszont inkább fogyasztásról szoktak beszélni. Ebben az írásban öt vonatkozásban keressük ennek a két témának az összefüggését: (1) a jövedelmek beosztása és elköltése, (2) az innovációk és a médiumok, (3) a gazdasági fejlődés, (4) a fogyasztás és a hasznosság, (5) globális főáram és perifériák összefüggésében.

Az 1. táblázatban és az 1. ábrán felvázolt hipotetikus jövedelembeosztásból indulunk ki. Feltételezzük, hogy egy adott ország egy főre eső összterméke (GDP) függvényében változnak az átlagos háztartások kiadásai életfenntartási cikkekre, komfort és vele rokon körülmények biztosítására, továbbá az adott életvitel technikai eszközökkel történő (a már megszokott és/vagy általánosan elterjedt komforton túlmenő) bővítésére.

Ez alkalommal mellőzzük az (1. táblázatban „E” jelű fogyasztást reprezentáló) komfort kérdését. Figyelmünket a létfenntartási cikkekre és az életvitel-bővítésre összpontosítjuk. A „szükséglet” kifejezést a szokásosnál szűkebb értelemben fogjuk használni: a létfenntartási cikkekre iránti igény jelölésére, és *Sz* betűvel rövidítjük. Megkülönböztetve *Sz*-től az életvitel-bővítésére meglévő és keletkező igényt. Az alábbiakban kifejtendő fontosságát tekintve javasoljuk, hogy a „szükséglet” mintájára újonnan képzett szóval „bőséglet”-ről beszéljünk, és ezt *B* betűvel jelöljük. Egyelőre mellőzzük annak a kérdésnek a megbeszélését, hogy a szubjektív igény és ennek az igénynek a kielégítése (valamint az igényt kielégítő „tárgy”) miben különbözik egymástól és hogyan függ össze egymással. Szintén mellőzzük egyelőre a megtakarítás kérdését. A félreértés elkerülése végett a háztartások külön tételként jelentkezik ugyan az ún. fogyasztási függvényekben, a legújabb kori monetarizmus kialakulásakor pedig önálló és növekvő jelentőségre tesz szert, a megtakarítások egy része azonban rövidebb-hosszabb idő alatt mégiscsak visszaforgatódik a háztartások aktuális kiadásába. Így módon a megtakarítások részben külön (*Sz*, *E* és *B* mellett), negyedik tényezői a háztartások költségvetésének, részben pedig a háztartások említett három szektorába olvadnak be bizonyos idő elteltével. A következőkben a megtakarításoknak csak ezt a háztartásba idővel visszaforgatott részét vesszük figyelembe. Az egyszerűség kedvéért ezt sem tüntetjük fel azonban egyelőre a jövedelembeosztás külön szektoraként, hanem – mellőzve most (hangsúlyozzuk ismét) a komfortot magában foglaló *E* kérdését is – csak *Sz*-szel és *B*-vel foglalkozunk.

Sz körébe a közfelfogással megegyezően sorolunk olyanféle cikkeket,

mint ételek, víz, ruhadarabok. Nem soroljuk tehát *Sz* körébe sem az *E-cikkeket*, sem a most specifikálandó *B-cikkeket*. Mindmáig kevésbé egységes a közfelfogás az életvitel bővítésére alkalmas cikkek, vagyis *B* körének a meghatározásában. Ennek a lazaságnak a magyarázata elsősorban két körülményben kereshető. A már bevált technikai eszközök egyre inkább bekerülnek a mindennapi élet kellékei közé, miközben újabb és újabb találmányok várnak arra, hogy először inkább kísérletképpen, aztán majd rutinszerűen alkalmazzák őket az élet éppen adott kereteinek a tágítására. Műanyagok feltalálása forradalmasította pl. a ruházatkodást. Erre többnyire mégsem gondolunk akkor, amikor vizhatlan kabátot vagy lábbelit hordunk. Az persze senkinek nem jutna eszébe, hogy házi használatra szkfandert vásároljon. Hasonlóképpen, a mikrochipek forradalmasították a számítástechnikát és a kibernetikát, erre azonban senki sem gondol, amikor pl. turistaúton az automata fényképezőgépét kattogtatja. Szkfander és vizhatlan ruhadarab két véglete – és a hasonló végletek – között viszont számtalan átmenet és határeset található; pl. hegymászó vagy autószerényzők megpróbáltatásainak az elviseléséhez tervezett ruhadarabok egyikét-másikát előbb-utóbb kevésbé szélsőséges körülmények közötti, sőt mindennapos viseletben is megtalálhatjuk. Ezeket akkor sem tekintjük azonban *Sz-cikkekknek*, ha köz-szükségleti cikkeké válnak. *B* meghatározására ezeknek a bonyodalmaknak a figyelembevételével teszünk kísérletet. *B körébe soroljuk azokat a technikai médiumokat, amelyek innovációk eredményei, és ezeknek a médiumoknak az alkalmazását az életvitel meglévő, adott határainak a bővítésére.* Ilyen médiumok nagyobb történelmi léptékben pl. a számítógépek, és egyáltalán az elektronika kisebb léptékben – szinte egyik évről vagy egyik hónapról a másikra – innováló újabb és újabb informatikai eszközök.

A *B-cikkeket* előállításának és beszerzésének az első számú motívuma a határbővítés (*Hb*), melyet az életvitel bővítés előtti, precedens határának (*H_{pd}*) és a bővítés eredményeként beállt új határának (*H_{új}*) a viszonylatában definiálhatunk:

$$(1) \quad Hb = \frac{H_{új}}{H_{pd}}$$

A határbővítés motívuma a szokásos ráfordítások összegét meghaladó összegig részánására indíthatja az embereket. Ezt a részt pénzüsszegetben (*Rsz*) kifejeződő indíttatást különböző forrásokból teremtheti elő az ember. A rendelkezésre álló pénzüsszeget (*P*) komfortjának csökkentésével (*E_{cs}*) és/vagy létfenntartási szükségleteinek a visszaszorításával (*Sz_{vissz}*) mobilizálhatja a komfortjának és/vagy szükségleteinek szokásos mérvű biztosításakor, illetve kielégítésekor felszabaduló összegnél nagyobb mértékben. Pénzzé teheti továbbá vagyonát vagy vagyonának egy részét (*V*) és/vagy hitelt (*Cr*) vehet fel.

$$(2) \quad Rsz = P - (E_{cs} + Sz_{vissz}) + V + Cr$$

Hozzá tartozik a határbővítéshez az ebben a két formalizmusban jelzett összefüggések mellett az innováció bevétele (*IN_{bu}*). Ezt a határbővítő médium (*MD_{Hb}*) elterjedésével mérhetjük. Az elterjedést pedig a médiumot használó, kiindulási referenciapopuláció (*Pp_r*), az elterjedés felmérésekor talált populáció (*Pp_p*), a határbővítő médium (*MD_{Hb}*) prototípusának, illetve nullszériás ára (*MD_{Hb}Pr*) és a határbővítő médium sorozatgyártási példányának ára (*MD_{Hb}Á*) függvényében jellemezhetjük:

$$(3) \quad IN_{bu} = \frac{MD_{Hb} \cdot Pr \cdot Pp_f}{MD_{Hb} \cdot \bar{A} \cdot Pp_r}$$

Magától értetődő, hogy a létminimum szintje fölött annál nagyobb jóvelemlényadot fordíthatnak az emberek *B-re*, mennél nagyobb a jóvelemlény. Ugyanakkor az is plauzibilisnek látszik, hogy az újabb médiumok csábításának engedve viszonylag többször fordíthatnak az ilyen médiumokra és az ezeket alkalmazó fogyasztási cikkekre az emberek, mint a létminimum fölötti jóvelemlényből arányosan ezekre jutó rész. Az sem ritka, amint ezt a (2) formalizmusban jelezzük, hogy valaki hajlandó lemondani valamilyen komfortjáról, sőt akár a létszükségleti cikkeknek a fogyasztását is hajlandó megszorítani azért, hogy PC-t, videót, internetes hozzáférést stb. vásároljon. Akkor is, ha ezek az utóbbiak egyáltalán nem tartoznak hozzá a kényerkereső foglalkozáshoz. A *B-cikkeket* reklámjai gyakran ezt a nem hivatásos vásárlási motívációt igyekeznek felkelteni és erősíteni. A valódi médiumhasználatra ösztönzés mellett a „globális falu” kommunikációalmát variálják, azzal kecsegtetnek, hogy karosszékünkhöz hozzák a világot, korábban hozzáférhetetlen vagy ismeretlen kalandozásokra hívnak fel a virtuális világban. A *B* iránti vágy és a létszükségleti cikkek iránti, *Sz-t* jellemző vágy annyira különbözik egymástól, hogy egymással vetélkedhetnek. Bizonyos határokon belül ily módon egyik kisorozható a másikat, mert a *B* és a *Sz* cikkek nem helyettesíthetők egymással. Ennek a feltételezésünknek megfelelően az 1. táblázatban és az 1. ábrán meg a legalacsonyabb jóvelemlényszintben is jelezzük a *B* részesedését a jóvelemlényből.

Ami az innováció és a médium összefüggését illeti, mindkettőnek a kielégzésére hívjuk fel a figyelmet. Innovációnak nevezhetünk bármilyen újítást, egy szellemi művelet átrendezésétől az életfolyamat átalakításán át az addig ismeretlen technológiai eljárás bevezetéséig. Azok a területek, amelyekben az újítást a feltalálás nyomán kezdeményezik, az innovációk közegei. Ebben az értelemben használhatjuk a „médium” kifejezést is, ha a „közeg” szó helyett a latin eredetű terminust választjuk. A mostani összefüggésben azonban szűkebb értelemben beszélünk „médiumok”-ról. Az ember műkö-

déseinek az eszközeit nevezzük médiumoknak. Testünk effektorszervei is „médiumok” ebben az értelemben. Természettől fogva adott médiumaink, melyekhez képest a tárgyi eszközök – a szakócatól a kibernetikai berendezésig – „bővtények”-nek számítanak. Ezeket az emberek kölcsönviszonyaikban az implementálásától – amiben vezető szerepet játszhatnak – különválasztva pontosíthatjuk tovább a technikai médiumok fogalmát. Ezeknek a bővtényeknek a történelmi egymásutánját tekintve olyan kiemelkedő jelentőségű újdonságokat találunk, amelyek egy-egy korszak jellemzői és a maguk korszakában a fejlődés hűzőörvi. Ilyen korszakok jelentőségű és/vagy korszakjelző médiumújdonság volt az írás, a könyvnyomtatás és a rendszerszervező gépek feltalálása. Korunkat pedig a számítógépes-kibernetikai médiumok révén a rendszertermelés jellemzi. Médiumgenerációkról ezeknek a korszakos újításoknak a figyelembe vételével beszélünk. Ha testünk effektorszerveit első generációs médiumoknak tekintjük, akkor a mi korunk az ötödik generációs technikai médiumok korszakának nevezhető.

Szűkebb értelemben vett, gazdasági innovációról akkor beszélünk, amikor az újítás a termelés növelését célozza. Ilyen innováció kezdeményezhető pl. a munkaszervezés, a gazdaságirányítás, a technológia területén. B vonatkozásában az utóbbi területen kezdeményezett és kivitelezett újításokat vesszük figyelembe. Ezt a szempontot az ember határainak a bővítésében elsődleges tényezőknak a kiemelése érdekében érvényesítjük. Hiszen fontosak ugyan az életvitel bővítésében pl. az elképzelések, a tervek, a többi emberrel való együttműködés technikáinak a kialakítása – amiben gyakran és növekvő mértékben alkalmazzák az újabb technikai médiumokat –, és a tevékenységek újjászervezése is, az elképzelések és a tervek nem válhatnak azonban valóra megfelelő technikai médiumok nélkül, a társadalmi médiumok és a tevékenységek újjászervezése pedig nem a termelés magát fokozza, hanem a meglévő termelés kapacitását, teljesítményét, üzemnagyságát stb. növeli.

Sz és B megkülönböztetést illetően fontos pontosítást kell itt tennünk. Az ember határainak a bővítése közül csak azokat tekintjük valódi határbővítéseknek, az (1) formalizmus értelmében – és soroljuk B-hez, amelyek az ember hatáskörét meghatározó médiumok fizikai egységeiben mérhetők. Valódi határbővítés pl. az, amelyet térbelileg nagyobb sebességű közlekedési eszközzel érnek el, amelyhez informatikai vonatkozásban egy feldolgozóegységnek egy időegység alatti nagyobb információmennyiségével jutnak, amelyek egy új termelési eljárás esetén változatlan személyi és dologi feltételek mellett bekövetkező terméknövekedésben áll, amelyek a beszerezhető ismeretek körének a tágitása az ismeretszerzés új makro- és mikrofizikai eszközeinek a használatáról stb. Nem nevezzük viszont valódi határbővülésnek a már meglévő anyagoknak, eszközöknek, termékeknek, eljárásoknak stb. a mennyiségi növelésével, válogatásával, finomításával stb. elért

változásokat. Nem határbővítés a táplálkozás túlságba vitele, bősége, luxusa; nem határbővítés a hagyományos eszközökkel felszerelt emberek növekvő számban szolgálatba állítása; nem határbővítés a meglévő eszközökkel való gigantikus építkezés; nem határbővítés idegen országok meghódítása, történelmi bár a hódítás globális méretekben. Ahogyan nem számít határbővítésnek az egyiptomi fáraó piramisa, éppúgy nem számít határbővítésnek – hogy szemléltetésül egy-eké évtizede kőszájon forgó viccet eleveintsünk fel – az a holdrakéta, melyet egymillió ember által húzott csúzlival próbálnak kilőni.

Felsorolt példáinkban egyaránt szerepel fogyasztás és termelés. Első közelítésben úgy tűnhet, hogy Sz és B különválnak eszerint, vagyis egyfelől Sz és fogyasztás, másfelől B és termelés tartozik egymáshoz. Sok létszükségleti cikk esetében valóban ez a helyzet. Egy konzerv, vagy a cukor, vagy a légkondicionált levegő fogyasztásában nem játszik közre előállításának a technológiája, bármennyire újszerű és bonyolult legyen is. Ilyen esetekben az ember a végterméket fogyasztja, nem pedig a végtermék elkészítésének a médiumait. Másfelől a technikai médiumok működtetése munkafolyamatban történik, amely folyamat akkor sem szükségleti cikk azonban, ha történetesen konzervgyári munkás eszi cégének termékét, vagy ha a légkondicionáló berendezést üzemeltető szakember szívja a légkondicionált levegőt. Mellőzzük itt azokat a különben fontos kérdéseket, amelyek a természetes és az artificiális szükségleti cikkek különbözőségére, a fejlett technológiával termelt szükségleti cikkek csomagolási, kereskedelmi és reklámozási médiumaira, és az ember munka iránti szükségletére vonatkoznak. Ezeknek a kérdéseknek a tárgyalása helyett ellenpróbat teszünk. Ekkor feltűnik, hogy sok újabb médiumból készült közösségilegi cikk. Közülük némelyek csupán valamilyen természetes szükséglet kielégítését teszik lehetővé akkor, amikor a szükségletkielégítésnek nincs itt az ideje, vagy mesterséges körülmények között, mások viszont önmaguk által teremtet igényt elégitenek ki. Az előbbieket példázhatja az elektromos világítás, az utóbbiakat az interaktív számítógépes kommunikáció. Éjszaka vagy pincelighelyiségben nappali fényt élvezni hasonlít a konzervált étel fogyasztásához. Felfoghatjuk úgy a dolgot, hogy a napfényt tesszük el éjszakára. Azonban a végtermékek, az elektromos világításnak csupán ritka határesetek, amelyekben szinte összetéveszthetjük a nappallal a kivágyított éjszakánkat. Általában sok minőségi és mennyiségi különbséget találunk a Nap és a mesterséges fényforrások világítása között. Ezeknek a figyelembevételével eljuthatunk Sz-től a B-hez.

Most azonban nem ezt a – különben nagyon tanulságos – utat választjuk, hanem a sokkal egyszerűbb, és frappánsabbnak ígérkező ellenpróbát követjük. Interaktív számítógépes kommunikáció esetén az ember egyszerű termelője és fogyasztója annak, amit használ. Oly módon bővíti a hatá-

rait, hogy határ bővítésének szerzője, médiuma és élvezője egyben. Ha műveletei megérdeklik a „kreatív” jelzőt, akkor kreációja éppenséggel a határait bővítő önmaga. „Szerző” és „élvező” közé ezért iktattuk a „médiuma” kifejezést. Utólag pedig a „termelője” és a „fogyasztója” szó közé beillesztjük a „teremtője” kifejezést. Ezek a hármasságok szervülnek egymással, majd miután szervültek, szervesen összetartoznak. Ezt az összetartozást nevezzük *átmediálódásnak*, illetve *átmediáltságnak*. Az átmediált emberben pedig az ember történelmileg kialakuló új minőségét ismerjük fel. Az interaktív számítógépes kommunikáció példájánál maradva, az ilyen módon működő ember a maga ötödik generációs technikai médiumaival egyelőre önmaga. Megtörténik, hogy valakinek napi „szükségletévé” vált az a működés, az ilyen szükséglet azonban gyökeresen különbözik az élet fenntartásának biológiai szükségleteitől. Az ötödik generációs médium nem iktatható ki ugyanis ebből a szükségletből, vagy ha mégis megpróbálják kiiktatni, akkor szétfoszlik maga ez a szükséglet. Ezt a gyökeres különbözőséget fejezzük ki a *B*-terminussal, szembeállítva ezt *Sz*-szel.

Miután *B*-t terminológiaiilag rögzítettük, csupán metaforikus értelmet tulajdonítunk annak a beszédnek, amelyik *B* vonatkozásában „szükséglet”-ről szól. Vegyük ugyanakkor észre, hogy nemcsak a *B*-ből nem iktatható ki a médiuma, hanem az emberből sem a már beléje szervült *B*, és így persze a *B* médiuma sem. A *B*-től megfosztott ember nem természeti emberré vedlik vissza (és állattá sem válik – metaforikus értelemben sem –, ha az állatokhoz hasonlóan csupán a biológiai szükségleteire szorítkozik), hanem a civilizáció roncsa lesz belőle. Rousseau még elképzelte – bár feloldatlan elentmondásokba keveredett új módon –, hogy az emberről lehatható a civilizáció, és akkor az ember ismét ésvágy végre „önmaga” lesz. Harmadik, esetleg negyedik generációs technikai médiumok korában dédelgethett még valaki ilyen illúziókat, az ötödik generációs technikai médiumok korában azonban senki sem hiheti komolyan, hogy az emberi lényeg az átmediálódásától érintetlenül rejlik az emberben. Gondoljunk pl. a '70-es évek elején felfedezett, primitív szinten élő őserdei nép' sorsára. Megszokott életüket nem folytathatták volna a XX. századi civilizációban, és a XX. századi emberek szemében sem szerepelhettek volna a természeti ember ideális vagy ideaközelí példázataként. Meghagyták hát őket eredeti lakhelyükön, de őserdei védőgyűrűt vontak körülöttük. Ezzel a művi megoldással magát a természeti embert tették azonban artifaktummá. Mostani közéletben témánk vonatkozásában azt jelenti ez az eljárás, hogy *Sz* *B* nélkül a globális civilizáció artifaktummá válik, vagy ha még nem alakult ki hozzá *B*, akkor éppen a maga természetesen mivoltában (pl. az őserdei védőgyűrű mesterséges megvonása által) minősül át artifaktummá. Ebből a tapasztalatból és meggondolásból következik, hogy a *B* az *Sz* fejleménye. Ez a felismerés nem cáfolja az íménti megállapítást, amelyik szerint *B* szembenáll *Sz*-szel.

Ellenkezőleg, a két ellentétes állítás egyszerre helytálló. Egységük és különbözőségük az átmediáltságból függ össze egymással. Az átmediált embernek létszükséglete – pontosabban, bár szokatlan szóhasználatlaltal „létigénye” – a *B*, miközben ez az igénye a tőle külön működő technikai médiumok igénybevétele, noha éppenséggel ezekben a médiumokban működve talál és ismer önmagára, és szervül önmagába. A mediális határ bővítés az ember önmagához címzett üzenete. Rövidebben és mostani témánkra célozva: *B* a mediális önméret.

Magától értetődik, hogy átmediáltság esetén sem az átmediált médium gyártási folyamatát fogyasztja az ember, hanem a gyártási folyamatot magát, illetve a gyártás során a gyártás kellékeit. Ennyiben hasonló a helyzet egy konzerv előállításához. Ugyanakkor gyökeresen különbözik egy ötödik generációs médium fogyasztása a konzerv fogyasztásától a fogyasztó szerepét tekintve. Egy konzerv élelmiszer elfogyasztása ugyanúgy éhséget csillapít, vagyis a szervezetben újra és újra keletkező hiányt tölt fel, mint a természetes élelem elfogyasztása. Egy ötödik generációs médiumnak és az ilyen médiumból származó terméknek – akár tömegcikknek – a fogyasztása viszont együttműködőleg történik. Tanulni kell a használatát; megfelelő ügyességre” kell szert tenni a használatában; együttműködés során kell kihozni a kész termékből azt, amit a termék tud; az együttműködés a termék megújítására vezethet rá. Ebben a többrétű összefüggésben ismerhetők fel, hogy médium és innováció egyazon érem két oldala, továbbá az, hogy *B* és termelés éppen a *B* cikkek fogyasztásában tartozik szervesen egymáshoz. A felelt médiumok fogyasztása, ezek a médiumok viszont innovációt gyakorlatba fordító innováció eredményei, melyek innoválják a fogyasztót, aki az innováció szerzője. Átmediáltságnak éppen ezt a működésben való mozgalmal összefonódást nevezzük.

Gazdasági szempontból széles spektruma van persze az átmediáltságnak, az újabb médium felhasználásával készült tömegcikk csaknem passzív fogyasztójától az új médium alkotójáig, aki alkotásfolyamatában fogyasztója annak, amit egyszer csak alkot. Észrevételünk ezen a ponton, hogy a társadalmiság nagyon különbözőképpen alakul ebben a spektrumban. A csaknem passzív fogyasztó rendszerint maga az egyén, bármennyire társadalmiasult legyen is; az alkotásfolyamatban fogyasztó ember viszont az ötödik generációs médiumok vonatkozásában a civilizátum” függeléke. Eszközének szinte már emberfeletti bonyolultságában és nagyságában, munkájának szinte átláthatatlan szervezetbe foglaltságában, médiumai gyártásfolyamata és saját működése egyre növekvő mediális részének személyes/alanynál hozzáférhetetlenségét észlelve tapasztalhatja pl. ezt – bármennyire egyén, személy, alany is azért. Nem foglalkozunk azonban most ezzel az észrevétellel, hanem maradunk a szükséglet témánál. *B* azért marad *Sz*-nek a fejleménye és „meghosszabbítása”, miután történelmileg kidifferenciáló-

dott belőle, mert az ember korunkbeli átmedializálódásának egyik kitüntetett mozzanata az, hogy az ember piaci fogyasztó. Tulajdonképpen a fogyasztói szerepe kettőzódik meg. Piacon vásárolja azt a terméket, melyet vele együttműködőleg fogyaszt, és így módon a fejlett médiumot alkalmazó árucikk fogyasztójaként mint működésfogyasztó újul meg.

Vegyük a széles gazdasági spektrum példájul a televíziót. Egy helyszíni közvetítés többek között az esemény helyszíne és a tévészoza közötti távolság fizikai mérőegységében kifejezhető bővítménye az embernek. Bővítménye továbbá, változó mértékben, maga a közvetített kép is. Ha végig nagyotálban közvetít az eseményt, akkor a tévéző szinte teljesen passzívan fogyasztja a tévéképet. Abban a helyzetben érezheti magát, mintha pl. egy stadion lelátójának a közbe táján ülne. Az ilyen tévékép esetleg csupán a kép „tisztasága” és „zavartalansága” révén bővítmény a lelátón szabad szemmel (vagyis az egyik testszermédiumunkkal) direktben adódó élőképhez viszonyítva. Ha azonban változtatják a felvétel nézőpontjait, ha közel-és távolképeket felváltva mutatnak, sőt – amint ez az utóbbi évtizedben rutinná vált – ismétlik a fontosabb eseményeket, állóképpé merevítik ki a döntő mozzanatokot, több oldalról megmutatják ugyanazt az eseménysort, akkor a tévéző akarva-akaratlanul beavatódik, mégpedig a közvetítés sajátos módján, az eseményé. Együttműködik, habár csak virtuálisan. Amikor azután olyan videoklipet sugároznak, amelyben szemünk láttára alakul át egyre-másra és teremődik újonnan a látvány, akkor a tévéző interaktívá válik. Virtuális valóságot realizál önmagában, a saját élményében. Olyan valóságot, amelynek nincsen lábbal bejárható és kézzel fogható „eleven” eredetije (azaz olyan realitása, melyről testszerez, első generációs médiumainkkal – pl. egy „látvány” esetén/szintjén ezt körbejárva és/vagy szemünkkel élőben „letapogatva” győződhetünk meg), hanem amelyek egy kódrendszer megfogalmazása öbenne magában. Helyzete hasonlít az álmodóéhoz, az átélte virtuális valóság különbözik azonban az álomtól mind az élményben megfogható kódrendszer mediális külvilágba települtsége miatt, mind pedig a videoköztetés aktív vizuális észlelése miatt. A videoklipet tévéképben fogyasztó ember interaktivitása (pl. egy helyszíni látvány nézésén, és persze az élmíszerez passzív fogyasztásán túlmenő működés/esség/ként) különösen az utóbbi esetben nyilvánvaló. Ha azután olyan programot alkalmaz, amelynek révén ő maga is beavatkozik a virtuális realitás teremésébe, akkor szerzőjévé válik a maga határai ebben a vonatkozásban történő bővítésének, miközben eme bővítménynek a fogyasztója. Még inkább így van ez akkor, ha a programot is ő maga írja, kísérletezve közben a program bevalásával önmagán és pl. a képernyőn. Önnön bővítményének ekkor ő maga a teremítője. A virtualitás mögé, a virtuális valóságot keltő működés médiumába – pl. a program szoftverjébe, sőt a program futtatásakor akár a hardverbe – hatolva. Interaktivitásának súly-

pontja ekkor beléje, magába az alanya tevődik át. Emé súlypont-áthelyeződés módján a saját működésével alkotja meg azt a médiumot, amelynek működése virtuális valóságot kelt számára, aminek egyszerűsrend a fogyasztója. Határbővítése így módon kétszeres, sőt hatványozott. Technikai médiumba bővíti önmagát, mediális bővítménye pedig őt magát bővíti azért, hogy a mediális működés a tulajdon hatáskörét bővíti (példánkban történetesen virtuális valóság élménye révén).

Emé kettős határbővítésnek a fonákja is óhatatlanul észrevevődik azonban, legkéseőbb a program alkotásakor: az egyes ember fölé hatalmasodó civilizáció, melynek egyik személyes osztaléka a programozás technika (infra-, szupra- és mediális struktúrájú) feltételrendszere. Ebben az ember teremőiségének a saját korlátja vevődik észre. Ezt a kérdést ezúttal sem vizsgáljuk azonban, hanem az egyszerű helyszíni tévéköztetéstől a virtuális valóság személyes előállításáig terjedő széles spektrum gazdasági vonatkozásaira hívjuk fel a figyelmet.

A tévékészüléket a legegyszerűbb esetben is meg kell vásárolnia az embernek, az újabb és újabb bővítmények pedig újabb és újabb eszközök beszerzéséhez vannak kötve. Amikor pedig a bővítmény programjának a szerzője valaki, akkor a beszerzett kellékeket egy új médium prototípusának a megalkotásához használja. A prototípusnak az alkotó az első fogyasztója, mégpedig éppen az alkotás során és révén. További (többnyire viszonylag egyre passzívak) fogyasztók bekapcsolódása pedig azon múlik, hogy legyártják-e a prototípust, és hogy támad-e iránta kereslet. Mindenesetre, az egyszerű tévékészüléktől a programkészítésig terjedő széles spektrumban egyaránt áruikkal fogyasztója az ember. Az egyszerű tévékészülék ma már közszükségleti cikknek számít. Ennek a szükségleti cikknek a fogyasztása különbözik azonban a létszükségleti élelmiszerek fogyasztásától abban, hogy nem csupán betölti a határainkat (mint a már említett példában, szervezetünk éhségérzetben jelentkező hiányának a betöltéseként), hanem bővíti a határainkat. Ezért különböztetjük meg ezt a fogyasztási cikket B néven az Sz-től. Mennél közelebb kerülünk a felvázolt spektrumban a programalkotóhoz, annál jelentősebbé válik és kiütözköz a szükségletkiegítés mellett a teremés. Az *átmedializálás a mai ember termelődésének a folyamata*. Ennek a folyamatnak a csúcán található a programalkotó. Ő önmaga teremője, amennyiben az őt magát átmedializáló bővítményének a szerzője. Ő sem trónol azonban a szabadság ormán, ahol testzése szerint teremti (újra) önmagát, hanem azon veszti észre magát, hogy éppen önteremítőleg a civilizátum függéke. Ezt a most ismétetlen előkerülő vonatulatot ezúttal sem igyekszünk követni azonban, hanem visszafordulunk a gazdaság jelzett mikroökonomiai spektrumához.

Az egyszerű tévékészüléktől a programalkotás kellékeiig valamennyi eszköz piacon beszerzendő fogyasztási cikk. Különbözik azonban a biológiai

létszükségleti cikkektől abban, hogy az éppen fennálló határaink bővítőmennyei. Mennél újabb termékekről van szó, annál inkább, és annál nagyobb mérvű együttműködést kelte. Vonzerejük ebből adódik. Ez a vonzerejük magyarázza, hogy esetleg a létfenntartási cikkek fogyasztását is visszaszorítják az emberek érdekében, hogy B-cikkeket vásároljanak, miként az 1. táblázatban és a (2) formalizmusban hipotetikusban jeleztük. Működése teljében és határbővítésének uraként a programalkotó érezheti magát. Ez az érzés azonban csak egy futó pillanatig tarthat. Ha történetesen nem veszi észre magát a civilizátum függékelétét, akkor is ez a csatlósság az ő sorsa. A mindennapokban nem jut el – és nem is kell eljutnia – persze a civilizátum tapasztalásáig és/vagy tematizálásáig, mert a civilizátumhoz csatlakoztat/ottsága többnyire és általában csupán „piaci mechanizmusokként” érvényesül. Amint ugyanis megalkotja a határbővítő új médium prototípusát, visszavetődik a piacra, ahonnan egyébként a prototípust kelleit beszerezte. Prototípusának azután a beválás a próbája, melyet a főntebbi (3) formalizmus jelez, a próbatétel pedig termékként forgalmazás a piacon. Ilyen módon a piaci kötelekektől egy pillanatra megszabadulni látszó bővítőmennyteremtés is visszakerül a piacon forgalmazott fogyasztási cikkek közé. A mikroökonómia makroszorításából nem menekülhet az egyén, csak kitérés pontokat kereshet. A piacra visszakényszerülés a B-cikket vásárlók fogyasztói szokásaiban mutatkozik azután sokféle változatban, mintegy a határbővítés első frontvonalá mögötti második frontvonalon. Szórakozás, játék, tanulás, művészeti ambíció, 6 pénzkereső frontvonalos, háttér-„zaj”-ként alkalmazás (történetesen a tévé példáját véve: „háttér-televíziózás”) – ilyen széles használati skálán ismétlődik egyénről egyénre, sőt egy bizonyos egyén életében időről időre a fogyasztás és a termelés párharcra. Ennek a párharcnak egyre inkább egy harmadik szereplő azonban a legfontosabb tagja, akár észrevevődik, akár nem, a Médium, mellyel átmedialódva Médium maga a mai ember.

Kissé patetikusra, vagy inkább antipatetikusra – végső soron a kettő egyre megy – sikeredett az előbbi mondat, hamarosan ismét tárgyilagossá válik azonban a gondolatmenet, ha a gazdasági fejlődéssel foglalkozunk. Magától értetődő a közgazdaságtanban, hogy a vizsgálódás fő témája és az elemzéseken alapuló javaslatok első számú célja a növekedés. Egy naiv megfigyelő számára ez egyáltalán nem magától értetődő azonban. Úgy vélekedhet, hogy az értékek előzetes megválasztásától függ, hogy a növekedés ilyen kiemelkedő jelentőségűnek számít. Ha azután történetesen a B-t választja valaki elsőrendű – vagy egyébként elsőrendű – értékné, akkor elfogadhatja, hogy a növekedés első számú gazdasági cél. Feltéve persze, hogy a közgazdaságtani növekedés és a B egybeesik, vagy legalábbis azonos jellegű és irányú. Ezen a ponton ismét kétségek merülnek fel, mert ez a feltételezés (legalábbis direktben) nem igazolódik. A gazdasági növekedést ugyan-

is pénzben szokás mérni, B-re vonatkozólag pedig arra a véleményre jutottunk, hogy a határbővítés adott fajtájának megfelelő fizikai egységekben mérhető találóan. Mellőzzük most azokat a különben nagyon fontos problémákat, melyek itt egyfelől a közgazdaságtani növekedés tényezőivel, másfelől a B költségeivel (és ebben a vonatkozásban pénzben mérhetőségével) kapcsolatban felmerülnek. Csupán három kérdést vetünk fel.

Először az extenzió és az expanzió különbözőségére hívjuk fel a figyelmet (és mellőzzük most a harmadikfélekéint ideatortozó excessus kérdését). Abban az értelemben pontosítva és használva ezt a két terminust, melyben extenzió egy közösség, társadalom, ország saját új médiumai általi határbővítését értjük, expanzió pedig egy közösség stb. mások rovására és/vagy meghódításával történő, és bevett – már többé-kevésbé általánosan alkalmazott – médiumokkal végbevitt terjeszkedését. Nemzetközi együttműködéssel létesített Föld körüli úrbázis globális extenzióknak nevezhető, viszont egy cég benyomulása idegen – de ott idegenben „hazainak” számító – piacokra éppúgy expanzióknak minősíthető, ha hazai cégeket fojt meg, mint a háborús terjeszkedés.

Második kérdésünk a makroökonómiai tényezők mikroökonómiai, pontosabban egyénekre bontható megfelelőire irányul. Azt a munkahipotézist fogalmazhatjuk meg, hogy a makroökonómiai számításokban eliskad a B. Hozzácsapódik pl. a beruházásokhoz, a kutatási és fejlesztési (K+F) programok finanszírozásához, a termelési kapacitási mutatókhoz, a vállalkozói profit-hoz. Így azután gazdasági növekedésének végső soron túlnyomórészt, netán kizárólag a létszükségletek kielégítésének az egyre magasabb szintje számít az egyes emberek vonatkozásában. Ami pedig B-hez tartozik, az más „tételéhez” sodródik, lappon, rejtett változóként hatékony.

Harmadik kérdésünk a tőke és a technikai médiumok különválaszthatóságára irányul. Megjegyezzük, hogy a társadalmi médiumok különválaszthatóságát is fel kellene vetnünk, de ez a kérdés a technikai médiumok különválaszthatóságának a bonyolult problémájánál is sokkal bonyolultabbnak tűnik. Tudatában vagyunk persze annak, hogy a tőke – a termelő-, álló-, ipari stb. tőke is – végső soron pénz, a pénz pedig maga is médium. Ezeket az összefüggéseket elfogadva – amelyek, jelezzük, azért nem egészen magától értetődőek – a pénzmedium és a technikai médiumok konvertálásának a problémájaként pontosíthatjuk kérdésünket. Választ pedig a következő feltételezés szerint keresünk: korunkban a tőke oldalán a monetarizmus kialakulása, a technikai médiumok oldalán pedig a mikroökonómiai B-hez kapcsolódó makroökonómiai extenzió megerősödése a tőke és a technikai médiumok vonatkozásában a divergenciáját jelzi. Ha azután ez a feltételezés igazolható, akkor indokoltá válik egy másik feltételezésünk komolyan vétele: a tőke, és kivételképpen a monetarizmus, Sz-re spekulál (beleértve a B-cikkek Sz-árúként kezelését is, amikor a szegények – általuk önként vállalt!

– megsarcolása lehet éppenséggel a *B*-cikkek fogyasztása), a globalizáció minősége viszont azon múlik, hogy a *B*-t menedzselő mediálódás-vonulat al szívesen versenyez-e (megvívásra talán nem kell gondolnunk) a monetáris vonulattal.

Fogyasztás és hasznosság kérdése a makroökonómiai összefüggések összetevőihöz vezet; végül is a fogyasztási cikkek egyéni hasznosságának a mikroökonómiai – sőt „mikrotörténeti” – problémájához. Vegyük észre, hogy a csökkenő határhason neoklasszikus közgazdaságtanban általánosan elfogadott törvénye *B*-re nem alkalmazható. Nagyon vitatható, hogy van-e értelme az egymás után elfogyasztott vajas zsemlek halmozódó, de egyre csökkenő mértékben növekvő hasznosságához hasonlóan beszélni a „Titanic” mozifilm második, harmadik, negyedik megtekintése esetén, vagy személyi számítógépünk második, harmadik, negyedik példányának a beszerzése esetén halmozódó, de egyre csökkenő mértékben növekvő hasznosságról. Ilyen számbeli szaporítást a legtöbb ember (vagy „ház-tartás”) nem csinál, és kezdeményezni sincs kedve. Előfordulhatnak kivételes esetek, amikor számbeli szaporításra sor kerül, ilyenkor azonban más motívum is szokott szerepelni az egyéni és egymással egyenlő haszonjóságok el fogyasztásából származó haszon elérése mellett. Egy filmkritikus pl. többször beülhet ugyanannak a filmnek a vetítésére, de ekkor az a célja a film élvezetén, hasznosságán túl az, hogy kritikai elemzésének a megírásához megfigyeléseket tegyen, és így módon kreatív nyereséghez (pl. motivációhoz) jusson. Vagy esetleg párhuzamosan akar futtatni valaki számításokat két-három azonos PC-n, mint ahogyan az úrsíklón működtek azonos programmal és adatokkal dolgozó négy fedélzeti számítógépet abból a célból, hogy a hibalehetőségeket csökkentse. A célok mindkét példában már előre egy bizonyos „együttes” beszerzését helyezik kiáltásba egyetlen példány helyett (új cél keletkezik a haszonserzésben mint [élvezet]-lévállomások, illetve külön, többletcéllal tetőződik vagy toldódik meg már előzetesen a fogyasztás haszna), azaz ilyen kivételes esetekben nem az egyes példányok beszerzése szerepel egyéni gazdasági tényezőként, hanem egy „szet” beszerzése, melynek az egyes példányok csupán a részei.

Plauzibilisnek tűnik, az említett példákra gondolva, az az előrebocsátott megállapításunk, mely szerint *B*-re nem érvényes a csökkenő határhason törvénye. Akár el sem kell jutnunk azonban a *B*-cikkek hasznosságának a vizsgálatához, hogy kétféleképpen merüljenek fel bennünk a határhason törvények általános alkalmazhatóságát illetően. Vegyük észre, hogy egy bizonyos *Sz*-cikk határhasonjának alakulása a következő három vonatkozó adatnak a függvénye: (1) a *Sz*-cikkek, vagyis az elfogyasztásra kerülő haszonjóságnak az adagja, (2) a *Sz*-cikk fogyasztásakor bekövetkező telítődési szint, (3) a fogyasztás menetének a futamhossza, melynek megfelel a

hasznosulás futamhossza (2. ábra). Ami ugyanis az adagot illeti, különbözőképpen alakulnak a határhasonok, ha a kenyéremű étel fogyasztása cípként, pogácsként vagy morzsánként történik. Fizikai egységeket, pl. a gramm-dekagramm-kilogramm rendszert választva a kenyéremű étel mérőeszközei, nem iktatódik ki az „adag” jelentősége, hiszen külön elhatározás kérdése, hogy a fogyasztás osztatai milligrammban vagy dekában legyenek megadva. A telítődési szintet nézve, ez szubjektív ugyan, de nem tetszőleges nagyságú. Egy átlagos nagyság körüli statisztikai szórás formájában határozható meg, ha nagyon különböző étvágyú egyének adatait összesítjük. Tapasztalati felmérés eredményeként pl. azt az eredményt kaphatjuk, hogy 24 óráig tartó éhezés után 60±40 dkg kenyéremű elfogyasztásakor telítődik, azaz lakik jól az ember. A harmadikként felsorolt adat szerepeltetése az első pillanatban redundánsnak tűnhet. A fogyasztás egy bizonyos *Sz*-cikk tételeiben történő menetének a futamhosszát nem határozza meg azonban pontosan az adag és a telítődési szint nagysága, mert nagyon kis adagok (pl. morzsák, milligrammok) esetén az első elfogyasztott haszonjósággadag a hasznossági küszöb alatt marad, vagyis pl. kenyéremű esetén az ember nem érzékeli, hogy evett egyáltalán valamit. Ezért kell ismernünk egy bizonyos *Sz*-cikk fogyasztása határhasonjának az alakulásához a fogyasztás, illetve a hasznosuláslépek futamhosszát is. Választhatjuk helyettük a hasznosságélménnyel járó kezdőadag nagyságát, mert ennek az adatnak és az iménti két adat egyéneknek az ismeretében meghatározható az iménti két adat közül a hiányzó másik. A redundancia gyanúja ismét felmerül, de más összefüggésben, a kezdőadagra vonatkozó adat esetén. Arra gondolhat valaki, hogy a kezdőadag és a telítődési szint adagokban mérhető nagyságának az ismeretében kiszámítható a futamhossz. A hasznosságélménnyel járó első elfogyasztott adag nagysága olyan kicsi lehet azonban (és olyan nagy interindividuuális szórást mutathat), hogy az adagonkénti fogyasztás futamhossza – a telítődési szint szórásait is figyelembe véve – zavarbaejtően sok változatot és bizonytalanságot mutat. Ezen a matematikai szempontból sem csillapítható aggályon túlmenően az egyéni fogyasztás haszonjóságonként változó indulási, illetve küszöbértéke ismeretében a gyakorlati fontossága szól a „kezdőadag”-nak a külön kijelölése (illetve alternatívaként a futamhossznak a kijelölése), mint harmadik adat számbavevétele mellett. Az „adag” ismeretében ugyanis matematikailag végtelenségig osztható az adagolt fogyasztási cikk mennyisége, ezért ilyen származtatott módon a gyakorlatban sem adható meg a fogyasztásnak a telítési szint felső határával átelleni alsó határa, vagyis a kezdőadag.

Ezekből a megfontolásokból két következtetést szeretnénk most levonni témánk, a „szükséglet és globalizáció” összefüggésének a szempontjából. Először arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a határhason megfogalmazá-

sának a lazasága miatt olyan esetekben is ki lehet mutatni a létszükségleti cikkek határhazsant bizonyos egyedek vagy populációk esetében, amely esetekben valójában éhezésről van szó. Globális vonatkozásban az ilyen ki-mutatások elleplezésekre és hamisításokra adhatnak alkalmat. Dúslakodó társadalomban is előfordulhat persze, hogy sok apró fogyasztásnak mérík a határhazsant, ilyenkor azonban a sokféleség és a variabilitás merőben másfajta jelenségéről van szó. Közös ugyanakkor szegény és dúslakodó emberek esetében a pénz fogyasztásban játszott szerepének manipulációkra alkalmat adó módon nem egyértelmű közgazdaságtani feltüntetése. Példá-ként a határhazsant és a határköltség egyenlőségének a megállapítását

$$(4) \quad MU = MC$$

említjük.* Ez a közismert egyenlőség azt hivatott kifejezni, hogy a haszon-jóságok megtermelésének a határköltsége és fogyasztásának a határhazsant na egy bizonyos kompetitív egyensúlyi pontban kiegyenlítődik. Ha piaci vi-szonyok között minden egyén a pénzárnak megfelelő kielégülés-hazsant-egységhez jut az utolsó egységnyi elfogyasztott haszonjóságából,

$$(5) \quad P = MU$$

az egyén, mint termelő pedig addig a pontig kínál munkát, amely pontnál az általa termelt haszonjóság ára egyenlő az utolsó egységnyi kínált ha-zsantjóság határköltségével,

$$(6) \quad P = MC$$

akkor a határhazsant és a határköltség egyenlőségének a teorema, illetve megállapítása, a (4) egyenlőség, különösen a pénz közbeiktatásával

$$(7) \quad MU = P = MC$$

meggyőző érvényű. Magát ezt az egyenlőséget nézve hibát fedezünk fel azonban: a határköltség (MC) per definitionem pénz és termék függvénye, a határhazsant (MU) meghatározásában viszont nem szerepel pénz. A pénz külön lépésben járul a határhazsant-hoz (pl. a fogyasztási cikkekre forditható és cikként beosztandó jövedelem, továbbá az ún. fogyasztói egyen-súly vonatkozásában). A fogyasztásra kerülő adagok kimérésekor, és így az adagnagyságonként változó futamhossz kialakulásakor, valamint az egyes konkrét határhazsant meghatározásában eleve ott lappang azonban a pénztől való függés. Ha ezt a függést nem fejtik ki, akkor az a látszat kelet-kezik, sőt a határhazsant és a határköltség egyenlőségét (iménti (4) egyen-

lőség) tekintve ez a látszat megerősödik és gazdaságtani axióma rangjára emelkedhet, hogy a határhazsant maga kerülhet – pénz közrejáttszása nélkül – egyensúlyba a hangsúlyozottan a pénz vonatkozásában definiált határ-költséggel. Ekkor pedig az imént említett, globális méretekben hatványo-zottan félrevezető manipulációra nyílik alkalom.

Második következtetésünk a kezdőadag problémájához kapcsolódik. Sok-féle körülménytől függ az, hogy egy adott esetben milyen fogyasztási cikk-ből mekkora a kezdőadag. A sokféle körülmény vizsgálata természetesen sokféle kérdést vethet fel. Most egyfelől a hiányállapot (pl. az éhezés) és a hiányállapot megszüntetésének az első lépése (pl. az első jókora falat), másfelől az első és a második (meg a további) adag fogyasztáslépései kö-zötti különbözőség kétféleségére szeretnénk felhívni a figyelmet. Hiány és hiánymegszüntetés összefüggésében a kezdőadag minőség. Mennyiségi meghatározottsága csak akkor adódik, amikor az emberi szervezethez mér-jük (a „nagyságát”) és/vagy a következő adagok számszórának a vonatkozá-sában tekintjük. Ezekben a vonatkozásokban azt mondjuk pl., hogy a kez-dőadag valóban „egy emberi adag” (és nem csupán akkora adag, amekko-ra egy légynek is kevés), illetve hogy ez – „még csak” – az első adag. Eme kétféle összefüggésben az „Egy” problémája merül fel. Filozófiai meggon-dolásokból az „Egy” különleges, kitüntetett sajátosságát (melyben a Minő-ség előbukkanását vélelmezzük) tárgyalták már a görög gondolkodók, Parmenidész óta. Plótonosz többek között ezt írta erről a kérdésről: „Ha pedig a lélek erőfeszítése (energiája) az, hogy az ember jöttében-mentében szá-mot vessen azzal, ami létezik, akkor bizony nincsen a dolgokban az Egy.”¹⁵ Értelmezzük ezt a kijelentést: az Egy az embernek, a maga határai között és szerint való Egyednek a lélekzódése azokon a dolgokon, amelyek a környe-zetében előfordulnak és útjába, keze ügyébe stb. akadnak, illetve általa te-remtetnek.

Közgazdaságtani szempontból arra irányítjuk most a figyelmet, hogy az ember Minősége szerint való haszonjóság-minőség a hasznosításfutam kezdőadagja, mint „Egy” („adag”). Ennek a felismerésnek a B szempontjá-ból van különleges jelentősége. Azt találjuk ugyanis, hogy a B-cikkeknek a minőségük a kitüntető sajátosságuk. A meglévő határaitakat bővítő médi-umok működésének az a nagy eseménye, hogy az ember, mint Egy (Egész) minőségileg toldódik meg. Minőségében páratlan a számára a határait bő-vítő médium, és „szinguláris”. Amikor még nincs a tulajdonában a határbő-vítő médium, hanem csak tud róla és vágyik rá, akkor ezt a médiumot töle, az embertől külön- és kívülről valóban tapasztalja Minőségnek az ember. Amikor azután a birtokába kerül, akkor a saját minőségévé válik. *Bővítme-nyévé, amely bővítmény immár az ő Minősége.* Egyediségének, mint hatá-rát bővítő határos lénynek a minősége. A médium ekkor az emberbe, mint a külvilági „Egy”-eknek mintát adó „Egy”-be olvad bele.

Misztériumnak tarthatnánk ezt a folyamatot, különösképpen ezt az elvont leírását olvasva, ha nem lenne a napról napra megújuló tapasztalatunk. PC-t vásárolni, megnézni egy új filmet, először beülni a repülőgépre – az életünk tele van ehhez hasonló eseményekkel, melyekben a B-cikkeket mint Minőséget éljük át. Annak a számára, aki a prototípust megalkotta, ez az élmény a teremtés átélése. Legyártva és terméként forgalmazva sorozatban kerülnek persze piacra a határbővítő médiumok. Első példányuk beszerzésekor minden egyes vevő kap azonban legalább egy csipetnyit a teremtés élményéből, ami persze neki magának az újáteremtés mozzanata. Ez a csipetnyi teremtés/élmény/ is gyökeresen más azonban, mint az élet fenntartásához szükséges étel kezdőadag mint /étel/minőség, mert nem (csupán) a már meglévő minőségünket tartja fenn, hanem többletminőséggel tetézi a saját minőségünket. Mindenesetre, futószalagon termelt, tömegcikké vált határbővítő médiumokról lassacskán lekopik az eredetiségük, a minőségjellegük, a határbővítő újdonságuk. Belesimulnak a fejlődés lezáruló szakaszainak a nyugvásába. Közöséges fogyasztási cikké válva fel sem tűnik esetleg többé a Sz-cikkektől való gyökeres különbözőségük.

A Sz-cikkkel való gazdasági kapcsolatuk éppen ebből a hasonlóságból adódik. Több példány B-cikk darabonként növekvő, de lassuló ütemben gyarapodó hasznosságának határhátrányonként úgy foghatjuk fel, mint az egyre fejlettebb médiumok egy Minőség-állomásának a mennyiségi kiágazását (3. ábra). Önmagukban nézve ezek a kiágazások olyanok, mint a Sz-cikknek határhátrányai. Ha pedig fordítva, a Sz-cikknek határhátrányonként adódó eredetét vizsgáljuk, akkor a kezdőadagban a Sz-cikknek mint Minőségnek a fogyasztását ismerjük fel. Az egyén fogyasztói egyensúlyát tekintve épp olyan gyökeresen különbözik azonban egymástól típusos esetekben a Sz-cikk és a B-cikk beszerzése, mint ahogyan eredetileg az Sz és B-cikk – az előbbieket betöltik addott határainkat, ha hiány/űr/nélkülözés támad belül, illetve bennünk, az utóbbiak viszont bővítik a meglévő határainkat – különbözik. Sz-cikkeket a jövedelmét beosztva, mérlegelve vásárol az ember, B-cikk vásárlására azonban gyakran olyan összeget kell rászánnia (vö. a (2) formalizmussal fontebb), amelyet csak takarékoskodva, még hitelt felvéve teremthet elő.

Befejezésül csak a globalizáció vonatkozásában fogalmazunk most meg hipotézist. Sz és B megkülönböztetését és egymástól eltérő gazdasági szerepeiket figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a globalizáció az Sz-re szülő perifériáknak és a B-vel jellemzett centrumoknak a kialakulásával jár. Valószínűsíthető, hogy a két véglet egyre távolodik egymástól. Képletesen úgy fejezhetjük ki ezt a feltevést, hogy a fogyasztási olló egyre szélesebbre nyílását jelezzük. Olyan következménye lehet ennek a folyamatnak, amelynek az elképzelésétől is irtózik a mi még mindig humanizmushoz szokott és ragaszkodó korunk: emberfelelősségé válhatnak azok, akik Sz-ben rekednek,

és nem képesek arra, hogy legalább valamelyest definiálják (újra) magukat B szerint. E nélkül a riasztó következmény nélkül is fokozódó feszültségeket gerjeszthet a fogyasztási olló további szétnyílása. Kérdés, melynek a kibontásába sem mehetünk a mostani keretek között bele, hogy milyen mértékben csillapíthatja ezt a feszültséget a fejlődés, melynek húzóereje az újabb és újabb generációjú médiumok működés/tetése, amelyeknek a gazdasági jellemzője pedig a B.

Jegyzetek

1. Pethő Bertalan: Korunk filozófiája. Platon, Budapest, 1992, 19–20. o.
2. Pethő Bertalan: Előzmérközések posztmodern csatározásokhoz. Platon, Budapest, 1995, 111. és 116. skk. o.
3. A Fülöp-szigeteki tasadaiokról van szó. Vö. Jean Baudrillard: Simulacres et simulation. Galilée, Paris, 1981, 18. o.
4. „Peiraszisz” néven tematizálva tárgyaltam ezt, az általam szerkesztett „Poszt-posztmodern” kötetben (Platon, Budapest, 1997), a 31. és 279. skk. oldalon.
5. Pethő Bertalan: A civilizátum fogalmáról. In: Pethő Bertalan (szerk.): Poszt-posztmodern, i. k. 100–110. – Ennek a szövegnek a rövidebb változata megjelent a „Monetarizmus: Múlt és jelen (Deviancia vagy normalitás)” című kötetben (MTA Debreceni Akadémiai Bizottság és Friedrich Ebert Alapítvány. Én. [1997], 91–99.). – Vö. továbbá: Pethő Bertalan: Néhány módszertani megjegyzés a civilizátum kérdéséhez. In: Dalos Rímia és Kiss Endre (szerk.): Civilizáció az ezredfordulón. Friedrich Ebert Alapítvány, Budapest, 1997, 75–82.
6. Az újabb médiumok és a művészetek kapcsolatáról vö. Pethő Bertalan: A művészetek filozófiájáról a posztmodern korban. (Eszttétikai vázlat). In: Fűzi László és mtsai (szerk.): A századvég szellemi körképe. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1995, 331–350. oldal, továbbá az idézett „Poszt-posztmodern” című kötetben, 275–380. o.
7. Vö. Joseph A. Schumpeter: A gazdasági fejlődés elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvtár, Budapest, 1980. – Wolfgang F. Stolper: Aspects of Schumpeter's Theory of Evolution. In: Helmut Frisch (ed.): Schumpeterian Economics. Praeger, Eastbourne and New York, 1981, 28–48. – Walt W. Rostow: Theorists of Economic Growth from David Hume to the Present. Oxford University Press, New York, Oxford, 1990. – Bottomore, Tom: Between marginalism and marxism. The economic sociology of J. A. Schumpeter. St. Martin's Press, New York, 1992.
8. Az itt alkalmazott jelöléseknek és az egyenlőségeknek a bővebb narratív előadásá megvalósítható Paul A. Samuelson és William D. Nordhaus „Közgazdaságtan” című könyvében (II. Mikroökönómia. Közgazdasági és Jogi Könyvtár, Budapest, 1987, 688–689. o.).
9. Plótinosz, VI 9, 2, 14–15. (Saját fordításom). – Az idézett szöveg Horváth Judit és Perczel Tamás fordításában „Az Egyről, a szellemről és a lélekről” című Plótinosz-átalátásban olvasható (Európa, Budapest, 1986, 329. o.).

Globalizáció = út a XIX. századba, azaz mégis vége van a történelemnek?

„Az egész világból egyetlen nagy Brazília lesz, olyan országok halmaza, amelyekben egyenlőtlenség van, meg gettók a gazdag elítéltegek számára?”

„Nagyon jó kérdés, pont a lényegre világít rá.

Igen, ez az igazság, még Oroszországból is Brazília lesz.”

Mihail Gorbacsov a San Franciscó-i Fairmont Hotelben 1995-ben¹

1. A globalizáció fogalmáról

Mikor olyan fogalmakat használunk, mint modernizáció vagy globalizáció, rögtön felmerül a kérdés, hogy minek a globalizációjáról van szó és maga a kifejezés mit jelent. Első közelítésre azt mondhatnánk, hogy itt két dologról beszélhetünk. Egyrészt számos jelenség arra utal, hogy a világ egyre inkább „kicsivé” válik. Ilyen például a piacok – s ezen belül a popkultúra és a tömegtermelés piacának – nemzetközivé válása, a globális kommunikációs hálózatok kialakulása. Olyan alapvető folyamatok szerveződnek nemzetközi szinten, mint a különböző gyártási folyamatok (beleértve az élelmiszer termelését is), a kultúra közvetítése. Ennek megfelelően a transznacionális vállalatok egyre nagyobb szerepet játszanak mind nemzeti, mind nemzetközi keretek között. Másrészt ez a folyamat egyre inkább tudatosul az emberekben. Ezt jelzi a különböző nemzetközi társadalmi szervezetek (NGO-k) kialakulása. (Ilyen például az Amnesty International vagy a Greenpeace.)

Végül megemlítenéd a nemzetközi integrációk kialakulása is. (Közülük az Európai Unió eredetileg ugyan nem a globalizáció jegyében jött létre, de ettől függetlenül igen jelentős „globális játékosnak” tekinthető.)

Ebben a tekintetben nem hagyható figyelmen kívül, hogy a globális problémák tudatosítása jelentős mértékben kötődik az 1968-ban alakult Római Klub tevékenységéhez, amely a világ állapotáról adott jelentéseivel ráirányította a nemzetközi közvélemény és a politikusok figyelmét a globális problémákra. Az 1991-es jelentés a következőképpen jellemzi a Klub törekvéseit: „...a jelen problémáinak kölcsönhatását kívánja mélyebben megérteni – politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális, pszichológiai, technológiai és ökológiai jellegű problémák bonyolult szövevényét –, melynek tanulmányo-

¹ Hans-Peter Martin és Harald Schumann, *A globalizáció csapdája*, Perfekt, Budapest, 1998, p. 224.

² Steven Yearly, *Sociology, Environmentalism, Globalization*, SAGE, London, 1996, p. 9.

zására alkotta meg a Római Klub a »globális problematika« fogalmát.³ Lényegében ezt a problematikát bontja ki a washingtoni Worldwatch Institute, amely 1984 óta évente ad ki jelentéseket a világ helyzetéről.⁴

Tulajdonképpen ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a globalizáció fogalma igen különféle folyamatokat jelöl, melyek elemzése és értékelése jelentőségük miatt történetfilozófiai perspektívát igényel. Így közelebb jutunk a jelentéséhez.

Ezért valóban azt kellene tudnunk, hogy milyen korban élünk, melyek annak a jellegzetességei. Erre – mint oly sok fontos elvi kérdésre – sok válasz van. Talán a kelleténél is jóval több. Daniel Bell szerint a posztindusztriális, Naisbitt szerint az információs társadalomban élünk, Ulrich Beck pedig azt mondja, hogy a kockázat társadalmában. László Ervin pedig a posztmodern korról beszél.

Mindezekből láthatjuk, hogy a globalizáció fogalmának többértelműsége több, különböző forrásból fakad. Az egyik az általa jelölt tények és folyamatok sokfélesége és összetettsége. A másik az, hogy ez a fogalom is elmélettől terhelt, azaz jelentése függ annak az elméletnek a kontextusaitól, amelyben alkalmazzák. Végül függ a jelentése attól az értékvalasztástól, ami meghatározza a kérdés feltevésének és megválaszolásának a módját is.

2. A történelem vagy a jóléti állam vége?

Van itt egy másik kérdés is, amelyet nyíltan, vagy impliciten minden, a kurzusra vonatkozó elmélet megválaszol. Ez pedig az, hogy lehetségesnek tartja-e a további fejlődést, vagy sem. Más néven itt a történelem vége kérdéséről van szó, amelyet számos filozófus megfogalmazott. Közülük mindenekképpen meg kell említeni Hegelt, aki ezt a világtörténelem menetének szemszögéből fogalmazta meg, melynek végét kora európai fejlődésében találta meg.⁵

Francis Fukuyama, aki Hegel értelmezéséből kiindulva határozza meg a »történelem végét«, azt a liberális demokrácia országaiban találja meg. A cikkével kapcsolatban kialakult vita ismertetése kapcsán a következőkben foglalja össze a kérdést: »Sokan úgy nyilatkoztak, hogy a történelem vége, ennek lehetősége attól függ, vannak-e a liberális demokráciának életképes alternatívái a mai világban... Ám a mélyebb és bonyolultabb kérdés az, hogy megfelelő-e maga a liberális demokrácia, nem pedig csupán az, hogy

főlébe kerekedik-e jelenlegi riválisainak. Ha feltesszük, hogy a liberális demokráciát e pillanatban külső ellenségek részéről nem fenyegeti veszély, feltehetjük-e, hogy a sikeres demokratikus társadalmak esetében ez az időközvetítés így is marad, vagy a liberális demokráciában is komoly belső ellentmondások feszülnek, olyan komolyak, hogy végül is aláássák mint politikai rendszert?»⁶

Persze mondanom sem kell, hogy Fukuyama a maga által feltett kérdésre úgy válaszol, hogy a jelenlegi demokráciák súlyos problémái »a liberális elvek alapján megoldhatóknak látszanak.«⁷

Mindebből látható, hogy ha korunk globalizációs folyamatait történelmi összefüggéseiben el akarjuk helyezni, akkor a liberális demokrácia politikai rendszerének a legutóbbi időkig uralkodó formáját, a jóléti államot kell szemügyre vennünk a fenti két szempont szerint.

Ezért első közelítésben úgy tűnik, hogy inkább a jóléti állam korszakának a végéről beszélhetünk, mint a történelem végéről. A továbbiakban meg kell vizsgálni azt is, hogy mi a helyzet a történelem végének problematikájával.

A jóléti állam és kritikái

A jóléti államot megpróbálhatnánk visszavezetni különböző történelmi előzményekre. Például a múlt század végének Bismarck által hozott szociálpolitikai intézkedéseire is. De azt hiszem, hogy ez nem fejeznék ki annak lényegét. William H. Harbold szerint: »A »jóléti állam« fogalmával a második világháború óta arra utalnak, hogy demokratikus kormányok felelősséget vállalnak népeik gazdasági és társadalmi jóléte iránt. A jóléti állam programjai elsődlegesen a munkanélküliségre, a munkaképzetlenség és az öregek okozta nehézségek enyhítésére, valamint arra irányulnak, hogy mindenki számára megfelelő orvosi ellátást és más, lényegi szolgáltatásokat nyújtsanak jövedelemre való tekintet nélkül.

A bírálók ellenére, akik szerint ezeket a szolgáltatásokat a magánszektor el tudná látni, a jóléti programok – melyeket összességükben társadalombiztosításnak neveznek – szükségszerűnek tűnnek. A jóléti állam támogatói szerint a modern ipari társadalmak fokozott mértékben válnak egymástól kölcsönösen függővé. A családi farmon dolgozó emberek még tudnak saját erőfeszítéseikre támaszkodni ahhoz, hogy megkeressék kenyerüket. De az ipari dolgozók olyan távoli gazdasági erőktől függenek, melyek befolyásuk az általuk termelt javak iránti keresletet és amelyek felett nincs kontrolljuk.

3 Alexander King és Bertrand Schneider, *Die erste globale Revolution. Ein Bericht des Rates des Club of Rome. Horizonte*, Frankfurt/M., 1992, p. 10.

4 Lester Brown (szerk), *The State of the World*, Worldwatch Institute, Washington, 1984 ff. magyarul: Lester Brown (szerk), *A világ helyzete. Föld Napja Alapítvány*, Budapest, 1987/88. és 1991 ff.

5 G. W. F. Hegel, *Előadások a világtörténelem filozófiájáról, Akadémia*, Budapest, 1966, pp. 192., 741–742.

(pontosabban: »Az evangélikus egyház országában« p. 742.)

6 Francis Fukuyama: *A történelem vége*, Európa, Budapest, 1994, p. 19.

7 Uo.

Tehát az iparosodás és a társadalmi szerkezet olyan hirtelen változóan ment keresztül, hogy a hagyományos társadalmi viszonyok – olyanok, mint a nagycsaládok, vallások szervezetek és szomszédságok, amelyek felelősséget vállalnak egymás segítésére baj esetén – szétszakadnak. Ezért lecsökkent az egyének, családok és helyi közösségek azon képessége, hogy kellőképpen gondoskodjanak saját szükségleteikről.⁸

A jóléti állam elveivel és gyakorlatával kapcsolatban Nyugat-Európában a hetvenes évek második feléig konszenzus volt a szociáldemokrata és konzervatív pártok között. Valamennyi kormányképes párt elfogadta.

Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lett volna meg elméleti kritikája, ami azonban a hetvenes évek végéig hatástalan volt. Mivel azonban a Thatcher-kormány hivatalba lépésétől ez a felfogás elterjedt az egész világon és a kormányokon kívül a nemzetközi pénzügyi szervezetek is magukévá tették, nem kerülhetjük el, hogy a lényegét szemügyre vesszük. Jelenleg azonban még túl korai lenne a jóléti állam végerőit beszélni. Ugyanis például az EU 15 tagállama 1994-ben átlagosan GDP-je 28,6%-át fordította szociális kiadásokra.⁹ Kérdés, hogy mi ennek az oka. Azt hiszem, hogy ennek okát Polányi Károly kutatásai alapjánól kiindulva adhatjuk meg. „A lényeg a következő: a munkaerő, a föld és a pénz nélkülözhetetlen elemei az iparnak, ezeknek tehát ugyancsak piacoknak kell megszerveződniük. Valójában ezek a piacok a gazdasági rendszer abszolút alapvető részét alkotják. De a munkaerő, a föld és a pénz nyilvánvalóan nem áruk, így az a posztulátum, hogy mindent, amit vesznek és eladnak, eladásra termelnek, ezekre vonatkozóan a leghatározottabban nem igaz. Más szóval az áruk empirikus definíciói szerint ezek nem áruk.

A munka egyszerűen egy másik megnevezése egy olyan emberi tevékenységnek, amely magával az étellel jár. Nem eladásra termelik, hanem teljesen más okokból, ez a tevékenység nem választható el az élet többi részétől, nem tárolható, és nem mozgatható. A föld a természet másik megnevezése csupán, amelyet nem az ember hozott létre. Végül a tényleges pénz pusztán a vásárlóerő jelképe, amelyet általában egyáltalán nem termelnek, hanem banktevékenységen vagy az állam pénzügyi mechanizmusán keresztül jön létre. Ezek egyikét sem eladásra termelik. A munkaerő, a föld és a pénz áruként való jellemzése teljességgel fikтив.¹⁰

Azaz a munkaerőt nem lehet ugyanúgy kezelni, mint általában az árukat. Nem lehet vele megtenni, hogy hosszú ideig raktározzák, árát kizárólag a keresletől és a kínálattól függően állapítsák meg. Ha pedig éppen hosszabb ideig nincs rá kereslet, nem lehet azt sem megcsinálni, hogy egyszerűen nem törődnek azzal, hogy az így fellépő munkanélküliség milyen kö-

vetkezményekkel jár. Az sem járható út, hogy válság esetén „termelésélel” leálljanak.

Mivel itt emberek életéről van szó, nem lehet lemondani arról, hogy betegség, öregség vagy munkanélküliség esetére a társadalom megvédje a munkavállalót, azaz az ezen kockázatok kezelésére létrehozott intézményeket és szervezeteket fenn kell tartani. Az egyéni munkavállaló ki van téve az ilyen típusú társadalmi kockázatoknak, melyek kezelése egyes esetekben lehet egyéni jellegű is, de ez inkább csak kivétel. Az ezen biztosítási rendszerek állami jellege vagy állami garanciája arra szolgál, hogy a szélsőséges helyzetek durvaságát letompítsa. Gondoljunk arra, hogy egy gazdálkodó szervezet csődje esetén a szervezetet felszámoltatják. Ezzel az egy személy megszűnik létezni (esetleg jogutód nélkül). De ennek még nem kell az az járnia, hogy az így szabaddá vált munkaerővel ugyanúgy kellene bánni, mint az eladhatatlanná vált árukészlettel.

Vagy ha egy gép elhasználódik és leírja, mert elvesztette értékét, az még nem jelenti azt, hogy hasonlóképpen lehetne (kellene) bánni a megőregedett munkaerővel (munkavállalóval).

A föld (pusztán) áruként való kezelése pedig egyebek között az egyik forrása környezeti problémáinknak, amennyiben nem veszi tekintetbe a rendelkezésre álló termőföld korlátozott voltát, s így lényegében monopóliumot teremt, másrészt érzéketlen az ökoszisztémák eltartóképességének korlátozottságával szemben.¹¹

2.1.1. Friedrich A. von Hayek szabadságharca, mint a jóléti állam bírálata

Hayek úgy látja, hogy a jóléti állam – amely a disztributív igazságosság jegyében csökkenteni kívánja a társadalomban meglévő ellentéteket – helytelenül jár el. Az a probléma a társadalmi egyenlőtlenségekbe történő állami beavatkozással, hogy „ha bevezetnénk a disztributív igazságosságot elvét, az nem lenne kitejleszthető mindaddig, amíg az egész társadalmat nem ennek megfelelően szervezik meg. Ez olyan társadalmat eredményezne, amely minden fontos vonatkozásban a szabad társadalom ellentéte lenne – olyan társadalom, amelyben a hatalom döntene el, mit és hogyan kell tennie az egyéneknek.”¹²

Azt hiszem, hogy Hayek itt végletekben gondolkodik, hogy annál kényelmesebben ítélhesse el az általa ároksnak tartott politikai gyakorlatot. Hiszen a fent említett területeken történő állami beavatkozás még nem vezet

8 William H. Harboid, *Welfare State in: Academic American Encyclopedia*, 1995
9 Világgyaradtság, 1997. április 9.
10 Polányi Károly, *A nagy átalakulás*, Mészáros Gábor kiadása, h. n., 1997. pp. 93–94.

11 Herman E. Daly, *Steady-state economics*, 2nd. ed. Earthscan, London.
12 Friedrich August von Hayek, *Egyenlőség, érték, érdem* in: Fr. A. v. Hayek és szabadság, Közgazdasági és Jog-tudományi Közlöny, 1995. p. 383.

olyan eredményhez, mint azt Hayek állította. Másrészt Hayeknek nincs igazsága abban a tekintetben, hogy a magántulajdonosi jogok gyakorlása a piacgazdaságban kizárólag szabadságot jelent. Csak félig van igazsága.

Abban az esetben, ha például egy eddig köztulajdonban lévő parkot privatizálnak és az új (magán) tulajdonos a jogait gyakorolva körükeríti azt, akkor mindenki másnak korlátozza a szabadságot e park használatának tekintetében. A magántulajdon gyakorlása kétirányú: szabadságot teremt és szabadságot von el. Persze az ez által érintettek különböznek. De ugyanez a helyzet az állami beavatkozással. Amennyiben az állam szociális lakásépítésbe kezd, ezzel beavatkozik a piaci folyamatokba és korlátozza a vállalkozók szabadságát ezen a területen. De egyúttal szabadságot teremt: a szociális lakások bérlőinek szabadságát növeli.¹³

A neoliberalis (libertáriánus) Hayeknek azért van szüksége erre a merev szembeállításra, hogy szélsőséges álláspontját a szabadságának ténnyessé fel, míg minden, attól különböző felfogást a totalitarizmus irányába vezetőnek mutasson be.

Azonban a neoliberalizmus arculatának más megtevészto vonásai is vannak.

Ezek közé tartozik az állami beavatkozástól mentes szabad piac követelése is, ami korunkban irreális és anakronizmus is. Miről is van szó?

Arról, hogy az aranyalapról való letéréssel és a papírpénz általánossá válásával megszűnt az önszabályozó piac lehetősége. Az állam monetáris és fiskális politikája szabályozza a társadalmi összetöke újratermelését.

Ez persze nem jelenti azt, hogy a neoliberalis elmélet által támogatott gazdaságpolitikai gyakorlat megvalósíthatatlan lenne. Éppen ellenkezőleg.

A neoliberalis elvekkel igazolt monetarista gazdaságpolitika

A Keynes elvein alapuló gazdaságpolitika a hetvenes évek végén már hatástalan volt. Így 1979-ben Thatcher asszony miniszterelnöksége alatt Nagy-Britanniában, illetve 1980-tól Reagan elnök kormányzása óta az USA-ban – majd nyomukban máshol is – monetarista gazdaságpolitikát vezettek be. Ennek további alkalmazását az sem zavarta, hogy ez az USA-ban jelentős költségvetési deficithez vezetett, amelyet csak Clinton ideje alatt sikerült lefaragni. Ennek a gazdaságpolitikának a lényege az volt, hogy a kormányok a töké érdekében lemondtak korábbi beavatkozási lehetőségeik jelentős részéről: „Dereguláció, liberalizáció és privatizáció – ez a három »áció« lett a stratégiai eszköze annak az európai és amerikai gazdaságpolitikának, amely a neoliberalis programot egyfajta államilag elrendelt ide-

ológának a rangjára emelte. Washington és London kormányon lévő piaci radikálisai a kínálat és kereslet törvényét minden létező rendezőelv legjobbjává magasztalták fel. Oncellá vált a szabad kereskedelem kibővítése, melynek okára, hátterére, indokára már senki sem kérdezett rá. A nemzetközi deviza- és tőkeáramlás teljes felszabadításával a legradikálisabb módon nyúltak bele a nyugati demokráciák gazdasági alkotmányába, és mindez úgy mehetett végbe, hogy senki a legcsekélyebb ellenállást sem tanúsította.”¹⁴

Az előzmények

Ethan B. Kapstein nyomán a folyamat előzményei a következőképpen foglalhatók össze: „A második világháború utáni politikai vezetők elkötelezték magukat a világgazdaság újjáépítése mellett, de ezúttal – a két világháború közti időszakhoz képest – M. L. – lényeges különbséggel.

A globalizáció korábbi formájában a kormányok keveset tettek annak érdekében, hogy megvédjék a dolgozókat annak káros hatásaitól. Hibájuk ára a háború és a forradalmak volt. Miután tanultak ebből a tapasztalatból, az államférfiak most egy olyan liberális világgazdaságot terveztek, ami azért biztosított az állam számára aktív belpolitikai szerepet, hogy az igazságosság és a növekedés egymást támogatva valósuljon meg... Az államok és társadalmak közt megkötött implicit egyezség... biztosította, hogy a gazdasági globalizációból származó nyereséget arra használják, hogy kompenzálják a veszteségeket a politikai stabilitás érdekében.”¹⁵

A jóléti állam válságát a növekedés lelassulásától, a hetvenes évek (1973–74 és 1978–79) olajválságaitól számítják.

Sokféle módon próbálkoznak ezen válság menedzselésével, de „az a tény nem változik, hogy a technikai fejlődés, a szabad kereskedelem, a migráció és más olyan intézkedések, mint például a védelmi kiadások csökkentése, egyaránt eredményez veszteségeket és nyerteseket. A nyitott gazdaságok indoka az, hogy elvben a nyereség felülmúlja a veszteséget az ország egészének vonatkozásában. Ezért a nyertesek megengedhetik maguknak, hogy kompenzálják a veszteségeket.

A GATT és a Bretton Woodsban kötött egyezmények korában ez a kompenzáció olyan rövid távú intézkedések formáját öltötte magára, mint a foglalkoztatási programok, amelyek munkanélküliek társadalombiztosítását, átképzését tartalmazta, sőt még támogatták a lakóhely változtatását is. Amikor egy erős gazdaság sok jó állást teremtett, mindenki jobban járt. Ma

¹³ Lásd erre részletesen Will Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy*, Clarendon Press, Oxford, 1997, pp. 145–155.

¹⁴ Hans-Peter Martin és Harald Schumann, i. m. p. 153.

¹⁵ Ethan B. Kapstein, *Workers and the World Economy*, Foreign Affairs, May/June 1996, Vol. 75, No. 3, pp. 20–21.

ha egy munkás elveszti az állását, valószínűleg csak alacsonyabb bérért talál másikat.¹⁶

Végezetül meg kell említeni, hogy – bár a problémák megoldását nem ismerjük – a gazdaságok nyitottá tétele sem oldja meg a gazdasági növekedés lelassulásának problémáját. Sőt, jelenleg éppen az ellenkezőjét eredményezi: „A valóságban a termelékenység növekedésének lelassulása rejtély marad. Miért van ez, amikor az ipari országok jelentős mértékű technológiai beruházásokat hajtanak végre és megnyitják gazdaságaikat a külföldi verseny előtt? Ezeknek az intézkedéseknek ösztönözniük kellett volna a termelékenység növekedését.”¹⁷

2.2.2. A következmények

1. A növekedés lassulása

Az elvárásokkal szemben a helyzet a következő: 1971 és 1978 között az OECD adatai szerint a hét vezető ipari hatalom átlagos növekedési rátája évi 3,5% – ez volt az olajválságok kora –, 1989 és 1994 között pedig 2,1% volt.

2. A munkanélküliség növekedése, avagy a buldózer győzelme

A munkanélküliek száma az OECD-országokban 1979 és 1994 között 17,7 millióról (5,1%) 34 millióra (17,7%) nőtt.¹⁸

Az egyenlőtlenségek fennmaradása

Végezetül meg kell említeni azt a tényt is, hogy semmi sem utal arra, hogy a globalizálódás a különböző gazdaságok színvonalának kiegyenlítéséhez vezetne. Ezért továbbra is nagy szerepe van a belpolitikának, azaz a nemzeti gazdaságpolitikának.

Mindehhez hozzájön az a tény, hogy a mai fejlett (és fejlődő) országok elitje érzéketlen a dolgozók problémái iránt, akárcsak a weimari köztársaság elitje.¹⁹

Az állam és a demokrácia meggyengülése

A globalizációs folyamatok során a transznacionális vállalatoknak módjuk van arra, hogy kibújjanak az adózás alól. „A ráfordításokat igyekszünk ott kimutatni, ahol a legmagasabb az adó, azaz itthon” – jelentette ki Volker Doppelfeld, a BMW pénzügyi igazgatója.²⁰ Ez a transzfer ár (transfer price)

ing) alkalmazása, ami a lehető legkényelmesebb módon teszi lehetővé az adófizetés elkerülését.

A Siemens konzern az adó jog szempontjából külföldre tette székhelyét. Az 1994/95-ös üzleti évben az elért 2,1 milliárd márkás nyereségből százmillió márkát adót fizetett, 1996-ban már semmit sem. A Daimler-Benz nyeresége 1994-ben lényegében külföldön keletkezett.²¹

Az állam tehát éppen a munkanélküliség megnövekedésének idején jut nehezebb helyzetbe, mivel adóbevételei a fenti okok miatt is drámaian csökkennek.

Az államoknak a globális gazdaság szereplőiként az is csökkenti a szerepét, hogy ki lesznek szolgáltatva a nemzetközi tőkepiac ítéletének, ami illúzióvá teszi nemcsak az állami szuverenitást, hanem a demokráciát is.

Egy példa: 1995 februárjában a kanadai dollár árfolyamának csökkenését a miniszterelnök a kiadások csökkentését tartalmazó új költségvetési tervvel próbálta megállítani. De a Moody ezeket az intézkedéseket nem találta elegendőnek és az ellenzék ennek hatására már pénzügyi felelőtlenséggel vádolta a kormányt, melynek újráválasztási esélyei erősen lecsökkentek.

2.3 A perspektíva

A kérdés tehát az, hogy hová, mely irányba vezet mindez. Az 1995-ös San Franciscó-i konferencia a 20–80 arányban megosztott társadalom kialakulását prognosztizálta. Ennek lényege az, hogy az aktív népesség körülbelül húsz százalékának lesz munkája, a többi nyolcvan százalék állástalan lesz.

A tendencia általános jellemzésére azt mondhatjuk, hogy „a szociáldemokrácia évszázadának reformjai után egy új, történelmi méretű ellenreform van kibontakozóban: hátramenetben haladunk a jövő felé.”²²

Hogyan lehet ezek után megválaszolni az eredeti kérdést, azt, hogy a globalizáció a történelem vagy a jóléti állam vége-e? Azt hiszem, hogy a fentiek alapján mondhatjuk, hogy a jóléti állam abban a formában, ahogy kialakult, már nem sokáig tarthatja magát. Ugyanakkor éppen a korábban mondottak arra utalnak, hogy van lehetősége annak, hogy alapvető jellemzői módosított formában, új összefüggések között is fennmaradjanak.

De jelenti-e ez egyben a történelem végét?

Az erre a kérdésre adható válasz elsősorban a helyzet értékelésétől függ. Ha a jóléti államot a fejlődés csúcának értékeljük, akkor az utána bekövetkező regresszió nem fejlődés, nem előrelépés, hanem a múlt színvonalára történő visszaesés.

16 L. m. p. 26.

17 L. m. p. 28.

18 Uo.

19 L. m. pp. 36–37.

20 L. m. p. 273.

21 L. m. p. 274.

22 L. m. p. 18.

Ebben az esetben is csak akkor beszélhetünk a történelem végéről, ha elvetjük egy olyan társadalom megteremtésének a lehetőségét, amely a jóléti államnál magasabb szintű lehetőségeket biztosítana a társadalom számára.

Ennek azonban most nem látom az esélyét. Annyit azonban mindenképpen látni kell, hogy itt nemcsak a jóléti, hanem a nemzetállam meggyengüléséről van szó. Ez annyit jelent, hogy ebben az összefüggésben is több lehetőség van.

Az egyik az, hogy a jóléti állam a nemzetállammal együtt lelép a történelem színpadáról és helyüket más politikai integrációs formák foglalják el. Ezek közé tartozhatnak a regionális államszövetségek. Ebben az irányba fejlődhet az EU is. A másik lehetőség egy esetleges világállam, világkormány.

Mind ezek azt jelentik, hogy az összes társadalmi problémákat elméletileg újra kellene fogalmaznunk az új történelmi kontextusban. Mindezt pedig a gyakorlati létrehozással párhuzamosan, illetve azt megelőzően, esetleg némi késséssel.

Új, eddig ismeretlen kockázatok lépnek fel, melyeknek kezelésére nincsenek sem elméleti, sem gyakorlati eszközeink.

Ebben a helyzetben még az is elképzelhető, hogy a nemzetállamok módosított formában – ugyanúgy, mint ahogy a jóléti államok is – fennmaradnak és egy új rendbe tagolódnak be.

A magam részéről a 20–80%-os társadalom kialakulását tartom a leginkább fenyegető perspektívának, mert egy olyan helyzet, melyben a munkaközpontú társadalomban a népesség 80%-a elveszti azt a lehetőséget, hogy dolgozzon, minden tekintetben elfogadhatatlan.

Az előttünk álló feladat nehézségét Ralf Dahrendorf a kör négyzögesítéséhez hasonlónak nevezi. Majd megállapítja: „Három olyan dolog összekapcsolásáról van szó, amely nem köthető össze törésmentesen: ugyanis először arról van szó, hogy meg kell őriznünk és fokoznunk kell a versenyképességünket a világ gazdaság zord feltételei közepe, másodszor nem szabad ennek során feláldozni az összetartást és a szolidaritást, harmadszor pedig mindezt a szabad társadalmak feltételei között, intézményeik által kell megvalósítanunk.”²³

Jelenleg tehát mondhatjuk, hogy a történelem végén vagyunk, mert nem látható semmiféle, a jóléti államnál fejlettebb képződmény. De a fejlődés nem szükségszerűen haladás. Ezért szerintem le kell mondanunk a történelmi mozgásnak arról a – főleg a keresztény üdvörtörténet felfogásában létrejött és a felvilágosodás által szekularizált és továbbfejlesztett – felfogásáról, ami szerint a történelem olyan lineáris mozgás, amely szükségszerűen mindig a kevésbé fejlett állapotból egy fejlettebb felé irányul. A jelen helyzetre inkább illik a visszafelé hajló spirál modellje. Soha sem volt annyira bizonytalan és nyitott a jövő, mint ma, és soha nem volt annyira kockázatoktól terhes. De annyi elmondható, hogy nem lehetünk biztosak abban, hogy a fejlődés egy magasabb szintjének irányába haladunk.

Terestyéni Tamás

Globalizáció és kommunikáció

Miközben a globalizálódás következményei világszerte rendkívül élénken foglalkoztatják mind a felelős döntéshozókat, mind a társadalmi, gazdasági, politikai ügyekben érintett szakértőket és elemzőket, mind a napi folyamatok hatásai és a jövő fejleményei miatt aggodalmat érző közembereket, nem utolsósorban annak betudhatóan, hogy a globálisá vált piacokon, mint ahogy ezt a közelmúlt távol-keleti, majd oroszországi, aztán braziliai krízisei nyomán Magyarországon is megtapasztalhattuk, a gazdasági-pénzügyi válságok gyorsan végiggyűrűznek és mindenki számára azonnal éreztetik kedvezőtlen hatásait, a jelenséggel kapcsolatos érdeklődés középpontjában – bár időnként kulturális vonatkozások is felmerülnek – többnyire elsődlegesen gazdasági-pénzügyi problémák állnak.¹ Mindazonáltal a globalizáció kulturális aspektusai nem kevésbé figyelmet érdemlők és elgondolkodtatók, hiszen közhelynek számít, hogy az elmúlt évtizedekben a kommunikációs üzenetek termelése és forgalmazása egyre inkább átlépett a nemzetek, illetve kultúrák többé-kevésbé természetes kereteit képező országhatárokon, és létrejött egy olyan nemzetközi információs-kommunikációs piac, amely méreteiben, szerveződésében, működésében és hatásaiban kulturális téren igen erősen emlékeztet a Bretton Woods-i szabályok feloldása után kialakult globális pénzügyi-gazdasági piacra.

A kommunikáció globalizálódása

E világméretű információs-kommunikációs piac megjelenésében – egy mással szoros összefüggésben – két tényező játszott döntő szerepet. Egyfelől az információs-kommunikációs technológia látványos fejlődése, egyebek között a nagy információátviteli képességű kábelek kifejlesztése, a videotechnika gyors elterjedése, a műholdas műsorszórás megjelenése, a számítógépes hálózatok színrélpése, a digitalizáció és más hasonló műszaki vívmányok megteremtették az üzenetek tömegtermelésének és világméretű terítésének technikai alapjait. Másfelől meghatározó körülmény volt a szabad információáramlás előtti politikai korlátok leomlása, aminek következtében az országhatárokat – legalábbis az államok többségénél – megszűntek a külföldről érkező kommunikációs termékek hagyományos szűrőként, a kulturális áramlás (nem ritkán erőszakos) gátjaként funkcionálni. Ami a szűkebb kelet-európai régiókat illeti, elég csak arra gondolnunk, hogy a kommunista rendszerek összeomlásával az eszmék és információk szabad

²³ In: *Blätter für deutsche und internationale Politik*, H.9, 1996, idézi Jürgen Habermas, *Jenseits des Nationalstaats?* in: Ulrich Beck (szerk.), *Politik der Globalisierung*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1998, p. 69.

mozgása, amely a hetvenes években a hidegháborús nekifeszülések egyik fő ütközőpontja volt, a nyolcvanas- kilencvenes évek fordulójára az emberi jogi követelések egyik sikerfejezete lett.

Az olcsó tömegtermelést lehetővé tevő technika és az országhatárokat átlépő, politikai-ideológiai megfontolások által nem korlátozott piac termékszetszerűleg hatalmas lehetőségeket nyitott a kommunikációs termékek szabad cseréje előtt. A vágott, majd megnyert szabadságnak azonban árnyoldala is van.² Úgy tűnik, hogy kulturális-kommunikációs téren is bekövetkezik – jelentős részét már be is követtezett – az, ami általában szükségképpen végbemegy minden olyan esetben, amikor a piaci mechanizmusok érvényesülését semmiféle szabályozás nem tartja szigorú, de a szereplők számára még éppen elfogadható keretek között: a korlátozatlan versenyben az erősek még erősebbek, a gyengék még gyengébbek lesznek, a fogyasztó pedig kiszolgáltatottá válik. Számos jele van annak, hogy a globalizálódó információs-kommunikációs piacon a profitorientált és ugyanakkor tökeeros médiapiaciépítések egyre inkább monopolizálják a termékek előállítását és forgalmazását, ami óhatatlanul azzal jár, hogy a jól jövedelmező tömegáruval szemben a kevésbé jövedelmező kommunikációs javak, bármilyen magas kulturális értéket képviselnek is, sőt esetleg annál inkább, reménytelenül háttérbe szorulhatnak. Tanulságos ebből a szempontból a Hans-Peter Martin és Harald Schumann szerzőpáros *A globalizáció csapdája* című, magyar fordításban is megjelent könyvének egy részlete. „Ahogy egyre kevésbé ismer országhatárokat a képek piaca, úgy szűkül is egyre inkább be. Az amerikai filmipar átlagban ötvenkilencmillió dollárt költ egy játékfilmre, ez akkora összeg, hogy ilyen nagyságrendeknél európai vagy indiai producerek labdába sem tudnak rúgni. Miután a hatalmas ráfordítással előállított amerikai filmek a technikát és a felszereltséget illetően egyre magasabbra teszik a lécet, melyet aztán a konkurensék egyre ritkábban tudnak átvinni, Hollywood és New York szívóereje csak még tovább erősödik.

S amit a jövőre ígérnek, a majd minden háztartásban jelen lévő ötszáz tévécsatorna nyújtotta sokszínűség, az is csak látszólagos sokszínűség. Néhány piacvezető fogja jó sok adáshelyen a saját áruját újra és újra eladni... A koncentrációt tovább fokozza majd a nagyobb nézettségi indexek kergetése is. Ami pedig az élő közvetítéseket illeti, a közvetítési jogok megvásárlását, például fontos sporteseményekét, azokat már csak hatalmas reklámbevételek segítségével lehet finanszírozni, ilyenekre azonban csak a nagyobb tévétársaságok vagy erős nemzetközi forgalmazók tudnak szert tenni. Reklámzóként vagy szponzorálként viszont megint csak azok a gyártók jönnek szóba, amelyek azon az egész területen, ahol fogható a szóban forgó adás, más amúgy is jelen vannak, ezek pedig elsősorban a multinacionális konszernek.” (Martin-Schumann 1998: 29) Vagy idézhetnénk a ma-

gyar származású George Gerbner professzort, aki a philadelphiai Annenberg School of Communication vezetőjeként vált a médiakutatások egyik legkiemelkedőbb nemzetközi tekintélyévé. „Az emberiség történetében most érkezünk el először olyan korszakba, amikor az emberekről, az életről és az értékekről szóló történetek többségét már nem a szülők, az iskolák, az egyházak és más közösségek mesélik, hanem világméretű üzleti csoportosulások, amelyek el akarnak adni valamit.

Ez radikális változást jelent abban a tekintetben, hogy miként hasznosítjuk a kreatív tehetséget, hogyan növekednek fel gyermekeink, és eközben mit tanulnak. A szerepek, amelyekbe belenövünk, és azok a módok, ahogyan mások látnak bennünket, többé már nem házilagos produktumok, nem kézművesen, kisiparilag előállítottak, nem a szűkebb közösség által inspiráltak, hanem egy fokozódó mértékben monopolizálódó piaci folyamatnak a termékei, amely piac uralja a kulturális főáramot. Ez a folyamat az emberek sokaságát érintő torzulásokat, egyenlőtlenségeket, méltánytalanságokat eredményez.” (Gerbner 1997: 15) „A csatornák megsokszorozódnak, a kommunikációs technológiák azonban konvergálnak... A média-közi érdekcsoportosulások visszafogják a versenyt és megakadályozzák az újonnan érkezők belépését. Így a kábeltelevízió és a videó nem vezet a terelés és a nézés változatosságához. Kevesebb kreatív forrás hosszabb időben több csatornát tölt meg szabványosított anyaggal, amelynek torz ábrázolásmódjai és hatalmi viszonyai megkövülnek idejétmúlt és káros reprezentációk egymást követésében. A világméretű piac áramvonalasítja a termelést, homogenizálja a tartalmat, kiszorítja a főáramból az alternatív szempontokat, és a kulturális politikát még inkább kivonja a demokratikus és nemzeti ellenőrzés alól.” (Gerbner 1997: 23)

A nemzetközi hírforgalom egyirányúsodása

A hetvenes évek első felében a médiával foglalkozó nemzetközi irodalomban – főképpen erősen baloldali elkötelezettségű szerzők munkáiban – már nyomatékosan és nagy kritikai éllel fogalmazódott meg az a nézet, hogy a világ kommunikációs-kulturális szempontból is globális piac lett, amelyen a tőke és a technológia urai diktálnak.³ Elsősorban a fejlődő országok részéről az az ellentmondás is nagy hangsúlyt felvetődött, hogy az információk szabad áramlásának elve (*free flow of information*), amely a Helsinki Megállapodásban is kiemelt helyet kapott, valójában nem nagyon bővíti a feltörekvő és a hangjukat hallatni akaró nemzetek kommunikációs lehetőségeit, viszont a nagy és tökeeros hírügynökségeknek és médiavállalatoknak módot ad arra, hogy a nemzetközi hírcipart saját, elsősorban a fejlett világ nagyhatalmi helyzetű országainak ügyeit és szempontjait kultiváló, a

fejlődő világra és általában a kisebb országokra csekély figyelmet fordító kínálatukkal töltték meg.

A nemzetközi hírforgalom egyensúlytalanságát jó néhány empirikus kutatás is igazolta. Ezek közül kiemelhetünk egy, a nyolcvanas években az UNESCO észle alatt végzett nemzetközi összehasonlító vizsgálatot, amelynek – jelen sorok szerzőjének személyében – magyar résztvevője is volt.⁴ A szóban forgó vizsgálat, amely 29 ország mértékadó sajtótermékeinek és legfőbb televíziós híradásainak külföldi vonatkozású híryanagára terjedt ki, többek között azzal a tanulsággal zárult, hogy a fejlett nyugati országok által működtetett nagy transznacionális hírugynökségek mindennapi hírszolgáltatásai elsősorban a nyugati világ hagyományos politikai és gazdasági centrumairól – az észak-amerikai és nyugat-európai régióiról – informálnak, mégpedig úgy, hogy a nemzetközi ügyekben ezen centrumok szempontjait hangsúlyozzák és a világ egyéb régióit az ezen centrumokhoz való viszonyukban ábrázolják. A fejlődő régiók, a feltörekvő országok saját jogukon többnyire csak akkor kerülnek fel a nemzetközi hírforgalom napirendjére, ha körkörükhöz valamilyen módon a fejlett centrumokat is érintő konfliktusok robbannak ki, vagy rendkívüli méretű katasztrófák, természeti csapások történnek vagy fenyegetnek. Mivel a nagy nemzetközi hírugynökségek pénzügyileg jól megalapozott technikai-technológiai fölényüknek és gyorsaságuknak fogva a nemzeti forrásoknak, így a kisebb, illetve geopolitikailag periferikusabb országok legjelentősebb lapjainak és televízióinak is a legfőbb szállítóik, megközelítésük és hírszelekciójuk óhatatlanul rányomja bélyegét a nemzeti tájékoztatásokra is. Ennek pedig az a következménye, hogy az emberek világszerte a valóságnak egy olyan képével találkoznak, amely a fejlett országok monopólihelyzetbe került hírforrásainak szemszögéből láttatja a világ eseményeit és problémáit.

Más természetű kutatások is azt jelzik, hogy a kis országok, hacsak nem a fejlett régiókat is fenyegető konfliktusok vagy katasztrófák helyszínei, meglehetősen ritkán és erősen korlátozott terjedelemben jelennek meg a nemzetközi hírkínálatban. Így például az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportban a közelmúltban, illetve a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban a nyolcvanas években annak a sajtóképnek az elemzése, amelyet fontos nyugati lapok Magyarországról alakítottak ki, egyértelműen azt mutatták, hogy a mértékadónak számító nyugat-európai sajtóforrások érdeklődése meglehetősen mérsékelt az olyan, a nyugati centrumokhoz képest geopolitikailag periferikus elhelyezkedésű kis országok iránt, mint hazánk is.⁵

Megjegyezzük, hogy bár a nemzetközi hírforgalom egyensúlytalansága nyilvánvaló, nagyon is kétséges, vajon az ezen egyensúlytalanságot sérelmező, kommunikációs-információs imperializmust emlegető panaszok va-

lóban minden vonatkozásban jogosultak-e. Meglehetősen természetesnek tűnik ugyanis, hogy a nemzetközi hírek fókuszában a világpolitikára jelentős hatást gyakorló országok és események állnak. Meggyőzően lehet érvelni amellett, hogy a hírek éppen akkor adnának torz képet a valóságról, ha bennük a ténylegesen érvényesülő erőviszonyok nem tükröződnének, és figyelmük nem a világ sorsát, népek és államok jövőjét, emberek sokaságának életét jelentősen befolyásolni képes aktorokra és történésekre irányulna. Az a következtetés pedig nagyon is veszélyes lehet, hogy a fejlődő és/vagy periferikusabb geopolitikai helyzetű országok kommunikációs pozíciói a nemzetközi hírforgalomban az információk és eszmék szabad áramlásának korlátozó jellegű szabályozása javíthatna.

A külföldi műsorkínálat témyerése a televízióban

A globalizálódásának az információs-kommunikációs piacot egyfelől üdvöseten felszabadító, másfelől ugyanakkor a nemzeti kulturális értékeket több vonatkozásban is veszélyeztetni látszó hatásai világosan megmutatkoznak napjaink televíziós műsorkínálatában.

Az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport adatai szerint Magyarországon a nyolcvanas évek közepétől a kilencvenes évek végéig a meglévő csatornák műsoridejének meghosszabbodásával, a műholdas televíziózás megjelenésével, a kábeltelevíziós hálózatok kiépülésével, a rendszerváltás nyomán a politikai és gazdasági korlátok leomlásával és nem utolsósorban egy új közszolgálati és két kereskedelmi csatorna, továbbá számos helyi tévéállomás belépésével a televíziós műsorkínálat látványosan megnövekedett (1. táblázat).

1. táblázat

A március haví műsorok mennyiségének alakulása 1985 és 1998 között (abszolút számok)

	MTV 1	MTV 2	Duna TV	TV2	RTL Klub	össze- sen
1985. márc.	602	253				855
1986. márc.	691	313				1004
1987. márc.	549	294				843
1988. márc.	636	311				947
1989. márc.	719	454				1173
1990. márc.	699	471				1170
1991. márc.	847	543				1390
1992. márc.	823	554				1377
1993. márc.	813	736	261			1810
1994. márc.	942	668	497			2107
1995. márc.	959	633	633			2225
1996. márc.	914	700	701			2315
1997. márc.	879	613	822			2314
1998. márc.	832	731	981	833	749	4126

A műsorkínálat mennyiségi gyarapodása szorosan együtt járt a hazai és a külföldi gyártású anyag arányának módosulásával. A nyolcvanas évek közepétől a kilencvenes évek végéig a magyar gyártású műsoroknak a műsorforrásszámából való részesedésében mintegy tizenkét százalékpontos csökkenés következett be a külföldi gyártásúak javára (2. táblázat). Különösen az Amerikai Egyesült Államokból (és a vele egy csoportba sorolható Kanadából) származó anyagok számában és részarányában végbement növekedés szembetűnő, de figyelmet érdemel a nyugat-európai eredetű programok abszolút számának (de nem a részarányának) jelentős növekedése és a dél-amerikai (főképpen brazil) gyártású programok megjelenése is.

2. táblázat

A műsorok megoszlása a gyártás helye szerint 1986, 1992 és 1998 márciusában (abszolút számok és százalék)

	1986 márc.		1992 márc.		1998 márc.	
	absz.	%	absz.	%	absz.	%
magyar	852	85,2	1079	77,0	3006	72,8
német	30	3,0	40	2,8	139	3,4
angol	20	2,0	74	5,3	122	2,9
francia	7	0,7	44	3,1	108	2,6
olasz	0	0	12	0,8	55	1,3
egyéb						
nyugat-európai	26	2,6	16	1,1	65	1,6
szovjet	13	1,3	0	0	0	0
FAK	-	-	5	0,3	1	0
egyéb (volt) szocialista ország	0	0	0	0	17	0,4
USA (+ Kanada)	13	1,3	88	6,3	416	10,1
ázsiai	24	2,4	29	2,1	52	1,3
dél-amerikai	0	0	0	0	86	2,1
ausztrál	0	0	0	0	24	0,6
afrikai	4	0,4	12	0,8	1	0
külföldi kooperáció	15	1,5	2	0,1	34	0,8
összesen	1004	100,0	1401	100,0	4126	100,0

1986 és 1998 között az össztélevíziós műsorkínálatban a külföldi gyártású anyag részesedésének általános növekedési tendenciáján belül elsősorban az általában erős közönségérdeklődésnek örvendő filmek és sorozatok gyártási hely szerinti megoszlásában mentek végbe jelentős változások (3. táblázat). Bár 1998-ban jóval több hazai és európai gyártású produkció került képernyőre, mint a korábbi években, a magyar részesedés egészében véve a felét sem tette ki a nyolcvanas évek közepén tapasztaltnak, és az európai is (az abszolút számban bekövetkezett növekedés ellenére) inkább csökkent valamelyest, semmint emelkedett. Ugyanakkor az USA-ból (és Kanadából) érkezett filmek és sorozatok mennyisége az ötszörösére nőtt, és belépett egy nem elhanyagolható nagyságú dél-amerikai kínálat is, így 1998-ban a népszerű *fiction* produkcióknak már a fele a tengerentúlról érkezett.

3. táblázat

A filmek és (film)sorozatok megoszlása a gyártás helye szerint 1986, 1992 és 1998 márciusában (abszolút számok és százalék)

	1986 márc.		1992 márc.		1998 márc.	
	absz.	%	absz.	%	absz.	%
magyar	17	29,8	18	13,8	107	12,2
német	9	15,7	21	16,1	119	13,5
angol	3	5,2	12	9,2	43	4,9
francia	1	1,7	22	16,9	48	5,4
olasz			5	3,8	19	2,2
egyéb						
nyugat-európai	2	3,5	3	2,3	35	3,9
szovjet	4	7,0	0	0	0	0
FAK	-	-	0	0	1	0,1
egyéb (volt) szocialista ország	0	0	0	0	17	1,9
USA (+ Kanada)	5	8,8	22	16,9	364	41,5
ázsiai	4	7,0	20	15,4	0	0
dél-amerikai	0	0	0	0	86	9,8
ausztrál	0	0	0	0	6	0,7
afrikai	0	0	5	3,8	1	0,1
külföldi kooperáció	12	21,0	2	1,5	31	3,5
összesen	57	100,0	130	100,0	877	100,0

Miután a legnépszerűbb filmek és sorozatok többnyire az esti főműsoridős sávban (19.01–23.00) kerülnek adásba, a 3. táblázat adatai alapján nem meglepő, hogy a nyolcvanas évek közepétől a kilencvenes évek végéig a legnagyobb nézőtáborra számító időszakban csökkent a hazai gyártású műsorok hányada (4. táblázat). Így 1998-ban a közönség este 19 és 23 óra között már olyan műsorkínálattal találkozhatott, amelynek több mint a harmadát külföldi, ezen belül felerészből észak-amerikai gyártású produkciók tették ki. Hozzátehetjük, hogy mivel a külföldi produkciók esetében szinte kizárólag filmekről és sorozatepizódokról, azaz viszonylag hosszabb terjedelmű műsorokról van szó, e külföldi (felerészt észak-amerikai) jelenlét a műsoridőből való részesedést tekintve az említett (a 4. táblázaton láthatónál) még lényegesen nagyobb is.

4. táblázat

A főműsoridőben kezdődött (19.01-23.00) programok megoszlása a gyártás helye szerint 1986, 1992 és 1998 márciusában (abszolút számok és százalék)

	1986 márc. absz. szám	%	1992 márc. absz. szám	%	1998 márc. absz. szám	%
magyar	78	78,0	84	85,7	516	65,4
német	5	5,0	1	1,0	18	2,3
angol	3	3,0	1	1,0	41	5,2
francia	1	1,0	2	2,0	21	2,6
olasz	0	0	2	2,0	9	1,1
egyéb						
nyugat-európai	4	4,0	1	1,0	6	0,7
szojvet	1	1,0	0	0	0	0
FÁK	0	0	0	0	0	0
egyéb (volt) szocia-						
lista ország	0	0	0	10	1,2	
USA (+Kanada)	3	3,0	6	6,1	147	18,6
ázsiai	4	4,0	0	0	0	
dél-amerikai	0	0	0	0	0	
ausztrál	0	0	0	0	1	0
afrikai	1	1,0	1	1,0	0	0
külföldi kooperáció	0	0	0	0	20	2,5
összesen	100	100,0	98	100,0	789	100,0

A fentiekhez képest a 5. táblázat valójában nem tartalmaz új információt, de nagyon jól szemlélteti a műsorkínálat változásának azt az alapvető trendjét, hogy a nyolcvanas évek közepétől a kilencvenes évek végéig a műsorok mennyiségének látványos gyarapodása a hazai gyártású anyag részarányának csökkenését, és a külföldi gyártású – elsősorban az észak-amerikai – részarányának növekedését hozta magával a műsorszerkezetben, mintegy igazolva azokat az aggodalmakat, hogy a szűkös anyagi lehetőségek miatt igen erősen korlátozott hazai gyártás nem lesz képes versenyezni a külföldi, különösképpen a nagyon népszerű, és éppen ezért jól reklámhordozó, tehát jól jövedelmező, azaz olcsó észak- (és dél-) amerikai kínálattal, és így a megnövekedett összműsoridő szükségképpen a hazai értékek viszonylagos térvészését jelenti.

5. táblázat

A magyar, az európai, az észak-amerikai és az egyéb produkciók aránya 1986, 1992 és 1998 márciusában (százalék)

	1986	1992	1998
magyar	85	77	73
európai	10	14	12
USA és Kanada	1	6	10
egyéb	4	3	5
összesen	100	100	100
N	1004	1401	4126

A műsorok gyártási hely szerinti megoszlásában a közszolgálati és a kereskedelmi csatornák szembetűnően eltérnek egymástól. A legnyilvánvalóbb különbség az, hogy míg a kereskedelmi csatornák műsorkínálatának több mint 40 százaléka külföldi eredetű, addig a közszolgálati televíziókban a külföldi részarány 20 százalék körül, illetve ez alatt mozog (6. és 7. táblázat).

6. táblázat

A műsorok megoszlása a gyártás helye szerint a közszolgálati és a kereskedelmi csatornákon 1998 márciusában (abszolút számok és százalék) 1986 és 1992 márciusával való összehasonlításban (százalék)

	1986 márc. közszol- gálati %	1992 márc. közszol- gálati %	1998 márc. közszol- gálati absz. szám	%	keres- kedelmi absz. szám	%
magyar	85,2	77,0	2106	82,7	900	56,9
német	3,0	2,8	27	1,1	112	7,1
angol	2,0	5,3	91	3,6	31	1,9
francia	0,7	3,1	30	1,2	78	4,9
olasz	0	0,8	51	2,0	4	0,2
egyéb						
nyugat-európai	2,6	1,1	46	1,8	19	1,2
szojvet	1,3	0	0	0	0	0
FÁK	-	0,3	1	0	1	0
egyéb (volt) szocia-						
lista ország	0	0,4	16	0,6	1	0
USA (+Kanada)	1,3	6,3	98	3,8	318	20,1
ázsiai	2,4	2,1	7	0,3	45	2,8
dél-amerikai	0	0	40	1,6	46	2,9
ausztrál	0	0	12	0,5	12	0,7
afrikai	0,4	0,8	1	0	0	0
külföldi kooperáció	1,5	0,1	18	0,7	16	1,0
összesen	100,0	100,0	-	100,0	-	100,0
N	1004	1404	2544		1852	

Az 1998. márciusi kínálat alapján ítéle a kétfajta televízió között jelentős a különbség abban a tekintetben is, hogy a külföldi anyag miképpen tevődik össze a gyártás helye szerint (6. és 7. táblázat). A közszolgálati csatornák külföldi gyártású anyagában az európaiak jelentős többségben vannak az észak-amerikai és az egyéb eredetűekkel szemben. A kereskedelmi csatornákon viszont több az észak-amerikai (USA és kanadai), mint az európai műsor, és az egyéb helyekről (elsősorban Dél-Amerikából és a Távol-Keletről) származók aránya is igen jelentős.

7. táblázat

A magyar, az európai, az észak-amerikai és az egyéb produkciók aránya a közszolgálati és a kereskedelmi csatornákon 1998 márciusában (százalék)

	közszol- gálati	keres- kedelmi
magyar	83	57
európai	10	15
észak-amerikai	4	20
egyéb	3	8
összesen	100	100
N	2544	1582

A könnyű szórakoztatás eluralkodása

Természetesen nem önmagában a külföldi produktumok gyarapodásában kell látnunk a problémát, hiszen ez akár a kínálat bővülését, a kulturális paletta színesedését is jelenthetné, hanem abban, hogy a külföldi dömping többnyire meglehetősen alacsony kulturális értékű, könnyen befogadható, csekély szellemi erőfeszítést igénylő, azaz könnyen eladható tömegárut képvisel. Adataink arra utalnak, hogy a külföldi kínálat erőteljes térnyerése elsősorban a könnyű szórakoztatást szolgáló műsorok számának és műsoridejének növekedéséből állt elő. Mint a 8. és 9. táblázaton látható, a műsorinálattól szám- és időhosszbeli gyarapodása különösen nagymértékű volt a szórakoztatásban kiemelt szerepet játszó filmsorozatoknál és mozi- és tévéfilmeknél, amelyekről korábban már láttuk, hogy jelentős részt külföldi – főképpen észak-amerikai – eredetűek.

8. táblázat

Műsortípusok a műsorok számában 1986, 1992 és 1998 márciusában (abszolút számok és százalék)

	1986 márc.		1992 márc.		1998 márc.	
	absz. szám	%	absz. szám	%	absz. szám	%
politikai hírműsor	121	12,1	157	11,2	447	10,8
politikai fórum, vita	8	0,8	32	2,3	174	4,2
parlamentari közvetítés	3	0,3	10	0,7	6	0,1
gazdasági műsor	11	1,1	36	2,6	75	1,8
vetélkedő, kvíz, játék	9	0,9	66	4,7	270	6,5
talk show, kabaré	41	4,1	60	4,3	130	3,1
(mozi- és tévé)film	22	2,2	31	2,2	275	6,7
ifjúsági film	46	4,6	23	1,6	99	2,4
(film)sorozat	35	3,5	99	7,1	602	14,6
dokumentumfilm	31	3,1	66	4,7	57	1,4
rajzfilm	45	4,5	84	5,9	251	6,1
színházi közvetítés	6	0,6	5	0,4	5	0,1

zenei műsor	57	5,7	85	6,1	193	4,7
kulturális magazin	36	3,6	105	7,5	360	8,7
oktató műsor	127	12,7	18	1,3	71	1,7
természetfilm	54	5,4	85	6,1	144	3,5
szolgáltató műsor	205	20,5	253	18,1	742	17,9
vallási műsor	0	0	35	2,5	92	2,2
sportműsor	40	4,0	90	6,4	102	2,5
egyéb	107	10,7	61	4,3	31	0,7
összesen	1004	100,0	1401	100,0	4126	100,0

9. táblázat

Műsortípusok a műsorok hosszában 1986, 1992 és 1998 márciusában (percek és százalék)

	1986 márc.		1992 márc.		1998 márc.	
	perc	%	perc	%	perc	%
politikai hírműsorok	2405	8,8	3346	6,5	12849	8,4
politikai fórum, vita	345	1,3	1051	2,0	5200	3,4
parlamentari közvetítés	150	0,5	1275	2,5	2050	1,3
gazdasági műsor	360	1,3	705	1,4	2180	1,4
vetélkedő, kvíz, játék	390	1,4	1463	2,8	4793	3,1
talk show kabaré	1995	7,3	2730	5,3	8196	5,3
(mozi- és tévé)film	1920	7,0	2966	5,8	25837	16,9
ifjúsági film	3160	11,6	1659	3,2	2598	1,6
(film)sorozat	1875	6,9	4136	8,0	25373	16,6
dokumentumfilm	1395	5,1	2931	5,7	2701	1,7
rajzfilm	765	2,8	2375	4,6	11584	7,5
színházi közvetítés	500	1,8	320	0,6	798	0,5
zenei műsor	1522	5,6	2818	5,5	6385	4,2
kulturális magazin	1667	6,1	1971	3,8	10548	6,9
oktató műsor	2659	9,7	693	1,3	3730	2,4
természetfilm	1510	5,5	2421	4,7	4704	3,1
szolgáltató műsor	1645	6,0	13900	26,9	15836	10,3
vallási műsor	0	0	420	0,8	1810	1,2
sportműsor	2445	8,9	3095	6,0	5260	3,7
egyéb	554	2,0	1231	2,4	670	0,4
összesen	27262	100,0	51506	100,0	153102	100,0

A 8. és 9. táblázat százalékos adataiból jól érzékelhető, hogy a mennyiségi változások következtében jelentősen módosult az egyes műsortípusoknál a műsorszervezésben elfoglalt helye. 1998-ban 1986-hoz, de 1992-höz képest is több mint megduplázódott a filmsorozatoknak és a filmeknek a részaránya, de jelentős mértékű volt a vetélkedők és játékműsorok térnyerése is. A *non-fiction* nem szórakoztató kategóriában egyedül a politikai fórumok és vitaműsorok részesedése növekedett hasonló arányban. Mind-egyikben a színházi közvetítések, az oktató műsorok és a dokumentumfil-

mek részesezése minimálisra zsugorodott a műsorfolyam egészéből, de a szám- és időbeli gyarapodás ellenére még a sportközvetítések, az ifjúsági filmek és a természetfilmek relatív súlya is csökkent a műsorstruktúrában. A műsorstruktúra egyéb elemeinél – a vallási-egyházi tartalmú programok képernyőre kerülését leszámítva – nem következett be igazán lényeges változás, vagyis a műsorszervezetben az elmúlt közel másfél évtized alatt végbement módosulások egyértelműen a *non-fiction* és szórakoztató műsor-kategóriák előretörését és néhány közművelődési műsor-kategória visszazsugorulását jelentették.

Az összműsorkínálat szórakoztató jellegének erősödését és közművelődési jellegének viszonylagos gyengülését jól láthatjuk akkor is, ha a műsorok mennyiségének és összterjedelmének alakulását funkciók szerinti kategóriákban vizsgáljuk (10. és 11. táblázat). A nyolcvanas évek közepétől a kilencvenes évek végéig ugyanis a komoly, fajsúlyos tájékoztatás („komoly aktuális”) és a magasabb befogadási mércéket állító szórakoztatás („elitkultúra”) mind a műsorok számát, mind a műsoridő hosszát tekintve veszített részesedéséből a könnyű, kevésbé fajsúlyos, a tömegkultúra jegeit hordozó programokkal szemben („könnyű aktuális”, „könnyű egyéb”).

10. táblázat

A műsorok megoszlása funkció szerint 1986, 1992 és 1998 márciusában (abszolút számok és százalék)

	1986 márc.		1992 márc.		1998 márc.	
	absz. szám	%	absz. szám	%	absz. szám	%
praktikus	69	6,9	42	2,9	93	2,2
komoly aktuális	335	33,5	455	32,4	1064	25,7
(komoly) elitkultúra	224	22,4	303	21,6	475	11,5
komoly aktuális	27	2,7	216	15,4	791	19,1
komoly egyéb	349	34,9	385	27,4	1703	41,2
összesen	1004	100,0	1401	100,0	4126	100,1

11. táblázat

A műsoridő megoszlása funkciók szerint vett műsorkategóriákban 1986, 1992 és 1998 márciusában (perc és százalék)

	1986 márc.		1992 márc.		1998 márc.	
	absz. szám	%	absz. szám	%	absz. szám	%
praktikus	795	2,7	2179	4,1	17500	10,2
komoly aktuális	3749	13,1	14377	26,7	32645	19,1
komoly elitkultúra	5808	20,2	11212	20,9	19063	11,1
komoly aktuális	580	2,0	10628	19,8	39431	23,0
komoly egyéb	16330	56,9	13110	24,4	60213	35,1
összesen	28669	100,0	53694	100,0	171327	100,0

A 19 és 23 óra közötti esti főműsoridő választékának alakulása – elsősorban a filmek és a sorozatok, valamint a vetélkedő- és játékműsorok jelentős szaporodása, és ezzel párhuzamosan az oktató műsorok, az ifjúsági, a dokumentum- és a természetfilmek, valamint a szolgáltató műsorok viszonylagos térvesztése ebben a sávban – is arra mutat, hogy a műsorkínálatban megnövekedett a (nem kisérték külföldi eredetű) szórakoztató elemek súlya (12. táblázat).

12. táblázat

Az esti főműsoridős sávban (19.01-23.00) kezdődött műsorok típusa 1986, 1992 és 1998 márciusában (százalék)

	1986	1992	1998
politikai hírműsor	20,7	19,8	10,9
politikai fórum	1,6	6,8	6,9
parlamentari közvetítés	0,3	0	0
gazdasági műsor	1,3	1,3	1,4
vetélkedő, kvíz, játék	0	1,0	4,9
talk show, kabaré	3,9	4,1	3,6
(moz)- és tévéfilm	3,6	6,1	21,8
ifjúsági film	5,5	3,0	0
(film)sorozat	3,9	7,8	15,7
dokumentumfilm	3,2	7,4	2,6
rajzfilm	7,4	5,6	0,4
színházi közvetítés	1,1	0,5	0,5
zenei műsor	11,7	6,8	3,7
kulturális magazin	4,8	12,9	8,9
oktató műsor	6,1	0	0,1
természetfilm	5,6	3,0	2,7
szolgáltató műsor	8,7	6,8	3,8
vallási műsor	0	1,5	0,4
sportműsor	4,5	11,7	8,3
egyéb	5,6	2,5	0,1
összesen	100,0	100,0	100,0
N	376	394	798

Még jobban tetten érhető az összműsorkínálatnak a könnyű szórakoztatás felé történt eltolódása, ha az esti főműsoridős programválaszték összetételét funkció szerint vizsgáljuk (13. táblázat).

13. táblázat

Az esti főműsoridős sávban kezdődött műsorok megoszlása funkció szerint 1986, 1992 és 1998 márciusában (százalék)

	1986 márc.	1992 márc.	1998 márc.
praktikus	3	18	2
komoly aktuális	30	18	25
komoly elitkultúra	21	22	13
komoly aktuális	1	7	18
komoly egyéb	45	35	42
összesen	100	100	100
N	376	394	798

Summázva a fentieket, a 3–12. táblázatok nyomán világosan áll előtűnik az az összefüggés, hogy a hazai televíziózásnak a globális kommunikációs piac részévé válásával a hazai produkciók – különösen a kereskedelmi csatornák – teret veszítenek a könnyű szórakoztatást nyújtó, és éppen ezért nyereséggel forgalmazható külföldi, elsősorban észak-amerikai műsorokkal szemben, vagyis a hazai médának gyengül az a képessége, hogy megőrizze nemzeti jellegét és a szórakoztatás mellett egyéb kulturális-információs közfunkciókat is betöltjön. A számok által tükrözött helyzetet szemléletesen jellemzi egy nemrég megjelent esszéjében Dessewffy Tibor szociológus.A nyakunkba szakadt médiapiacra információ-túltermelés van. Mivel ez a termelés is a profitelv mozgája, minél többeket akar elérni, és ezért lefelé nivellál, színvonalra jól kiszámíthatóan egyre sekélyesebbé finomul. Miközben tehát minden eddigénél több időt töltünk a tévé előtt – Neil Postman kifejezésével – halálra szórakozzuk magunkat –, a műsorözönből nem találunk olyan magatartásmintákat, gondolkodási sémákat, problémamegoldási módozatokat, amelyek segítenék a civilizált együttélést, a világ megértését, a személyes önazonosság vagy a sokszínű csoportidentitások kialakítását és fenntartását. Nincsenek minőségi tévéműsorok, nincsenek minőségi napilapok, és – félretéve az értékealitivizmussal kapcsolatos vitákat –: abban a világban, ahol Dosztojevskij helyére Donald kacsa lép, ahol a Varázshegy helyett a Titanic a közös viszonyítási keret, sokak számára egyértelműen rosszabb élni... Rossz közérzetünk a nyilvánosságban globális okokra vezethető vissza, pontosabban, a nyugati médiafogyasztási szokásokba való betagozódásunkból fakad.” (Dessewffy Tibor 1998: 27)

Mit lehet tenni?

Világosra, így a szorosabb és hatékonyabb integrációra készül Európában is, sokan keresik a választ arra a kérdésre, hogy miképpen lehet megőrizni a nemzeti kultúrák értékeit a globalizálódó kommunikációs piacon. Egyelőre – úgy tűnik – a székspszis hangjai dominálnak. „A nemzetállamok kormányai, bárhol is reagálnak a transznacionális média kihívásaira, mindenképpen frusztrálódnak: olyan kérdésekben és olyan folyamatokról kell dönteniük, melyeknek súlypontja egyre inkább a hatókörükön túl van. A nemzetközi jog alapvetően a szuverén nemzetállamokra épül, elsősorban azok számára fogalmaz meg köteleességeket. Ugyanakkor a nemzetállamok lehetőségei a nemzetközi kommunikáció szabályozásában igen korlátozottak a nemzetközi médiakorporációkkal szemben: egyrészt az európai integrációs törekvésekkel kapcsolatos transznacionális szabályozás a nemzetközi korporációknak kedvez, másrészt a nemzetközi korporációknak a szabályozás nemzeti különbségei miatt tág lehetőségei vannak a szabályozás

alóli kibúvára. Ha ez nem sikerül, akkor gyakran a nyílt szabálysértéstől sem riadnak vissza.” (Kováts 1995: 71–72)

A tapasztalatok fényében nem lehet csodálkozni azon, hogy a globális kommunikációs piac nyomását és a tőkeerős transznacionális médiabirodalmak hatalmát érzékelve, a nemzeti kultúrák sorsáért aggódva és az uni-formizált McDonalds- és Dallas-jövőtől elrettenve sokan idézik a „ihad vs. McWorld” formulát, amellyel szerzője, Benjamin Barber, a Rutgers Egyetem Walt Whitman Központjának igazgatója arra kívánt utalni, hogy csak két út nyílik előttünk: „vagy a Nyugati Világ, vagy a törzsi háborúk; vagy a globális kapitalizmus, vagy a bezárkózás a nemzeti hagyományba...” (György Péter 1977: 84)

Ez a végletes szembeállítás természetesen aligha vezet olyan eredményre, amelyet kívánatosnak tarthatnánk. Nyilvánvaló, hogy a túrelmetlen elzárkózás a Nyugattól, a piaci verseny elutasítása, az információs szabadság létjogosultságának megkérdőjelezése éppúgy elhibázott stratégián alapuló magatartás, mint a globális piac tömegárúja előtti behódolás, az értéke-sőbb kulturális termékek térvesztésébe való beletörődés, a nemzeti pozíciók feladása.A kereskedelmi televízió – akármilyen közszolgálati diszket aggatott is rá a sokat kritizált médiatörvény – végül is pénztermelő üzlet, míg a társadalmi felelősségvállalás, szolidaritás és a közös értékalapzat létrehozásának elsődleges terepe a közszolgálati televízió (kellene hogy legyen). S ha az elmúlt tíz év legörvendetesebb fejleményének tarthatjuk a kereskedelmi tévék elindulását – vagyis a plurális rendszer kiépülését a televíziós piacon –, a legelszomorítóbb folyamat minden bizonnyal a magyar televízió állandósult válsága, amely mára a közszolgálati funkciók szinte teljes feladásába torkollott. Vagyis nem a puccsal van baj – aminél jobb rendszer a médiában sem létezik –, hanem az új közegben szerencsétlenkedő, saját feladatát és szerepét nem találó köztévé siralmas produkciója aggályoz. Ezért, úgy vélem, először is értelmesen meg kellene határoznunk, hogy mit is értünk közszolgálati ságon a médiában az új, piaci körülmények között.” (Dessewffy 1998: 27)

Végezetül egy olyan, a már idézett George Gerbner professzor nevéhez fűződő nagyszabású vállalkozásra szeretnénk felhívni a figyelmet, amely Mozgalom a Kulturális Környezet Védelméért (Cultural Environment Movement) elnevezéssel nemzetközi összefogást sürget a globalizációnak a nemzeti kultúrák értékeit veszélyeztető hatásaival szemben. Íme néhány a Mozgalom alapvető célkitűzése közül:

„Jöjjen létre ellenállás a kulturális dominanciával szemben, és mind a köz-, mind a magánszférában kezdődjön harc a médiatulajdonlás fennálló koncentrációjának és a (médiában és a média által megvalósított) cenzúrának a felszámolása érdekében; szélesedjenek a jogok, az eszközök és a befolyás, hogy ne csak a legerősebbhez és a legnyereségesebbhez kötődő ér-

tékek és szempontok érvényesülhessenek; a kulturális döntéshozatalba való bekapcsolódásra nyilván lehetőségük a kevésbé tehető, de annál sebezhetőbb csoportoknak, amelyek térszerűen a társadalom többségét alkotják;

- alakuljon ki együttműködés más országok olyan erőivel, amelyek saját kulturális döntéshozataluk integritásáért és függetlenségéért, a kulturális dominancia és invázió ellen harcolnak...; bontakozzon ki ellenállás az agresszív külföldi tulajdonlás és a kényszerítő kereskedelmi gyakorlat ellen, amely az autonóm kulturális fejlődést nehezíti;

- kapjanak támogatást azok az újságírók, művészek, írók, színészek, rendezők és más alkotók, akik küzdenek azért a szabadságért, hogy az életet ne csak a fogyasztók piacára tervezett, jól értékesíthető csomagokban kelljen ábrázolni...;

- terjesztődjön a médiatudatosság, a kritikai médiafogyasztás, és népszerűsődjenek a médianevelési erőfeszítések...;

- a kulturális politika ügyei kerüljenek fel a társadalmi-politikai napirendre; kísérleteződjön ki a közösségi és állampolgári részvétel módozatai a lokális, a nemzeti és a nemzetközi médiapolitika alakításában; kezdeményeződjön a kulturális döntéshozatali folyamatban való független állampolgári részvétel." (Gerbner 1997: 16-17)

Jegyzetek

1 Lásd például Ankerl (1998), Árvai-Diczházi (1998), Martin-Schumann (1998), Rabár (1998).

2 Magyarországon a rendszerváltás kontextusában természetesen az információ és kommunikáció szabadságának kivívásán és a piacelv érvényesítésén volt a hangsúly, lásd például Terestyéni (1990). Az árnyoldalak csak később – főképpen a kereskedelmi tévécsatornák indulása után – kerültek a középpontba.

3 Kiemelésre kívánczik néhány Magyarországon is jól ismert szerző: Schiller (1973, 1976, 1977) és Nordenstreng-Varis (1974).

4 *Foreign News in the Media...* (1985), valamint Terestyéni (1981).

5 Terestyéni (1988 és 1998).

6 Itt szeretnénk megemlíteni, hogy a „könnyű” jelző természetesen nem jelent feltétlenül színvonalatlanságot, mint ahogy az egyébként gyakran igen sekélyes értékutalmú szappanoperák is készülhetnek nagy szakmai rutinnal és profizmussal.

Irodalom

Ankerl Géza (1998) A világ magánosításának terve. Népszabadság, 1998. április 11.

Árva László-Diczházi Bertalan (1998) *Globalizáció*. Budapest, 1998

Desssewfy Tibor (1998) A közszolgáltatás a piacra ment. Népszabadság, 1998. szeptember 19.

Foreign News in the Media: International Reporting in 29 Countries. Reports and Papers on Mass Communication, No. 93. Paris, UNESCO, 1985

Gerbner, George (1997) Mozgalom a kulturális környezet védelméért. In: Terestyéni (1977 szerk.)

György Péter (1997) Neoliberális válaszképtelenség avagy milyen nyilvánosságot akarhatunk? In: Terestyéni (1997 szerk.)

Kovács Ildikó (1995) Közzszolgálati műsorszórás és nemzetállam. In: Terestyéni (1995 szerk.).

Nordenstreng, Kaarle-Varis, Tapio (1974) *Television Traffic – A One-Way Street?* Reports and Papers on Mass Communication, No. 70, Paris, UNESCO

Rabár Ferenc (1998) A globalizáció és a nemzetállamok. Népszabadság, 1998. október 31.

Schiller, Herbert I. (1977) *Tudatipar made in USA*. Budapest, Kossuth. (A Shiller, H., I.: *The Mind Managers*. Boston, Beacon Press, 1973 fordítása.)

Schiller, Herbert I. (1976) *Communication and Cultural Domination*. International Arts and Sciences Press, Inc., New York

Terestyéni Tamás (1981) Geopolitikai térségek a hírekben. *Jel-Kép*, 1981/1.

Terestyéni Tamás (1988) Magyarország-kép néhány nyugati sajtótérképben. *Jel-Kép*, 1988/4.

Terestyéni Tamás (1990) Changing Media Policies in Hungary. *Innovation*, Vol. 3, No. 2.

Terestyéni Tamás (1995 szerk.) *Közzszolgáltatás a médiában*. Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest

Terestyéni Tamás (1997szerk.) *Médiakritika*. Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest

Terestyéni Tamás (1998) Magyarország-kép néhány mértékadó nyugati sajtótérképben. *Jel-Kép*, 1998/1

A nevelési értékek változása: a provincializmustól a globalizációig

Az oktatás expanziója és a nevelési értékek változása együttmozgást mutat. Minél iskolázottabb egy népesség, minél nagyobb az oktatás által gerjesztett „emberi tőke” (vagy, ahogy nevezni szeretnénk: egy ország kulturális hozama), annál inkább képes az oktatási rendszer és a nevelési értékek rendszere a társadalmi folyamatokat követni – sőt, azokat jelezve, megelőzni. Ezért az expanziót szorgalmazó oktatáspolitikai a globalizáció nélkülözhetetlen társadalmi feltétele.

Szinte elképzelhetetlen, hogy – miközben a politika, a gazdaság, a munkaerőpiac, a kommunikáció, a környezetvédelem az országok határait túlnövi, globalizálódik – ez a folyamat ne lenne hatással az iskola belső életére, az oktatásra és az oktatás társadalmi, kulturális hatásaira. A kérdés csak az, hogy az iskola ebben a folyamatban másoló, követő vagy éppenséggel irányt mutató, elővételező szerepet töltsön-e be. Ha az iskola arra törekszik, hogy tényleges társadalmi feladatának feleljen meg, akkor nem vitás, hogy ez utóbbi elvárás kell komolyan vennie.

Az oktatás expanziója a fejlett országokban

Az európai iskola, eredetét tekintve, provinciális jelenség. A kezdetekben kolostorok, plébániák, városok, kisebb közösségek körül alakultak iskolák. A keresztény szellemiség és a latin nyelv univerzalizmusának esernyője alatt a helyi közösségek értékei szerint szerveződtek. Az állami oktatás első kezdeményei a felvilágosodásra esnek. Az első állami dokumentumokat, irányelveket a XVIII. század végén adják ki – így például a Habsburg Birodalomban a Ratio Educationist 1777-ben. A modern értelemben vett iskolarendszerek kialakítása, az iskolaügy szekularizálása egybeesik a nemzetállamok létrejöttével. Az iskola ekkor, a múlt század második felétől válik nemzeti és társadalmi üggyé. A fejlett nyugat-európai országokban sorra fogadják el a parlamentek a népoktatási törvényeket (Olaszország 1859, Egyesült Királyság 1870, Franciaország 1882, Svéd–Norvég Államszövetség 1887). Magyarország Eötvös József népoktatási törvényének (1868) éppen a 130. évfordulóját ünnepeljük. (És köztudott, hogy 1848-ban már elkészült ennek a törvénynek egy előzetes verziója.) Ekkor még, legalábbis oktatáspolitikai szempontból, a fejlett világ élvonalába tartoztunk.

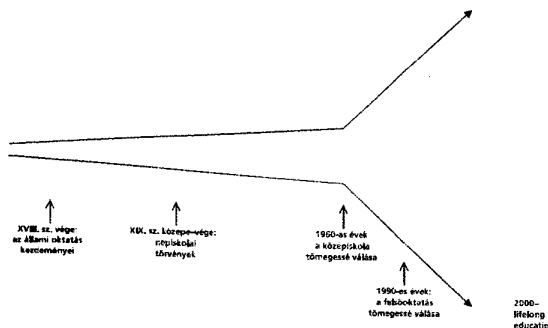
A nemzetállamok iskolarendszereiben a nevelési értékek a nemzeti identitás eszméje körül kristályosodtak ki. Nemzeti szellem hatja át az oktatást, a tantervek szerkesztői és a tanárság az anyanyelvről és a történelemről szólva, mindig „nemzeti” tantárgyakat emleget. (Megjegyezném, hogy a „nemzeti” történelemtankönyvek jellegzetes módon ugyanazt a történelmi eseményt igen gyakran ellentétes beállításban interpretálták, és ezzel nem csekély mértékben járultak hozzá a különböző előjelű nacionalizmusok keletkezéséhez.)

Az oktatás a nemzetállami keretekben lassan, de fokozatosan fejlődik: a népesség egyre nagyobb arányát, egyre hosszabb ideig fogadja falai közé. Az oktatásról szóló törvények ezt a fejleményt a tankötelezettségi idő felemelésével rögzítik. Az analfabetizmus lassan visszaszorul. Az 1848-as szabadságharcot még zömében analfabéta seregek vívták, az első világháborúban ez már megváltozott.

A második világháború után a fejlett országok iskolarendszereinek lassú fejlődése hirtelen felgyorsul: napirendre tűzik a közoktatás demokratizálását (egyenlő esélyek), minőségének javítását (szputnyiksokk) és a teljes értékű, az érettségig tartó középfokú oktatás tömegessé tételét. Az ötvenes és az „arany” hatvanas években meghirdetett expanziót a fejlett országok a kilencvenes évekre – úgy tűnik – be is fejezhetik. A tíz legfejlettebb OECD-országban, ha a jelenlegi (1995) trendek állandósulnak, 2015-re a dolgozó korú népesség (25–64 évesek) 75%-ánál többen rendelkeznek majd legálább felső középfokú végzettséggel (OECD, 1997). Th. Schultz nevezetes könyvében, a Beruházás az emberi tőkébe címűben (1971) éppen a tömegoktatás bázisán mutatta ki az oktatás (tanulás?) és a gazdasági fejlődés kapcsolatát.

Az érettségig tartó (felső középfokú) középiskolai oktatás expanziója olyanira jó sikerült a világ fejlett országaiban, hogy a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején meg lehetett hirdetni a felsőoktatás kiterjesztését. Ugyancsak megszületett, némi patetikus aláfestéssel, a tudás társadalmához (Knowledge Society) vezető út pedagógiai szlogenje: az élet végéig tartó tanulás (lifelong learning). Az egyetemi, főiskolai és post-secondary felvételi adatok hihetetlen mértékben megugrottak: az Egyesült Királyságban az 1939. évi 3%-ról 1995-re 31%-ra, az USA-ban 1996-ra 55%-ra (OECD, 1998). Finnországban egy friss keletű OECD-jelentés szerint 2000-re az érettségiző fiatalok 60-65%-a számára kívánnak felsőoktatási helyet biztosítani. Ezek még akkor is horribilis nagy számok, ha a felsőoktatáson többé nem a hagyományos humboldti egyetemet kell értenünk, ha a felsőoktatásba olyan tanítási formákat és intézményeket is beszámítanak, mint az angliai Open University és a különböző virtuális egyetemek (pl. távoktatás, www learning). Igen, úgy tűnik, a felsőoktatási expanzió és a lifelong learning ára az európai egyetem vége lesz (Scott, 1998). (Vö. 1. ábra)

Az oktatás expanziója a fejlett országokban

1. ábra

A magyar közoktatás nemzetállami fejlődése hosszú időn át lényegében lépést tartott a fejlett országokkal. Mondhatnánk, az élvonalba tartoztunk a nemzeti nevelési értékek hipertrofiáját tekintve éppúgy, mint a szervezeti keretek fokozatos növelésében. A második világháború után, a nyolcosztályos népiskola továbbfejlesztéséből a tervezőasztalra került egy demokratikus értékrendű, korszerű műveltséget nyújtó, belsőleg differenciált nyolcosztályos általános iskola terve (Faragó-Kiss, 1949). A mindent lehenyelő pártállam azonban – a demokratizmus látszatát keltve – egy átideologizált, antidemokratikus és pedagógiailag merev iskolát hozott létre („általános iskola”). A magyar közoktatás lemaradását a fejlett országoktól ekkor kezdődött. Tetőfokát a hatvanas években akkor érte el, amikor a hivatalos oktatáspolitikai saját szándékai ellenére sem volt képes elindítani a középiskolázás expanzióját. Ekkortól kezdve a tartalmi-tantervi reformok mindig elsőbbséget kaptak a szerkezeti-szervezeti modernizációhoz képest. A késleltetett középiskolai expanzió hátrányos társadalmi következményeit a hivatalos oktatáspolitikai az elitoktatás szinte gátlástalan támogatásával próbálta ellensúlyozni. A kelet-közép-európai térségben elszaporodó „kiválók” és „tehetségesek” iskolái többnyire szelektív, antidemokratikus elvek alapján szerveződnek és működnek mind a mai napig. Ezzel is magyarázható, hogy a nemzetközi diákolimpiákon elsősorban olyan országok diákjai tarolják a díjakat, amelyek iskolarendszerei egyébként nem a demokratizmusukról nevezetese (pl. Kína, Oroszország, Románia).

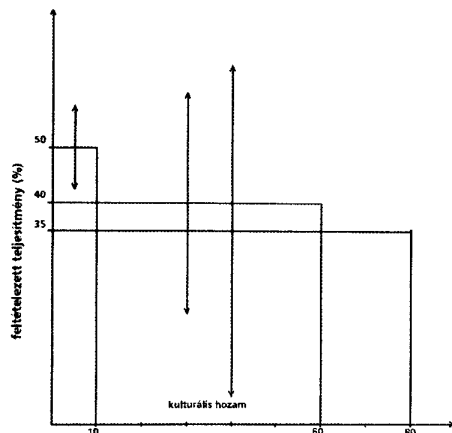
Erme némileg hosszúra nyúló történeti bevezetéssel azt a megfigyelésünk próbáljuk demonstrálni, mely szerint a nevelési értékredek átalakulása – a helyi közösségek provinciális értékrendjéből a nemzetállamok nemzeti identitásra koncentráló értékrendjére, majd a globális kor értékeire – érdekes egybeesést mutat az oktatási expanzió nevezetes szakaszaival. Ez csak úgy lehetséges, ha feltételezzük (s miért ne?), hogy az oktatás expanziója – több és többféle áttétel révén, de – mindig növeli egy nemzet kulturális tökéjét, vagy ahogy az angolszász pedagógiai szakirodalomban írják, kulturális hozamát (yield). És a felhalmozódó kulturális hozam fokozatosan megteremt annak lehetőségét, hogy az éppen domináns értékrendek fellazuljanak, és helyükre, a korábbiakat ki nem szorítva, új értékredek tagolódjának be.

Bourdieu, Passeron, B. Bernstein és mások kimutatták, hogyan reprodukálódik az iskola közvetítésével a társadalom és a kultúra. Korábban említettük, hogy az oktatásnak a gazdasági folyamatokra gyakorolt hatásairól is figyelemre méltó elméletek születtek. Mégis, mintha a XX. századi szociológia és filozófia kevés figyelmet szentelt volna arra a kérdésre, hogyan alakítja, befolyásolja, gazdagítja – és nem csupán reprodukálja – az oktatás a társadalom fejlődését. Viszonylag sokat tudunk arról, hogyan követi az iskola, az oktatásügy a társadalmi fejlődést, de viszonylag keveset, majdnem semmit arról, hogyan készíti elő a társadalmi változásokat. Pedig hétköznapi tapasztalat, hogy az iskolázott népesség a modern társadalom meghatározó jellegzetessége. Mérvadó oktatáspolitikai dokumentumok az oktatást olyan rendszernek tekintik, amely képes demokratikus értékeket átadni a társadalom egyedeinek, és amely felkészíti őket szociális és produktív képességeik kifejtésére (OECD, 1998). Más szóval – tesszem hozzá – az oktatás az a társadalmi alrendszer, mely kultúrát teremt, vagy legalábbis hozzájárul a kultúra teremtéséhez.

A szokványos tanügyi statisztikákban az oktatási rendszerek teljesítményét meghatározott oktatási szintek elérésének gyakorisági adataival, a kiadott bizonyítványok és diplomák számával fejezik ki. Ez a problémának egy meglehetősen formális, leíró statisztika megközelítése. Ugyanakkor már meglehetősen régen (több mint 30 éve) folynak olyan tudományos igényű empirikus adatfelvételek és vizsgálatok, amelyek lehetővé teszik, hogy az oktatási rendszerek hatékonyságát tanulási teljesítményekben lehessen megállapítani (IEA, vizsgálatok, Báthory, 1997). A hivatkozott nemzetközi vizsgálatokat ugyan eredetileg összehasonlító pedagógiai céllal bonyolították le, de ennél többre is felhasználhatók, így például az oktatási rendszerek hatékonyságának becslésére.

Több nemzetközi vizsgálat metaanalízise alapján legkevesebb három összefüggésre szeretnénk rávilágítani (vö. 2. ábra): (1) Minél nagyobb egy tanulói populáció részvétele az iskolai oktatásban, annál alacsonyabb ugyan-

ezen populáció átlagos tanulási teljesítménye – valamilyen jól mérhető tanulási teljesítményszintben (pl. olvasásmegértés, matematika, természettudományos tárgyak, idegen nyelv). Ez az összefüggés természetesen akkor is érvényes, ha a középiskolába járók arányát viszonyítjuk a saját tanulási teljesítményükhöz. (2) Szemben az átlagos teljesítmények csökkenő tendenciájával, az átlagokhoz tartozó szórástértek rendre nőnek. (Az ábrán a szórást a nyílak mutatják.) Ez azt jelenti, hogy a tömegoktatásban a csúcsteljesítmények gyakorisága nem csökken, hanem fordítva, nő. A jelenség jól ismert a tömegsport és az élsport viszonyából. De érvényes az oktatásra nézve is. És végül a legfontosabb (3) következtetés: az átlagok csökkenő irányú mozgása és a szórástértek polarizálódása dacára az iskolázásból eredő kulturális hozam növekedő tendenciát mutat. (Ezt az összefüggést az ábrán a téglalapok területének növekvő nagysága fejezi ki.) Azok, akikben nosztalgia él a régi nyolcosztályos gimnázium iránt, éppen csak azt felejtik el, hogy ez a valószínűleg valóban hatékony iskolatípus nem belső értékei, hanem a kor diszkriminatív társadalomszemlélete és oktatáspolitikája miatt lehetett olyan „kiváló”.

középsiskolába járó népesség aránya (%)

2. ábra

Következésképpen feltételezzük, hogy az oktatás expanziója által gerjesztett nevelési értékátvitel csak akkor következhet be, amikor a népesség kulturális szintje bizonyos kritikus küszöbértékeket elér. Másképpen, azt posztuláljuk, hogy minél iskolázottabb egy népesség, annál érzékenyebbé válik a világban lezajló változások iránt, annál inkább képes arra, hogy ne csak alkalmazkodjon, hanem anticipáljon fontos társadalmi változásokat. Azt állítjuk tehát, hogy a globalizáció valóságos iskolai-nevelési percepciója nem következhet be addig, amíg a nevelési értékrend mélyen és kizárólagosan gyökerezik akár a helyi közösség, akár valamely nemzet értékrendjében. Hogy ezt túlhaladassuk, előbb tömegessé kell válnia először középiskolai, majd felsőfokú oktatásunknak.

Nem szükségszerű, és nem is arról van szó, hogy a nemzeti értékrendnek ki kellene oltania a provinciális értékrendeket, vagy a nemzeti értékrendek erőzítője előfeltétele lenne a globalizációs értékrend megértésének és általános elfogadásának. Azt azonban mindenképpen feltételezhetjük, hogy a globalizáció gyengíteni fogja a nemzetállami oktatási rendszerek „nemzeti” karakterét (Nyíri, 1998). A modern iskolában az értékrendek hierarchizálódnak, és nem okvetlenül kerülnek konfliktusba. Így tehát korunkban egy autonóm iskola jól teszi, ha nevelési értékrendjét három dimenzióban tételezi: a helyi közösség, a nemzet és a nemzetek feletti világ szempontjai szerint.

A kor szavát megértő és a társadalom fejlődését fontosnak tartó oktatáspolitikai célja pedig nem lehet más, mint az oktatás expanziójának elősegítése. Ha ezt teszi, akkor a nemzet kulturális hozama növekedni fog, aminek következtében az iskolázottabb társadalom érzékenyebben fog reagálni a kor kihívásaira. Ha viszont az oktatáshoz való hozzáférést szűkíti, akár úgy, hogy bizonyos társadalmi csoportok iskolázottságát preferálja, akkor a nevelési értékrendet egy korábbi fejlődési szinten stabilizálja. Ami persze kedvezhet egy elitnek, de semmiképpen sem a nemzetnek. Ezért nem tudok egyetérteni azokkal, akik a nemzeti értékek védelmében kívánnák a globalizációs iskolai hatásainak lassítását, netán figyelmen kívül hagyását. A globalizálódó világban így egyre inkább provincializálódhat egy oktatási rendszer. Magyarországon a középiskolázás tömegessé tétele, a felső középiskola kiterjesztését 1996-ban egy félhivatalos fejlesztési stratégia a 16–18 évesek 75–80%-ára ugyan meghirdette, de eme elgondolás érvényességét azóta senki sem erősítette meg, pedig a demográfiai apály miatt az ehhez szükséges személyi és tárgyi feltételek is rendelkezésre állnak. Némileg aggasztó, hogy a politika mostani konzervatív fordulata az oktatás terén kialakult helyzetet mintha állandósítani akarná.

A magyar pedagógia és oktatáspolitikai, bár alapjaiban még nem értette meg a globalizációs kihívás oktatásügyi konzekvenciáit, nem fogadja készületlenül az eseményeket (Mihály-Horváth, 1990). Az EU-csatlakozás és a

globalizáció szempontjából egyformán fontos idegennyelv-tanítás terén az utóbbi tíz évben gyökeres változások következtek be: az orosz nyelv tanításának 40 éves dominanciáját sikerült az angol és a német nyelv tanításának a javára fordítani. Nem is akármilyenek ezek az eredmények: míg az EU nem angolszász országaiban 1995-ben, a 7–12. évfolyamon a tanulók 89%-a tanul angolul, nálunk 78%-a. (Igaz, Hollandiában, Svédországban és Finnországban ugyanezen korosztály 100%-a tanul angolul!) A kiterjedt diákcsere, testvériskola-mozgalom, az informatika intenzív tanítása szintén a globalizáció irányába tett lépésként értékelhető.

Talán a globalizáció megértése és elfogadása miatt is fontos, hogy a sokat vitatott, de 1995-ben legalizált nemzeti alaptanterv a minden tantárgyra érvényes célok között nemcsak a nemzeti identitást, hanem az európai és a globális értékek iránti nyitottság értékeit is elírja: „Alakuljon ki a tanulóban pozitív viszony a közös európai értékekhez... Szerezzenek információkat az emberiség közös (globális) – főleg Magyarországot közelebből érintő – problémáiról, az ezek kezelése érdekében kialakuló nemzetközi együttműködésről... Az iskolák és a tanulók törekedjenek arra, hogy valamilyen módon közvetlenül is részt vállaljanak a nemzetközi kapcsolatok ápolásában.” (NAT, 1995, 11. p.)

Az itt röviden érintett célok és tevékenységek – jól tudjuk – a gyors iramban kibontakozó politikai és gazdasági globalizációhoz képest elkésztettek, mégis jelzik, hogy az iskola világa nem tekint becscokott szemmel a változásokra. Hátha még egyszer a mérvadó értelmiség és a gazdasági szféra figyelmét is megkapná és felhasználhatná fejlesztési céljainak megvalósítására!

Irodalom

- Báthory Zoltán, 1997, Tanulók, iskolák – különbségek. Bp., Okker Kiadó. 250–270. p. (IEA – International Association for the Evaluation of Educational Achievement) A magyar közoktatás távlati fejlesztésének stratégiája. Bp., MKM, 1996
- Faragó László-Kiss Árpád, Az új nevelés kérdései. Bp., 1949
- Finlands' Country report for the OECD. Ministry of Education, 1998
- Mihály, Ottó-Horváth, Attila, Globalization of Education and Eastern Europe. Prospects, Vol. XX, No. 2, 1990
- Nemzeti Alaptanterv, Bp., MKM, 1995
- Nyíri Kristóf, 1998, Globális társadalom és lokális kultúra a hálózottság korában. Magyar Tudomány, 11. sz.
- OECD, Education Policy Analysis, 1997
- OECD, Education at a Glance, 1998
- Schultz, Th., 1971. Magyarul: Beruházás az emberi tőkébe. Bp., Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1983
- Scott, P., 1998, The End of the European University? European Review, Vol. 6., No. 4.

Az Omega-pont jelensége: globalizáció mint a makroentitás spontán szerveződése

Ahhoz, hogy elméleti fenomenológiai vizsgálatnak vessük alá az ember által tapasztalt globalizációt, fel kell tételeznünk, hogy nem történelmi vívmánnyal vagy esetleg valamilyen világméretű merénnyel, hanem a fejlődő ember által objektivizált jelenséggel van dolgunk. Ez viszont azt jelenti, hogy a globalizáció folyamatának törvényszerűségeit a fejlődés jelenségéből kell levezetnünk.

A Funkcionális Rendszer modelljének alkalmazásával bármilyen fejlődési folyamatot az időszakosan mobilizálódó rendszer fázisainak sorával ábrázolhatunk. A Funkcionális Rendszer nem a mindenkor komponenseinek pusztá összjátéka vagy együttműködése, hanem a rendszer saját feladatához célirányosan kiválogatott és nélkülözhetetlen komponensek mobilizálásához az entitásra mint egészre jellemző képesség gyakorlása végett. Mondhatjuk, hogy minél nagyobb az előző fázisok során felhalmozott hibaszázalék, annál nagyobb a potenciális komponensek halmazán mobilizálódásánál végigpásztázó rendszer hatósugara, és annál kiterjedtebbé válik a társadalmi-technikai funkcionális rendszer, mint makroentitás, egészen a globalitásig.

A globalizáció jelensége tehát jelzés is, hogy a Funkcionális Rendszer hatósugara egyfajta természetes globális határához érkezett, a hibaszázalék felhalmozódása pedig feltételezhetően közeledik ahhoz a kritikus határértékéhez, amelyet Teilhard de Chardin után Omega-pontnak nevezhetünk. Az ilyen Omega-jelenségek beható tanulmányozása és a megfelelő következtetések levonása nélkül – úgy tűnik – nem érthetjük meg, mi az, ami történik és alakíthatjuk-e a jövőt.

A hatvanas évek elején a katonai nagyhatalmak kiléptek a világűrbe. Ezzel az Ember tevékenységének hatósugara első ízben terjedt túl bolygónk természetes határain. Első ízben teremtett az Ember olyan technológiát, melyet – globális mérete ellenére – egyetlen, de megfelelően hierarchizált szervezete élén álló ember volt képes ellenőrizni és irányítani. Korunk sajátossága, hogy társadalmi-technikai fejlődésünk lándzsahegyét a katonai kutatás képezi. A technológia globalizálódása a társadalmi-technikai fejlődés következményeként a hatvanas években katonai fejlesztési területen kezdő-

dött, és fokozatosan gyorsuló ütemben érte el mai fokát, amikor is hatása – úgy tűnik – kikezdi a megingathatatlanoknak hitt értékeket.

Kultúra, innováció, másság

A XX. század végén már unalmas közhelynek számít a gyorsuló fejlődés emlegetése. A változási folyamatok jó ideje lépten-nyomon tapasztalható gyorsuló jellege már nem lep meg senkit, különösen nem az innovációs hárszában részt vevő ipariilag fejlett országokban. Például az, hogy az innováció (az ötletől a piaci bevezetésig tartó) időszükséglete a XX. században kb. 50 évről 2-3 évre zsugorodott; az adaptálódási vagy technológiaielsajátítási idő (learning lag) a fejlett országokban 5-7 évről 2-3 hónapra rövidült; az árszkála negyedszázad alatt több mint egy nagyságrenddel bővült; ez idő alatt a termékelettartam feleződött; az innováció diffúzióideje kb. 20 évenként felére csökkent; a tudományos publikációk száma pedig 10-15 évenként duplázódott meg. Már nemcsak a tudományos kutatónak kell az élete során háromszor gyökeresen megújítania az ismereteit, hanem lassan mindenkinek (lifelong learning). Az innováció fogalmának emlegetése húsz-harminc évvel ezelőtt még tudálékos sznobizmusnak hatott, ma viszont mindennapos életünk, ha nem is megszokott, de már elismert részévé vált. Ugyanakkor azt, hogy az innovatív ember az egyetlen élőlény, mely folyamatosan újat képes keresni és belevinni a világba, most kezdjük csak felismerni igazán. S lehet, hogy ez a késői ráébredés nem véletlen. Hiszen, ha a világ nem más, mint folyamat, és – mint tudjuk – minden folyamat lecsengő és véges természetű, akkor az ember törekvése saját maga "tökéletestésére" és ezáltal a társadalmi-technikai evolúció valószínűleg, ha nem is teljes hatásában, de – úgy tűnik – az egyetlen fejlődési tendencia, mely a fejlődési folyamat általános hanyatló jellegével ellentétes irányú.

Az emberiség rutinra alapozott általános kultúrája mindig is nehezen viselte el az innovációt. Általános kultúrájának nevezem az ember cselekményeit és értéktételeit megvezető szokások, szimbólumokkal kifejezhető konvenciók, történelmileg kialakult és közmegegyezéssel változtathatatlanoknak tekintett megállapodások, a szintén szimbolikus jelentőséggel bíró műtárgyak, intézmények, eljárások, tabuk, rituálék stb. összesített pszichikai hatását az érintett társadalom minden tagjára. A kultúra viselkedési mintákat szolgáltat, szükségleteket szül, tartással, látási móddal, szemlélettel ruház fel, de korlátokat is emel azzal, hogy rák erőtíti a többség által előnyben részesített mintákat és látási módot. A kultúra az antropogén tevékenységnek terméke, lerakata, archívuma, de eszköze, sőt korlátozója is. A konvencionális kultúra terelő hatásával – úgy tűnhet – célt is szolgáltat-hat az antropogén tevékenységhez, sőt, egyesek cselekvéséhez virtuális vis-

szajelést, vagyis megnyugtató igazolást is nyújthat. Úgy hat a társadalmi korlátait nem túlzottan feszegető emberre, mint a vasúti sín a vonatszerelvényre: tereli azt. Viszont mindent, ami idegen, kirekeszti, kiközösíti, elutasítja, elfogadhatatlanná teszi.

Az innováció ellen a kultúra rendszerint éppen azért lép fel, mert idegennek, másnak érzi, vagyis hatásában a kultúra nivelláló. A másságot az általános kultúra mostanában ugyan gyakrabban éli meg, mint a XX. század elején, de a teljesen új ellen továbbra is fellép. Egy eredeti gondolat megszületését megelőzően azonban semmiféle társadalmi szükséglet nem is létezhetett, amellyel a gondolat megjelentetést igazolni lehetne. Ezért van az, hogy az igazi innováció rendszerint helyi vagy társadalmi konfliktust okoz. Ez akkor is fennáll, ha az innováció – mint ahogy ezt manapság megfigyelhetjük – a stratégia rangjára, mondhatnám a másság iparszerű előállításának szintjére emelkedett. Amikor pedig az innováció sebessége, a változások üteme az abszurdumig fokozódik – mint például napjainkban a komputer-technikában, ahol egy alkatrész vagy egy program egy év alatt is elavulhat – a fegyversult társadalmi-technikai fejlődés és a mindennapos szükségletekhez kötött általános kultúra közötti feszültség nyomozhatóan érezhetővé válik.

A globalizáció és az innováció jelenségei szorosan összefüggnek. Az innováció jelensége és az árucseréből, a megszokott mindennapos értékekkel való manipulálásból, a piacból következő "mainstream" közgazdaságtudomány értéktörvényre alapozott tanai között azonban érezhető a feszültség. A műszaki újdonságot ugyanis nem a piac, hanem a konkrét ésszerű hasznosító – például a hadsereg – specifikus előnysszerzési igényei egy- vagy a feltaláló sajátos meglátása, technológiai előnyt teremtő képessége szüli. Az igazi újdonságnak nincs piaca, ezért is nehéz társadalmi igényt keltetni iránta. Nem kis erőfeszítést és költséget kíván, hogy végül megszokott piaci áruvá váljon. Ezért nem érvényesíthető sem az innováció, sem pedig a globalizáció törvényszerűségeinek feltárással az áruszükséglet iránti összeresletet kifejező piaci egyensúlyi modell és az árucseré elmélete. Mindkét esetben információk monopóliumra gyanakszik a közgazdaságtudomány, és – belátom – joggal. Az innováció esetében ugyanis szabaddalmi védelestről, iparjogvédelemről, a globalizációs folyamatoknál pedig vállalati, legtöbbször multinacionális korporációkon belüli monopolizált információról van szó. És mivel az ideális piac elmélete a szereplők tökéletes informáltságát tételezi fel, a klasszikus közgazdaságtan mindkét fogalmat testidegennek érzi és veszélyt is lát bennük.

Az innováció kulturális megnyilvánulása éppen azért más, mert a megszokott értékrendtől eltérő, eddig nem érzékelt (potenciális) értéket képvisel. Az innováció ezért nem is tervezhető, ami viszont a források újraelosztásának feltétlen követelménye. A konvencionális kultúrán és a mindenna-

pos gazdasági piacon kívül bontakozik ki, így másságával visszahat a társadalom értékrendjére és funkcionálására, s azon keresztül a gazdaságra is. A "meglévő értékekhez igazodó innováció" ezért csupán ideológiai szólam, persze. Azonban a társadalmi-technikai fejlődés mai felgyorsult szakaszában az innováció iparszerűleg űzhető tevékenységgé vált a szakadatlan önmegvalósításra és tökéletesítésre törekvés révén. Csakúgy, mint a művészetben, az általában belső készítésre születő innováció egy sajátos értékrend kiépülésével bizonyos fokokig mégis intézményesíthető, s ezzel a változás dinamikusa egyensúlyja viszonylag fenntarthatóvá tehető. Az új értékek és a másság előállítása – mondhatjuk – napjainkban iparrá formálódik, de ezzel a társadalmat a statikus, nyugalmi helyzetéből a dinamikus, folytonosan változó és ezért képlekeny – bizonytalan, de egyáltalán nem kaotikus – állapotba juttatja.

Nietzsche volt talán az első, aki a XIX. század végén előre jelezte, hogy az új idők legfőbb kulturális művelete éppen az értékek átértékelése lesz (Nietzsche, 1967, p. 9.). S valóban, kortársaim szemtanúi lehettek annak, hogy a másság az évezredek üldözendőből a XX. század végére maga is értékké vált. A sokszínűség, a változatosság, az értékkel bíró, a kiváló másság (s nem másság a másság kedvéért) napjainkra az országok fejlődőképességének mutatóivá alakultak.

Az innovációt azonban nem a másság szüli. Mind az innováció, mind a másság a felgyorsult társadalmi-technikai fejlődés megnyilvánulásai, a fejlődés exponenciális szakaszában elkerülhetetlenül és törvényszerűen megmutakozó, az értékek ciklikus átértékelését kiváltó jelenségek. Minden átértékelés általában az értékek számbavételével, az értékrend tudatosodásával kezdődik. Az így tudatosodott értékrendnek meg kell valamennyire állapodnia, megszokottá kell válnia, hogy felülbírálni, az immár megszokott értéket átértékelni lehessen, ami természetesen mindig egyéni kezdeményezésre történik. A változtatás igénye tehát subjektív új értékként jön létre, és diffúzióval terjed, objektíválódik a társadalomban (Groys, 1993). A megszokottak átértékelése, az eddigi értékrend felülvizsgálata elsősorban a technikában gyakori, mert a megszokotthoz való ragaszkodásnak, a tradíciónak itt – a művészettel, építészettel vagy a formatervezéssel kapcsolatos technika kivételével – nincs semmi értelme. (Bár a modellkövetés természetesen itt is megfigyelhető.) Az innováció a technikában is az értékrendtől és a követett modelltől való eltérést jelenti, de ezt közel sem bélyegzik meg mint erkölctelen, mint ahogyan ez a kultúra egyéb konvencionális területein megtörténik (Szántó, 1985, p. 212.). A technikában a modelltől való eltérés tudatos, sőt programszerű lépés.

Gazdaságilag a másság ugyan a megszokott "monopólium" (a megszokottság is monopólium) felrúgása azért, hogy másik monopólium szélesben belőle, de ez csupán a változatlanhoz igazodók reakciója a változásra. Az innováció jelensége nem következik a gazdaság sajátosságaiból, nem vezet-

hető le önszabályozásának mechanizmusából, nem a szabad piac erőinek érvényesülése. Az innováció jelensége a technikai evolúció útját járó társadalom funkcionálásának módja, az ember jellemzője. Nem állítom, hogy a műszaki fejlesztés az emberi fejlődés legideálisabb útja, hiszen szemmel láthatóan mesterségesen növeljük csökevényeinket ellensúlyozó tulajdonságaink számát, de történelmünk során ez fajunk fejlődésének mindig is megkülönböztetett módja volt, melyet gyakori értékátvitások, átstrukturálási megrázkódtatások, különböző, természeteknek nem mondható társadalmi-gazdasági mechanizmusok kiépülése és a társadalmi viszonyok fájdalmas átalakulása kísért.

Az innováció jelenségének a lényege az intellektuális önmegvalósítás és önteljesítés, s annak társadalmi megnyilvánulása, a társadalmi-technikai evolúció. Az innovatív funkcionálásnak sajátja viszont a pluralista értékrend, a heterogenitás térnyerése, az "egyenlőség a másságban", az individuum szerepének erősödése. Az individualizálódás folyamata egyáltalán nem jelenti a társadalom szétesését, mert annak, hogy az egyén több társadalmi hálózattal aktív tagja is lehessen és ehhez megfelelően rugalmaságára is szert tegyen, a szabad döntés az előfeltétele. Az ilyen társadalmi "atomizálódásra" azért van szükség, hogy a funkcionális cél érdekében mobilitázódó integráció kötétfékek nélkül, koncentráltan és gyorsan jöjhessen létre. Az egyén szabadságát viszont a jól működő piacgazdasággal rendelkező jóléti társadalom teremtheti meg, mert alapvető igények kielégítése nélkül a tevékenységi szabadság csak elvont fogalom marad.

A jóléti társadalom elsősorban az alapvetőnek tekinthető emberi jogokat elégíti ki: táplálék, energia, foglalkoztatottság, egészség, oktatás, biztonság, lakás, kulturális azonosság (odatartozás), de a gondolkodás és a fejlődés is ide sorolható. Ezt egészítik ki az együttlét alapfeltételei: közlekedés, kommunikáció, információ, igazságszolgáltatás, demokrácia, fenntartható környezet, jó kormányzás, értékrend, művészet. Mondhatnánk, a piaci vagy a "közelség" (proximity) rutin gazdaságának – szemben a globalizálódó vagy innovatív gazdasággal – úgy kellene kielégítenie az ember alapszükségleteit, hogy a szükséglet már ne is jusson az eszébe. Akkor tudja ugyanis a rutingazdaság igazán táplálni a jövő értékeinek kibontakozását, a változást előkészítő és globalizálódó innovatív társadalmat, ha felszabadítja az ember képességeit (Garelli, 1995).

A globalizáció ismérvei

Sokak számára a globalizáció korunk új pozitív jelenségének tűnik, az emberiség felértékelődésének jele. Mások számára ez a nyakunkba zúduló legújabb veszedelem. Számomra a globalizáció csupán mérőfogalom, egy minőségi ugrást előrevetítő határértékhez érkezés.

A globalizáció ismérvei ma már valószínűleg nem szorulnak ismertetésre. Elegendő csak utalni arra, mennyire változtatta meg az elmúlt 20-25 év a vi-

lággazdaság természetét és a világpolitikai viszonyokat, de még az emberek magánéletét is. Főképpen a jóléti országokban az emberek személyes élete sok más mellett a globalizálódás hatására gyökeresen megváltozott: nem a kenyérkeresetnek élnek; sokat és messze utaznak; aktívabbak, tájékozottabbak lettek; nagy autonómiára tettek szert, de ennél is nagyobb önálló döntési és cselekvési szabadságra vágynak; elsajátítva valamiféle szaktudást és gyakorlatot, váltani akarnak, és ezek a váltások egyre gyakoribbak.

Ehhez persze – megjegyezzem, szintén újszerű – félelmek is járulnak: a technika öngyilkosan gyors fejlődése és a "technológiai determinizmus" által keltett fenyegetettség érzése; félelem valamiféle információ elszalasztásától és a lemaradástól; aggodalom az esetleges relatív értékvesztés miatt, de talán a leggyakoribb manapság az unifikáció, a helyi értékeket fenyegető egységesítés keltette rémület. A sokak által már közvetlenül is tapasztalható globalizáció jelensége és a vele összefüggő fogalmak gyakori újraértékelése napjainkban szintén már folytonosan jelentkező igény, de egyúttal kényszer is.

Legtöbbször számára a globalizáció a Föld "összezsugorodását" jelenti, természetesen az emberi tevékenység fényében. A társadalmi-technikai fejlődésnek tulajdonítják például azt, hogy a műszaki fejlesztés legújabb eredményei manapság szinte azonnal elterjednek az egész világban, elvben azért, hogy az egész emberiséget szolgálják. Valójában, persze, tudjuk – és ezt a jelenséget is a globalizáció ismerveivel sorolhatjuk –, hogy az innováció egyben a konkurenciaharc eszköze is. A technológiai háború a legnagyobb béke és barátság közepette is a mai világ jellemző vonása maradt.

A "kooperatív verseny" vagy a "vesztés marginalizálódása" még szokatlan, de már gyakran használt fogalmak a globalizációs hatás leírásához. Ugyanigy a globalizáció jelenségéhez tartozónak érezzük az emberek, vállalatok, nemzetek egyoldalú vagy akár kölcsönös függőségének aggasztó megnyilvánulásait, a gyakran változó gazdasági és politikai környezethez alkalmazkodni kényszerítő "adaptációs nyomást", de a technoglobalizmusnak titulált fundamentalista ideológiát is. Lépten-nyomon találkozunk az "új világ, új kor, új játékszabályok, az egymásra utaltság, a szoros partneri együttműködés" lassan közhelyi ízü frázisok emlegetésével, és még gyakrabban hallani az ambiciózus csatakiáltást: "piacom az egész világ". A nemzetek feletti oligarchiák összeesküvése, a világ rendbontással, közrendzavarrással felérő behálózása, az új dominancia-függőség vonatkozások, az új nyomó osztály, a nemzeti értékeket ellehetlenítő új globális-helyi viszonyok, a fragmentáció és a centrifugalizáció mind-mind a globalizációt kísérő, a bizonytalanság érzését és értetlenséget tükröző felületes megnyilvánulások.

A globalizáció jelenségét azonban nem a határok átjárhatósága, a demokrácia terjedése és a számítógépek világhálózattá kapcsolódása, a toki-

ói és a New York-i tőzsdék közötti 40 másodperces hírfutás, a "piacok hártatlan kiterjesztése", valamint a globalizációhoz kötött gyakran görcsös identitáskeresés, és – egyáltalán – nem az ilyen külső és felületi jelek teszik igazán érthetővé. Ahhoz, hogy valóban alávessük fenomenológiai vizsgálatnak a globalizációt, fel kell tételeznünk, hogy nem csupán technikai vagy történelmi "vívmánnyal", a szabad világkereskedelem és a nemzetek feletti oligarchiák mellékhatásával van dolgunk, hanem az ember fejlődése által objektívalt jelenséggel. Ez viszont azt jelenti, hogy a globalizáció jelenségét és a folyamat törvényszerűségeit a fejlődés jelenségéből kell levezetnünk és ebből a szempontból kell értelmeznünk.

Mi a "fejlődés"?

Olyan modellt kell választanom a fejlődés jelenségének leírásához, amely a másság és az innováció jelenségeire is fényt derít. Kiindulva abból, hogy egy és ugyanazt a valóságot kívánjuk leírni, rögtön leszögezhetjük, hogy bármilyen modellt is válasszunk ehhez, a valóságleíró modellek csakis egyenrangúak lehetnek, vagyis egymást is ki kell hogy fejezzék.

A valóság leírásához tradicionálisan alkalmazott [Anyag & Szellem] modell már csupán statikussága miatt sem tekinthető alkalmasnak, mert még csak nem is utal valamiféle változásra. Ennek a konvencionális modellnek történelmileg kialakult dichotómiája – egységének megbontása, az elvben elválaszthatatlan összetevőkné mind a tudomány (anyag), mind a teológia (szellem) általi rendszerint egymástól független tárgyalása – sem könnyíti meg a fejlődéssel kapcsolatos jelenségek megvilágítását.

Nem látszik célra vezetőnek a szintén inkább statikus [Anyag & Energia & Információ] modell alkalmazása sem, bár inkább, mint az előző, hiszen az innováció (a változás) jelensége felfogható többletinformáció generálódásaként is (Szántó, 1985).

A Funkcionális Rendszer modellje (Szántó, 1990) viszont éppen az egyszerű változást, mint kontinuumot, s ezáltal a fejlődés folyamatát írja le, illetve fejezi ki. Míg az előző két modell a változatlan világ premisszájából indul ki, és az evolúciót a véletlenszerű változások sztochasztikus eredőjeként értelmezi, a változás modellezésével a tételezzük, hogy a világ folytonos változás folyamatában van, evolúciója pedig a változás változásaként fogható fel.

A változás folyamatának leírásához be kell vezetnünk olyan gondolati konstrukciót, a funkcionálás pillanatnyi állapota absztrakt fogalmát, melyet – akár a folyamat metszetét – strukturálható pillanatnyi adottsággként foghatunk fel. Szubjektum vagy Funkcionális Rendszer alatt olyan absztrakt, de megnyilvánulásaiban konkrét – az egyszeri változás kontinuumát kifejező –

konglomerátumot értünk, amely azért mobilizálódik minden egyes esetben, hogy a Rendszer által kijelölt eredményt tevékenységével (funkcionálásával) elérje, vagyis a változást véghezvigye. A Funkcionális Rendszernek eredménye elérésével szét kell tehát hullnia összetevőire ahhoz, hogy ne keletkezzen kibékíthetetlen ellentmondás a folytonos változás mint előfeltétel és a strukturálisan stabilizálódó FR között.

Amennyiben a konvencionális [Anyag & Szellem] modellt illesztjük a rendszerhez, megkapom a rendszer [Passzív & Caktív], vagyis [Ember & Esz-köze] statikus modelljét, ahol "C" – korlátozó tényező, míg "&" annak a jele, hogy nem az elemek pusztán összegéről vagy együttműködéséről, hanem elválaszthatatlan egységükről van szó, vagyis az egységes Egészről, a Totalitásról. Belátható, hogy a Funkcionális Rendszer önmaga tevékenységének szab határt azzal, hogy aktív komponensén kívül passzív komponenst, illetve korlátozó tényezőt is tartalmaz. Abban a világban, amelyben a tevékenységet korlátozó vagy fékező tényezők kísérik, a tevékenység csak szakaszos, eseményekre szaggatott, ciklikus, véges folyamat lehet. A modell által így leírt fejlődés funkcionális fázisokra, vagyis tevékenységi szakaszokra, eseményekre szaggatott folyamat, mely ilyenformán tükrözi a valós funkcionális folyamatok természetes ciklikusságát is. A Rendszer éppen fázisaival, vagyis szakaszosságával hidalja át, teszi kezelhetővé a homeosztázisa és annak megváltoztatása közötti ellentmondást.

A funkcionális rendszer modelljével leírt fejlődés tehát a változás konkrét eseményét jelentő rendszerfázisok sorával, a FR₀»FR₁»FR₂...»FR_n fázisszekvenciájával ábrázolható. Periodikus ismétlődése és fejlődésének fázissora teszi az időszakosan homeosztatisz üzemmódban működő, alkotó elemeire széteső, majd újból mobilizálódó rendszert egyrészt a változás algoritmusává, másrészt a változás hordozójává, a tulajdonságok gyűjtőjévé, vagyis szubsztanciává ("minden változás alanya és a tulajdonságok hordozója" – Arisztotelész, 1992).

A funkcionális rendszerfázisok sorában minden fázis következménye és utóda az előző rendszerfázisnak, és egyben megvezetője és modellje a következő fázisoknak. Minden egyes fázis, mint rendszer, inputként kezeli az előző fázisban kibocsátott információt. Erre építi tevékenységének következő szakaszát, vagyis processzálja azt, és ahhoz teszi hozzá a maga által generált információt. Az [A&E&I] modell értelmében megállapíthatjuk, hogy a Funkcionális Rendszer információgenerátorként működik. Ez az információ azonban "hibát" is vihet a Funkcionális Rendszerbe.

Megállapíthatjuk azonban, hogy minden aktivitást csökkentő, vagyis fékező, de funkcionáláshoz nélkülözhetetlen komponenst (és így minden eredményt is) – premisszának értelmében – "hibának" tekinthetünk. Vagyis annak előfeltevése, hogy a folytonos változás, az aktivitás érvényesülése – s nem pedig a változtatatlanság – világunk kiépülésének kiinduló pontja, azt

is tételezzük, hogy a világ funkcionálása révén strukturálódik. Megállapíthatjuk továbbá, hogy strukturálódása révén pedig a kiinduló aktivitása egyre fékeződik, mert ebben a világban a rendszer aktív komponense kizárólag korlátozó tényezők mellett, vagyis fékezett formájában érvényesülhet. Az általunk így értelmezett "hiba" nélkül tehát nincs funkcionálás, nem strukturálódhat a világ.

A rendszer öröklí az előző fázisokban felhalmozott memóriát, valamint eszközök, intézmények, konvenciók, paradigmák stb. hatótényezők változtatásának befolyását is, egysszóval mindazt, ami korlátok közé szorítja, tehetetlenséggel terheli a tevékenységet. Olyan funkcionálásra van tehát szüksége minden következő fázisban, mely az előzőekben felhalmozott inercia és hiba ellenére mégis képes elérni az ellentmondás áthidalásához, vagyis a változás keresztülviteléhez optimálisan szükséges koncentrációt. S mivel a hibaszázalék kizárólag csak nőhet, a koncentráció mértékének is növekednie kell a fejlődés során.

Az FR_x funkcionális rendszer algoritmusára rx optimális akció sugarához, Ax aktív részhez, és Px passzív részhez való tendenciát kell hogy jelentsen ahhoz, hogy a rendszer elérje az Ex optimális fáziseredményt produkáló képességét. Tekintsük az FR₀-t megfigyelésünk szerinti kezdeti Funkcionális Rendszernek. Megállapíthatjuk, hogy minden további FR_x specifikus változtatásra képes rendszert jelent, hiszen más és más inputtal (pl. megváltozott tapasztalattal, eltérő környezettel), más potenciális komponensmerítéssel stb. előfeltételekkel mobilizálódik. FR_x tulajdonsága változik, de a rendszer mindig az FR₀ fázisát, abból származtatott változatát képezi. Vagyis minden funkcionális eredmény az előző fázisok által szabályozott, mintegy programozott képződménynek tekinthető.

Amennyiben minden tevékenységgel összefüggő folyamat fázissort képez, s minden fázis – az előző fázis strukturálódását inputnak vagy alapként tekintve – újabb ástrukturálódást szül, úgy – mint már elhangzott – a struktúra, s ezzel az ahhoz kötött inercia, vagyis a Funkcionális Rendszert fékező hatás kizárólag csak halmozódhat. Minél nagyobb a fázisról fázisra áthidalandó inercia, annál erőteljesebb aktivitáskonzentráció kíván meg a funkcionálás, hogy új tulajdonsága révén a rendszer képes legyen célja és eredménye elérésére, vagyis a változás kiváltására. A funkcionálás tehát a tevékenységnek a tulajdonságával kezdődik, amit koncentrációnak vagy összpontosításnak nevezünk. És végül is, fejlődésnek egyfelől a koncentráció növekedésének folyamatait, másfelől a tulajdonságok gyarapítását kell tekintenünk. Következésképpen, minden funkcionálás a koncentráció és a tulajdonságok tengelyei mentén halad, általában regresszív fázis- vagy eseménysorral ábrázolható folyamat, mely törvényszerűen limeithez tart.

A regresszív vagy hanyatló fejlődés tehát nem más, mint az inerciagödörbe való fokozatos sülyedés, s – mint ilyen – törvényszerűen véges.

A határérték, melyhez e világunk fejlődése Pierre Teilhard de Chardin (1980) szerint tart, az a hipotetikus Omega-pont, melynél az inercia- vagy a hibaszázalék értéke éppen lehetetlenné teheti az Alapprincipium, a szakaszos, de folytonos változás érvényre jutását. Ez a határ elvileg – bárhogyan is értelmezzük a fejlődést – valóban elérhető és a katasztrófa tényleg bekövetkezhet, hacsak programszerű beavatkozással időben nem tudjuk átförmálni a folyamat jellegét. Ugyanis, a fázissor egésze elvben (még mielőtt strukturálisan "lefagyana") az Omega-pont elérésével "visszacsavarodik" a kiindulást képező FRO-ra, hiszen premisszáink értelmében az aktivitás nem szűnhet meg és ismétetlen elejét kell, hogy vegye a fázissor fokozatos önfejlődésének, a fejlődésnek egy újabb folyamata, ha egyáltalán mód van még rá (nem zárom ki tudniillik, sőt, valószínűsítem azt, hogy az újbóli indulás száma véges).

Minden funkcionális folyamat ún. "életgörbével" írható le, mely kezdeti logisztikai felfutó szakaszra, majd közeli vízszintes platóra, majd lecsengő görbeszakaszra tagolódik. A közgazdaságtanban ez a jól ismert (termék)életgörbe minden fejlődési folyamatra alkalmazható, pontosabban a fejlődésnek arra a szakaszára, mely egy minőségi változás utáni felfutást (telítődést), majd lecsengést hivatott ábrázolni. Amennyiben a folyamatban helyt kap az innováció és az ember által gyakorolt akaratlagos beavatkozás, alapvetően három stratégiai fejlődési görbét különböztethetünk meg (Szántó, 1990, p. 359.), melyeket a változásokat jelentő életgörbesorokkal tehetünk szemléltetése:

- Azt az esetet, amikor a felfutással járó fejlődést követően a rendszer mesterségesen kialakított korlátok között, a külső hatásoktól elszigetelten egyetlen életgörbe elnyújtott platója mentén vegetál (mint, például, a volt szocialista országok piacmentes gazdasága), nagyon hosszúra nyújtvá az egyetlen evolúciós lépését, stagnálásnak nevezhetjük, bár a regresszió vagy a hanyatlás inkább jelzik ennek a fejlődési módnak az evolúciós értékét.

- A rutin ön-újraelőállítás is az életgörbe periodikus újraindítását, megismétlését követeli meg, méghozzá mielőtt még az előző görbe lecsengene. Persze, a rutin ön-újraelőállítás is változtatási folyamat, de minden minőségi változás nélküli. Amennyiben a külső hatások és a felgyülemelő tapasztalat a rutin görbesorral ábrázolt, több életgöréből álló fejlődést a vízszintes bázisvonal felett tartják, passzív stratégiaírnak nevezhető lassú emelkedése tehetünk szert.

- Az offenzív stratégiaírnak nevezhető görbesor viszont meredeken emelkedő burkológörbét eredményez, azt az esetet, amikor akaratlagos beavatkozással, erőteljes innovációval akkor tér át az ember az újabb életgörbe felfutó szakaszára, amikor az előző görbe szerinti relatív fejlettségi szintje maximumának közelében jár.

Ennek alapján fejlődésnek leginkább az offenzív burkológörbével jellemzett folyamatot kell felfognunk. *Fejlődésnek ilyenformán egyáltalán nem a*

kiegyenlítődést, hanem inkább a specifikum, a különbség, a másság növeledését, vagyis a specifikus tulajdonságok gyarapodását tekinthetjük.

Tegyükünk egy rövid kitérőt. Azt, hogy e világunkban minden fejlődés irreverzibilis folyamat és az Omega-pont felé tart, nem Teilhard de Chardin fogalmazta meg először. Immár közel százötven éve Clausiusnak a hő determinált terjedésére vonatkozó tétele, közismerten a termodinamika II. főtörvényének megfogalmazása óta tudjuk, hogy a világ nem az arisztotelészi dolgok rendje, hanem folyamat, és – mint e világban minden folyamat – véges. A termodinamika II. főtörvénye nem hagy kétséget az általános fejlődési folyamat regresszív jellege és véges távlati iránt. Carnot elve csak fokozta a fejfajást: "fejlődési folyamatba tartozóknak kell felfognunk önmagunkat is." A II. főtörvény univerzális mondanivalója olyannyira megrázkólat bizonyult, hogy a mai napig nem adták fel a kibúvók keresését. Jól tudjuk például, hogy az entrópia egy viszonszám, melyet a hőegyséknél ismert reverzibilis zárt folyamatok tervezésénél arra lehet használni, hogy egy paraméter ismeretében és segítségével a többi paramétert kifejezzük. Kirchhoff rögtön bele is kapaszkodott ebbe a ténybe: mivel a fejlődés irreverzibilis folyamat, az entrópia fogalma ez esetben nem használható. Boltzmann szerint viszont a törvény statisztikai interpretációjában minden zárt, energetikailag izolált konglomerátum esetében igaz, s ez a konglomerátum determinált irányultsággal a maximálisan valószínű egyensúlyi állapothoz tart, vagyis fejlődése az ún. hőhalálhoz közeleg.

Más szavakkal, ha a struktúra fogalmához kötött fejlődés folyamata törvényszerűen determinált és véges, akkor mindennemű meghosszabbítása vagy megváltoztatása beavatkozás jellegű kell hogy legyen, vagyis visszacsatolással vezérelt célirányosan programozott mechanizmusok alkalmazását teszi szükségessé. Az emberi innovációs tevékenységet is leíró Funkcionális Rendszer szükségyszerűen strukturál, s így minden fejlődési fázisa véges. Ennek ellenére az innovatív ember képes legalább részben előidézni a lecsengés trendjével fordított fejlődést. Nem túlzás tehát annak állítása, hogy – a dinamikus egyensúly fenntartása (önfenntartás) és a fejlődési határ előtt bekövetkező Omega-ponti "visszatérés", vagyis programozott visszarendeződés előadása mellett – sajátja a fejlődés programjának a hanyatlás csapdájából való kiút keresése is, az offenzív fejlődési stratégia univerzális alkalmazásának, a fejlődési program újrafogalmazásának megkísérlése. Az Ember funkciója e világban a strukturálás (s így, sajnos, a "hibaszázalék" növelése), míg az innovatív Emberé pedig emellett nem csupán a dinamikus fejlődési egyensúly fenntartása és esetleg az Omega-pont előadása, de talán olyan algoritmus kialakításának megkísérlése is, mely esetleg – ha alaposan elő van készítve – elvezethet a növekvő koncentráció trendjével, az inerciális beszűküléssel szemben megnyilvánuló képtelenséghez, a folytonos offenzív fejlődési stratégia gyakorlásához. Az a képesség-

gét keresi az innovatív Ember, amellyel először helyileg, majd a világa egészére kiterjedően a fejlődés leépülési trendjét progresszióra válthatja. Ezt a képességet az Ember úgy hívja, hogy öntökeletesítésre törekvő intelligencia.

Ez tehát a koncentráció és a tulajdonságok tengelye menti fejlődés modellje. És mi a helyzet a darwini evolúcióval? J. C. Willis ezt írta 1940-ben: "Úgy tűnik, a fejlődés mindenképpen előrehalad, akár van ok adaptálódásra, akár nincs... A természetes kiválasztódás, vagy ahogy hívní javasolom: a természetes kipusztítás, nem hajtóereje, hanem legfeljebb szabályozó mechanizmusa a fejlődésnek." (Willis, 1940, p. 14.) A szigorúan érvényességi határain belül értelmezett darwini evolúciós mechanizmus ennek értelmében szabályozó segédmechanizmus (én inkább szabályozó algoritmusnak nevezném), mely lényegében késleltetni hivatott a regresszív Fejlődés determinált végkifejletét. Az állati és a növényi világban – ahol a hibaszálalék az emberi társadalomhoz képest különben is jóval kisebb – ez a segédalgoritmus a jobb adottságú, vagyis kevesebb hibaszálalékot hordozó génállomány kiválasztódását segíti elő, és ezzel háttérbe nyomja a nagyobb hibaszálalékkal rendelkező egyedeket. Az alakokban meglévő hibaszálalék, ismétlem, csak növekedhet, a hiba – ha megvan – csak halmozódhat. Ezért a darwini evolúciós segédalgoritmus sem változtathat a Fejlődés általános regresszív trendjén, mint ahogy a hibaszálalék halmozódó növekedésének törvényszerűségén sem, s csupán az Omega-pont elodázását szolgálhatja.

Az emberi társadalom viszont – elhanyagolható kivételekkel – kívül esik ez a szabályozó evolúciós algoritmus hatáskörén. Ha volt is valamikor olyan evolúciós segédmechanizmusa az emberi fejlődésnek, mely az egészséges génállomány erősítésére, a hibás génhordozók eliminálására és az egyre nagyobb hibaszálalékot hordozó génállomány jobbitására irányult, az már rég nem sajátja az emberiségnek. Sőt, manapság a darwini algoritmus logikájával ellentétes tendenciáknak lehetünk tanúi, amikor az ún. etika elvire hivatkozva olyan társadalmi mechanizmusok érvényesülnek, melyek a génállomány további gyors romlását és a hibaszálalék rohamos növekedését eredményezhetik.

A regresszív tendencia alól fejlődési módként egyedüli kivételt – ismétlem aláhúzom – az innovatív emberi intelligencia fejlődése képezi, amennyiben az valóban problémátoldó és megoldó képességet takar, s ha valóban képes az offenzív innovációs stratégia útján elérni a kognitív öntökeletesítési szintjét.

A "Hiba" mibenléte

A kognitív tökéletesedésre törekvést nem csupán a sakkjáték, a zene, a művészet, a matematika, a tudomány és sok más intellektuális tevékenység eddig csodaszámba vett, sem szükséglettel, sem pedig mutációval és ki-

választódással nem magyarázható kifejlődése, intenzív művelése és gyarapítása jelzi (hiszen a komplex számok bevezetését, például, semmiféle mutáció, tapasztalat, küzdelem, túlélési ösztön vagy életszükséglet nem indukálta). Lényegesebb jele a tökéletesedés folyamatának – a technikai eszközök fejlettsége és a szimbólumok rohamosan gazdagodó tárháza mellett – a fejlődésidejét követő, innovatív stratégiájával magasabb kognitív szervezeti szint elérése törekvő emberi intellektus és annak funkcionálásához szükséges társadalmi feltételrendszer kifejlődése, a szabályozott társadalmi-technikai fejlődés tapasztalati ténye. Az ember öntökeletesítésre való törekvéseinek jelensége akkor is tapasztalati tény, ha egyelőre viszonylag kevesek jellemzője az emberi társadalom egészéhez képest. Sőt, akkor is, ha az Ember működése, a strukturalás – és így az innovációk többsége is – az összes élőlénynél jóval gyorsabban, mondhatnám, rohamosan növeli a hibaszálalékok, és ráadásul tökéletességéről még csak nem is beszélhetünk. Végülünk egyik legjelentősebb, az általános fejlődési trenddel szembe mutató algoritmus az ember öntökeletesítésre törekvése, és ezen az sem ejt csorbát, hogy ennek során a tökéletestől messze lévő ember inkább csak növeli a hibaszálalékok, s ezzel sietteti az Omega-pont közeledtét.

Az öntökeletesítésre törekvés és annak algoritmus, a korrekciós moduláció önmagában is – s nem csupán szemantikailag – jelzi, hogy javító folyamatról van szó. Ezek szerint sem alapjaink, sem a kognitív képességeink, tulajdonságaink messze nem tökéletesek, bőven van mit tökéletesítenünk rajtuk. Ismereteink és tapasztalataink ma sem elegendőek, hogy megnyugtatóan megoldjuk az önmagunk által előidézett kritikus helyzeteket, hogy folytonos és súlyosbodó válságainkkal (Szántó, 1998) ne veszélyeztessük a saját fajunk és az egész földi élővilág létét, noha azon vagyunk, hogy megfeleljünk az önmagunkkal szemben támasztott elvárásoknak azzal együtt, hogy bizonyos sikereket magunkénak is mondhatunk.

Tételezzük fel, hogy az információt processzáló és gerjesztő Funkcionális Rendszer működésében hiba van, vagyis mind belső elváltozása, mind a környezetében előidézett változás olyan megvezetést jelent önmaga és más kapcsolódó Funkcionális Rendszerek számára, mely hibátlan tevékenységüket is hibássá teszi. A hibás gerjesztett információ ekkor programszerűen félreviszi a rendszerek kognitív evolúciós mozgását, mellékvágányra, tépályára futtatja azt.

Paradox módon az öntökeletesítésre törekvő tapasztalható programja (jelensége) kizárólag a tökéletesség hiányával magyarázható, s amennyiben objektív Információnak ismerjük el a passzív eszköz ismételt célirányos igénybevétele által produkált funkcionális eredményt, valamint annak a további tevékenységre és a fejlődésre gyakorolt megvezető hatását, akkor információ jellegűnek kell elismernünk az ugyancsak megvezető, de nem a tökéletesedés felé vivő hatást is. A Hiba ilyenformán szintén objektív infor-

máció, de a valós öntökeletesítés útjában álló információ, a katasztrófaóhöz és leépüléshez tartó evolúciós mozgás előidézője. Amennyiben az Információ a tevékenység célirányos végzésére totalitásban egyesülő Funkcionális Rendszer programjának alapja, úgy a Hibának is programjellege van, de a progresszív fejlődéshez viszonyítva ellentétes evolúciós értékkel bíró program. Az öntökeletesítésre törekvés jelensége tehát lényegében a programhiba kiküszöbölésének programja, javarészt az Omega-pont előadásának, de részben a trend megváltoztatására irányuló beavatkozás előkészítésének programja.

A Hiba a strukturálódáshoz kötött fogalom és – mint ilyen – a funkcionális elkerülhetetlen velejárója, de ugyanakkor program is, s így külső beavatkozással elvben korrigálható valami. A Hiba a korlátozó és passzív strukturális komponensek miatt nem kerülhető el, de kordában tartható. Egy programhiba azonban nem javítható a hibát hordozó program által. Ehhez hierarchikusan magasabb szintű beavatkozásra van szükség. Ahol az egyik rendszer eredménye a másik rendszerben eszközként kerül alkalmazásra, kiépül a rendszerhierarchia, amelynél az alsóbb szint a felsőbb szint funkcionális rendszerének eszközében funkcionális eredményével van kódolva (Szántó, 1990, p. 146.). Ezért itt információk vagy programkapcsolatokról, programláncolatokról beszélhetünk, mint mechanizmusokról. Egy hibás program kijavításához vissza kellene nyúlni a hierarchikus láncolat mentén egészen a programalapokhoz, hogy módosuljon a funkcionális és általa a hierarchia egészének fejlődési pályája. A programhiba tehát csak olyan külső beavatkozással korrigálható vagy olyan programszerű hatással tartható kordában, mely a rendszerhierarchia egészétől indul ki.

Az Ember e világunkban képességeinek (potenciális tulajdonságainak) megváltoztatására és alkalmazására, a Tudás felismerésére (nem pedig generalizására) és ezáltal tökéletesedésre törekedni képes információgenerátor-ként fogható fel. Tudata a képességeretek átélése, mely az információ áramoltatásával és processzáásával párosuló, koncentrációval és erő kifejtéssel operáló tevékenységgel érvényesül.

A globalizáció jellemzői

A globális méretű Funkcionális Rendszer ismérvei sem különbözhetnek más funkcionális rendszerétől, vagyis annak számba vehető paramétereivel írhatóak le. Gondoljunk, például, a multinacionális vállalat egy kutató teamjére, melynek egyik tagja az USA-ban, a másik Angliában, a harmadik pedig Japánban dolgozik egyazon témán. Egyetlen funkcionális rendszert képeznek (network of subsidiaries), melyet a team egyetlen tagja képes áttekinteni és egységes technológiaként kezelni. Problémájukat együttesen ismerik fel és határozzák meg, céljukat, jövőképeket együtt ala-

kítják ki, eredményük csakis közös lehet, mert mit sem érnek egymás nélkül, s ezért állandó szoros kapcsolatot tartanak fenn egymás között. Válaszszók szét e rendszer paramétereit ketté statikus és dinamikus jellemzőkre és figyeljük meg, hogy nem a különlegességük, hanem a globális méretű érvényesülésük teszi a globalizációt jelenséggé. A társadalmi-technikai fejlődés akkor statikus, ha a Funkcionális Rendszer egy konkrét fázisához kötjük a paramétereit, és akkor dinamikus, ha a fázisok sorát vesszük figyelembe.

Statikus jellemzői

- A Rendszer (a team és eszközei) egyetlen fázisában is változást eredményez, eredménye elérésével változik a rendszer saját képessége, de változtat a környezetén is, mellyel kölcsönhatásban áll.

- A rendszert belső információprocesszálas, az egész Földre kiterjedő információéhség (a team mintegy információszekernként működik) és az információ generalása jellemzi, miközben a többletinformáció nem direkt függvénye az inputinformációnak.

- A rendszer egyetlen fázisán belül is önfenntartó, sokszoros visszacsatolással homeosztázis módban nem lineáris totalitásként üzemelő entitást képez. A rendszer belső korrelációval igazodik a fázis elején még jövőképet alkotó eredményhez. Önkorrekciós autonómia és döntési kényszer egyezre jellemzik.

- Öngerjesztő folyamat, de fázison belül stabilitásra törekszik. A rendszer leválasztja magát a környezetétől. (A team tagjai inkább egymással és valójuk világhálózatával tartják a kapcsolatot, semmint országaik egyetemeivel és kutatóintézeteivel – OMFB, Mosoniné, 1997.)

- A rendszer komponensei (résztvevői) értékükben azonosak (pontosabban, mindenki annyit ér, amennyit nyújt), de közöttük nem kollegialitás, hanem egész-rész viszony alakul ki, tehát nem egymáshoz, hanem a team egészéhez tartoznak. Az ilyen teamekből összeálló globális hálózat elveszíti az eddigi központ-periféria megszokott vállalati kölcsönviszonyt jellegét.

- A közös cél erős motiváltságot, de egyúttal folytonos bizonytalanságot is jelent. Tevékenységét határozott célirányultága ellenére indeterminált-ság jellemzi, hiszen az eredményhez több út is vezethet. Ezért a funkcionálisan nem feltétlenül követi az ok-okozati logikát.

- Eredménye elérésével a rendszer szétesik alkotóira, hogy a következő fázisban újra mobilizálja önmagát a következő eredmény elérése érdekében. Ehhez nincs szüksége sem parancsra, sem biztatásra. A mobilizáció újabb összpontosítást, alkar- és figyelemkoncentrációt jelent az önmaga által kitűzött cél előtt álló akadály, az önmaga által keltett ellentmondás leküzdése végett.

- Minden egyes újbóli mobilizálódásánál a rendszer jóval több potenciálisan bevonható komponenssel, eszközzel számolhat, mint amennyit igény-

be vesz. Ezt a jelenséget nevezhetjük a *túlnyúló hatósugár* vagy a *környezetgazdagodás törvényének*.

Dinamikus jellemzői

- A problémátételező és problémamegoldó társadalmi-technikai Funkcionális Rendszer periodikusan mobilizálódva, fázisról fázisra, vagyis eredményről eredményre halad az önfejlesztés útján. Minden egyes fázist megelőznek az előző fázisok eredményei (a múlt determinál), bár minden mobilizálódó rendszer előtt általában több lehetséges megoldás is kínálkozik (a jövő indeterminál). Végül is, ahogy a kvantumfizikában a részecske alternatív elrendeződéseit a szuperpozíció elve alapján ábrázolják (Penrose, 1993, p. 253.), mi is mondhatjuk, hogy a funkcionális és annak dinamikus változása kizárólag állapotszekvenciával vagy fázissorral írható le.

- A fázissort dinamikus egyensúlytartás jellemzi, amennyiben a rendszer képes fázisról fázisra növelni tulajdonságait. Megtorpanása oda vezet, hogy eddigi progressziója regresszióba vált át.

- A folytonos önfejlesztés – a mai rohamosan fejlődő innovatív világban – kizárólag offenzív stratégiával valósítható meg. Az ennél szerényebb fejlesztési eredményeket hozó stratégia nem elégséges a lépéstartáshoz, mert mások offenzív stratégiája gyorsan leértékelheti azt. Programozottsága, irányultsága a rendszert fejlődésében determinálta teszi. A rendszer fázis-indetermináltsága mellett is a távlati stratégiai célhoz igyekszik tartani magát, stratégiai tervezés és optimalítás jellemzi, több forráskönyv között is válogathat.

- A rendszerre és potenciális alkotóelemeire a minimális megkötések vagy a szabadsági fokok maximálásának elve vonatkozik, mely a hierarchikus elrendeződést követelő szervezéssel nemcsak nincs ellentétben, de feltétele a gyorsabb integrálódásnak, s így a gyorsuló fejlődésnek is.

- Külső terelő mechanizmusait maga a rendszer hozza létre, pontosabban a rendszerműködés környezetében maradó eredmények szilárdulnak tartós társadalmi-gazdasági hatássá, intézményesülnek szervezetté, eszközzé, szimbólummá, jogi szabályokká stb.

A globalizáció törvényszerűségei

A funkcionális felsorolt statikus és dinamikus jellemzői globális szinten törvényszerűségekként hatnak. Az innováció és a globalizáció áttöri a nemzeti, szervezeti (jogi, monetáris stb.) és egyéb intézményesítés korlátait, áttetszővé teszi az államhatárokat és a legszilárdabb szövetségeket is. Hiszen csak a rutin intézményesíthető, és minden újdonság éppen ezzel a régi in-

tézményesített, tehát "változtathatatlan" gyakorlattal kerül törvényszerűen ellentmondásba, kikezdi és megváltoztatja azt.

A folytonos önmegvalósítás és önfejlesztés mindennapos gyakorlattá, a folytonos önigazolás immár kényszerre válik, míg a sűrűsödő ellentmondások és konfliktusok, sőt válságok közepette a szüntelen önértékelés és ezzel párhuzamosan a társadalmi értékrend újrafogalmazása fakultatívból kötelező viselkedési paradigmává lép elő. Ez nem az értékrend feloldódását és az anarchia eluralkodását jelenti, hanem a fejlődési ideálhoz igazodó értékrend körvonalazódását.

A globalizáció mindenképpen egy új értékrend kialakulását eredményezi, ezúttal globális szinten. Ez azonban megsemmisítő csapásával csak azt a másságot veszélyezteti, mely nem képvisel valós és tartós értéket. Az értékes másságra feltétlenül szüksége van, hiszen ez fejlődésének alapja. A multinacionális vállalatok egyre inkább a helyi értékekhez és képességekhez igazodó kutató hálózatokat részesítik előnyben saját központi K&F helyett. Ez eredményezheti ugyan a nemzeti K&F értékek elsorvadását, de a valós másságot a helyi értékek fölé magasabb értékrendet helyező globalizáció csak kontrasztosabbá, értékesebbé és globálisan integrálhatóvá teszi.

A globális méretű funkcionális rendszerek – mint a természetes entitások általában – centralista hierarchiába rendeződnek, de nem tűrik el a külső hierarchikus hatást, nem épülnek be rajtuk kívül szerveződött hierarchiába, és a környezetükben decentralizációra töreksenek. Mondhatjuk ezért, hogy az egyes országok demokráciája, vagyis a "vándorló centralista hierarchiák" mesterségesen fenntartott, állandóan biztosított együttélése ilyenformán a decentralizáció és a funkcionális társadalmi-technikai fejlődés következménye. Eközben a multinacionális vállalatok centralista hierarchiái kiterjesztik hatásukat az egész Földre. A globalizáció jele, hogy egyetlen személy hierarchikus elrendeződésben globális technológiát képes átfogni, de az is jele, hogy a nagyobb flexibilitás végett ezek a döntési vagy szervezési göcök olyan hálózatba rendeződnek, mely bármely pillanatban képes centralista döntéshozatalra is.

Ahhoz, hogy a sikeres innováció tulajdonképpen valószínűtlen (hiszen minden folyamat regresszív jellegű) eseménye mégis bekövetkezzen, a funkcionális környezetnek gazdaságabbnak, sokszínűbbnek, potenciálisan fejlettebbnek kell lennie, mint az aktuális funkcionális fázisnak. A redundancia törvénye szerint a potenciális komponensek merítési tömegének, a szabadsági fokok számának, valamint másságértéküknek növekednie kell, méghozzá a funkcionális hatósugár növekedését legalább egy nagyságrenddel meghaladó mértékben. A funkcionális környezetnek többet kell nyújtania a rendszernek annál, ami ténylegesen felhasználásra kerül, ha nem kívánjuk, hogy fékezze a fejlődést. Ezért is fejlődik a kooperáció, melynek globális jelentősége és szerepe máris meghaladja a piaci verseny globális hatását.

Ezért vagyunk továbbá tanúi a tudás fragmentációjának, az egyre mélyülő szakosodásnak is, mely szemmel láthatóan szélesebben közeledik a maga Omega-pontjához, a tömeges "igen mély alig tudáshoz". Minél mélyebb a szaktudás, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy egy szerveződő team a legmegfelelőbb komponensre talál általa. A szaktudásnak mint tulajdonságnak és mint másságnak, el kell különülnie ahhoz, hogy a funkcionális fejlődése felgyorsuljon. Az erőteljesebb integrációt a fragmentáció mélyülése kíséri, mert az egyre nagyobb és nagyobb koncentráció enélkül nem érhető el. Ma már csaknem ott tartunk ennek következtében, hogy alig várhatjuk el (kis túlzással) egy "jobbfulcimpagógyóasztól", aki évekig tartó tanulással és gyakorlattal eleget tett a szakma által megkövetelt szakisvágának, hogy individuumnak és Egésznek lássa a betegét.

Az "adaptációs nyomás", a globalizáció hatása a rendszerek funkcionális környezetére, az annak potenciális "szolgáltatásai" gyorsan növekedjenek, kíméletlenül a társadalom szélére sodorja a lemaradottakat, a jellegtelenekeket, az értéktelenekeket, magasra emelve az értékes másság becsültét. Ellenreakcióként globális méretekben kifejeződik a "mindegy, hogy hová, csak valahova tartozzunk" kíváncsi, az összetartás igénye. Ez erősíti fel a klán, a család, a cég, a nemzet, a gyűlekezet iránti vonzalmakat, menekülési utat nyit a pszichikai kényszerűt érző tömegek előtt, és ez vezet el az agresszívitás fellobbanásához is. Sokan a változások elől a változások tagadásába menekülnek, vagyis a fundamentalizmusba burkolóznak. Még többen vannak, akik állati szorongásokban csak az első jelle várnak, hogy nekikontsának a másságnak, minden bajuk okozójának.

Fokozatosan intézményesülnek a kialakuló új struktúrák, makroszinten megszilárdulnak az új társadalmi-gazdasági mechanizmusok. A globális funkcionálás, mint új tulajdonság és annak intézményei 5 alakú telítődési vagy logisztikai görbe szerint terjednek el a Földön. Elsősorban a belső, illetve a hierarchiák közötti korreláció játszik szerepet a fokozatosan terebélyesedő globális funkcionális "éloszervezet" előfutáraként. Mintegy 60 multinacionális cégbirodalom közel 300 megállapodással máris korlátozni igyekszik a globális versenyt. Kialakul és megszilárdul a funkcionális rendszerek támpontjainak, epicentrumainak hálójára, a döntéshozatali pontok szövvénye. A multinacionális vállalatok hálózati formát öltenek, hogy tekintet nélkül az országhatárokat a helyi képességek mielőbb globális szükségjüket saját szervezeteikből. Kiepülnek a makroszervezet "vérkeringési", információs és kontrollhálózatai. A globális "testnek" nincs szüksége egyelőre egységes világhierarchiára. Megteszi ma még a korreláció mechanizmusa is, különösen, ha kiépül az esetleges diszfunkciókat elhárító "immunrendszer" is. "Fejre" vagy globális kormányra akkor lesz szüksége, de akkor azonnal, ha globális veszélyhelyzet vagy döntéskényszer áll elő.

Sztereotipizálódnak a mechanizmusok és az eszközök (technika, szimbó-

lumok, nyelv, jogi szabályok és más korlátozók), de még a viselkedési minták is. Az eszközök terén a globalizáció valóban egységesít. Ugyanakkor azok az eszközök fejlődnek igazán erőteljesen, amelyek a globális funkcionálás dinamikus fejlődését, annak azonban elsősorban statikus igényeit, a hierarchia stabilitását szolgáló azonnali szükségleteit látszanak kielégíteni. Ilyen mindenekelőtt a kommunikáció, az információ terítése és szűrése, a közlekedés, a szállítás, de a kontroll és az értékelés eszközei is.

A globalizáció jelentősen meggyengíti azokat az országokat, melyek kormányai innovációs képességük gyors növeléséhez motivációs hajtóerőnek a patriotizmust választották. Japánban, Dél-Koreában stb. külföldi beruházások és vállalatbirodalmak terjeszkedése ellenére a globalizmus korlátlan szabadságvágya pszichikai, illetve társadalmi értékrendi akadályokba ütközik, melyek áthidalása talán nehezebb, mint az országhatárok vagy a megkövesedett intézmények és szabályok áthágása. Nemcsak az van előnyben, aki a másság értékeiben gazdag, de az is, aki – ismerve az intézményesülés késleltetett reakcióját – megelőzi a kemény korlátok kiépülését és megpróbál lépést tartani az avantgárdal.

Következtetés

Az elmondottak nem indokolják, hogy divatos szlogennek vagy akár a gyengébb idegzetűek ijesztgetésére alkalmas mumusnak használják a globalizációt, viszont arra sem jogosítják fel az Embert, hogy figyelmen kívül hagyja ezt a jelenséget.

Nem vitatom, hogy az antropogén funkcionálás kiterjedhet valamikor akár a bolygórendszer pereméig is, de az Ember társadalmi-technikai funkcionális rendszere immár a Föld véges határáig terjesztette ki a hatóságát. Ez a tény mindenképpen határértéknek minősül, és – mint ilyen – egy minőségi ugrás szükségességét jelzi. Kevesbé konkrétan, de határozottan érezzük, hogy az Ember tevékenysége során felgyülemelő hibaszázalék szintén határértékéhez közeleg. Nem is lehet másképp, hiszen a túlnyúló funkcionális hatóság szabálya nem más, mint a folytonosan és szintén törvényszerűen halmozódó hibaszázalék ellensúlyozásának törvénye.

Ki lehet és ki is kell majd találni mind az Ember önmagát és környezetét romboló eszközeinek terjedését fékező rendszabályokat, mind a globalizációhoz igazodó új erkölcsi normákat. Talán ismeretterjesztéssel, illetve önmegtartóztatással valamennyire még elodáztatjuk az Omega-pont közeledtét. Mindez azonban csak elnapolása a problémának. A problémát a hatékony beavatkozás képes igazán elhárítani. Kideríteni a valóban hatékony beavatkozás módját azonban csak akkor tudjuk, ha felismerjük az Omega-jelenségek jelentőségét és felfedjük azok törvényszerűségeit.

Hivatkozások

- Anohin, P. K. (1978): Izbrannye trudy, Nauka, Moszkva
Anohin, P. K. (1980): Uzlovy voprosy teorii funkcionálnoj sistemy, Nauka, Moszkva
Aristoteles (1992): Physica, Hatágú Síp Alapítvány, Budapest
Freeman, C., Hagedoorn, J. & Jahoda, M. (June 1992): Globalisation of Technology. Global Perspective 2010 – Tasks for Science and Technology, paper for FAST programme, SPRU-MERIT, University of Sussex
Garelli, Stéphane (1995): From Competitive Enterprises to Competitive Societies, The World Competitiveness Report 1995, pp. 6–11., IMD, Lausanne
Groys, B. (1993): Utopia i obmen, izd. Znak, Moszkva
Nietzsche, Fr. (1967): Jenseit von Gut und Böse, Erstes Hauptstück, Werke. München OMF, Mosoniné Fried Júlia (1997. július): Az innováció névtelen hátsországa. A külföldi működőtőke multiplikátor hatása, Budapest
Penrose, Roger (1993): A császár új elméje. Számítógép, gondolkodás és a fizika törvényei, Akadémiai Könyvkiadó, Budapest (The Emperor's New Mind. Concerning Computers, Minds, and the Laws of Physics. Oxford University Press, 1989)
Petrella, R. & de la Saussay, Ph. (1993): Living Together. Science and Technology for the Eight Billion People of the Planet by 2020. Commission of the European Communities, Directorate General XII, paper for FAST programme
Simai, Mihály (Ápril 1996): Globalization, Multilateral Cooperation and the Development Process, working paper, Institute for World Economics HAS, Budapest
Szántó, B. (1985): Innováció, a gazdaság fejlesztésének eszköze, Műszaki Könyvkiadó, Budapest
Szántó, B. (1990): A teremtmény technológia. A társadalmi-technikai evolúció elmélete, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
Szántó, B. (1995): Tudományos munkásság áttekintő összefoglalása. Habilitációs tézisek. A Budapesti Műszaki Egyetem habilitációs téziszűzetei, Gépészmérnöki Kar Habilitációs Bizottsága, Budapest
Szántó, B. (1998): Socio-Technical Functioning and Anthropogenic Crises, (Systems Research and Behavioral Science), John Wiley & Sons, Ltd., UK, 15, pp. 297–313
Teilhard de Chardin, Pierre (1980): Út az Omega felé, Szent István Társulat, Budapest
Willis, J. C. (1940): The Course of Evolution, Oxford Press, Oxford

Beszteri Béla

A globalizáció dilemmái

(Megérteni? Tudomásul venni? Alkalmazkodni hozzá?)

Konferenciánk rendezője, a Friedrich Ebert Stiftung rendkívül fontos téma megvitatását tűzte napirendre: Megérteni a globalizációt!, ami alkalmas lehet arra, hogy közelebb jussunk korunk legátfogóbb problémájának megválaszolásához.

Azért szükséges *érteni* a globalizációt, hogy kijelölhessük a tennivalók irányát és tartalmát a globális világrendbe – nemzeti érdekeinknek megfelelő – integrálódáshoz:

- legyünk tisztában az új világfejlődés nyújtotta esélyekkel és veszélyekkel,
- tudjuk megfogalmazni saját nemzeti, regionális és helyi lehetőségeinket,
- ez stratégiai gondolkodást és koncepciót igényel,
- kezdjük el a magyar társadalom előtt álló, reálisan elérhető stratégiai program megvalósítását.

A világ folyamatosan változik, emiatt a világra vonatkozó állításainkat, tapasztalatainkat időről időre újra kell fogalmazni.

Korunk fő jellemzője a globalizáció

A század- és ezredforduló világa az új típusú posztindusztriális modernitás és a globalizálódó gazdaság, a globalizálódó információs és kommunikációs forradalom korszaka.

Korunkat leginkább a globalitás koraként jellemezhetjük. A globalizáció az emberiség ezredfordulói fejlődésének komplex gazdasági, társadalmi, hatalmi, informatikai és a kulturális szférák egészét átfogó folyamata. A globalizáció tartalmazza az alábbiakat foglalja magában: korlátok nélküli piac, összefüggő a gazdasági világrend, komputerrel irányított a gazdaság, az információ korunk fő termelőereje, világméretben megvalósul a fogyasztói kapitalizmus logikája, összekapcsolódik a kulturális globalizáció, az információ- és tudástermelés, a szórakoztatóipar amerikanizálódik, nemzetköziesedik a maffia jellegű bűnözés, a terrorizmus és a korrupció, világméretben nő a gazdagok és a szegények közötti szakadék.

A gazdasági globalizáció bemutatása

A világ gazdasági egységesülése az újkor kezdetekor indult el. Az újfajta, mára jellemző globalizmus az 1973-as olajválság óta fejt ki hatását, s a '80-as évek elejétől szabadultak el a piaci erők. E folyamat a kétpólusú világ megszűnése (1989–91) után teljesedett ki. A globális világrend egységesülő gazdaságot jelent, a tőke, az áru és a pénz szabad mozgását az egész világon. Gazdasági tekintetben a *globális kapitalizmus* szakaszában járunk. Ez azt jelenti, hogy a fogyasztás és a kereskedelem globalizálása után a termelés és a beruházások egységesülésének fázisában él ma már az emberi ség.

A távközlési műholdak és az internet kiépülésével létrejött a globalizáció közlekedési rendszere. Megszűntek a távolságok, az egész földgolyó – képesen szólva – parányi gömbbé zsugorodott. A világ egyre inkább egységesebbé válik: a távközlés és a kereskedelem mindinkább átéli az ország-határokat; a politikát háttérbe szorítja a gazdaság; az új technika és a terjeszkedő piac az egész földkerekségen átalakítja az emberek életét.

A globalizáció tehát folyamat, amely kifejezi, hogy a kedvező lehetőségek és a problémák egyaránt világméretűvé válnak (térben, lehetőségben és nagyságrendben). Ezért az általa nyújtott esélyek hasznosítása és a negatívumok, kedvezőtlen hatások csökkentése, kezelése is nemzetközi összefogást igényel(ne).

A globalizációval szemben meg kell különböztetni a *globalizmust*, amely a gazdasági, politikai és katonai világuralomra törő érdekcsoportok: a pénz-tőke, a transznacionális vállalatok, információs és médiabirodalmak, valamint az Egyesült Államok ideológiája, amely a gazdaság, a profit-szerzés, a versenyben való helytállás mindenhatóságát hirdeti.

Az államszocialista politikai és gazdasági berendezkedés 1989–91 közötti bukása után az *Egyesült Államok a maga elképzelései alapján kívánta a világot berendezni*. Nemzeti érdekeinek és értékeinek megfelelően a pénz-tőke és a nagyrészt amerikai központú multinacionalista vállalatok számára hasznosan működtette a globalizáció modelljét és a korlátozás nélküli piaci liberalizmust.

A globalizáció körülményei között azonban a tőkemozgás elidegenedik a termeléstől, a pénzgazdaság elszakad a gazdasági folyamatoktól, nem valóságos, hanem virtuális.

A pénz önálló életre kel, áruvá válik, minthogy nincs köze a termeléshez, ez felborítja a gazdaság rendjét, piaciavá válnak a célok, manipulált piac jön létre. A globális világban nincs szabad piac.

A globális gazdaság erőit nem érdeklik a szociális problémák, lehetetlen-nélküli a jóléti politika, ugyancsak érdektelenek az oktatás és a kultúra iránt.

A pénzfolyamatok globalizációjának pusztító hatása a jelenlegi folyamatokban egyre erőteljesebb.

A tőke létezési formája a növekedés. Nem tűr el semmiféle korláto(ka)t, mert az éppen az ő létezési formáját kérdőjelezné meg. A gazdasági globalizáció menetében a korlátlanul koncentrálódó tőke országhatárokat átlépve érvényesíti saját érdekeit, s oda települ, ahol számára a legjobb a feltételek.

Korunk egyik legfontosabb kérdése: megtalálni azokat az eszközöket, amelyek képesek korlátozni a nemzeti érdekeket is egyre inkább fenyegető globális tőkét.

A globalizáció azért tud sikeres lenni, mert gazdasági és kulturális egyenlőtlenségek uralkodnak a világban. A globalizáció nagyon kemény, sőt brutális folyamat, képes arra, hogy egyes országokat és régiókat bevonjon a világ-gazdaság vérkeringésébe, másokat végleg otthagy a párialeltű periferián (lásd Afrika Szaharától délre eső területeit).

A távol-keleti válság az 1929–33-as óta a legsúlyosabb világgazdasági összeomlás. Jellegzetessége, hogy ez a globalizációs időszak első világgazdasági krízise. A globalitás tette lehetővé azt, hogy a földgolyó nagy része sokkal nyitottabbá vált a rövid távú, rendkívül mozgékony spekulatív tőke előtt. Hiába volt három évtizeden át Kelet- és Délkelet-Ázsia dinamikus növekedése, ha országaik gazdasága nem rendelkezett szilárd és megbízható bankrendszerrel, üzletpolitikával és törvényekkel, ezért az egészségtelen hatalmi összefonódás és a korrupció bástyái gazdaságilag – különböző mértékben – összeomlottak. A következmények igen súlyosak: tömeges munkanélküliség, infláció, gazdasági pangás és társadalmi forrongás.

A monetáris világgazdaság csak a mindenáron való növekedés további gyorsítására törekszik. A globális hajszában érdekelt gazdasági és pénzügyi erők minden szabályt felrúgtak, kiszabadultak minden nemzeti ellenőrzés alól. Szinte percek alatt cserélnek gazdát tízmilliárd dolláros jövedelmek és a transznacionális vállalatok többségi részvényei az elektronikus világhálón. Tökélyre fejlesztették az ember és a természet kizsákmányolását, a gazdagok és szegények közötti szakadékot is.

A globális folyamat élezi ki a *globalitás haszonélvezői és az államok közötti viszonyt*. A mai korban szinte *globális kiterjedésű vállalatbirodalmak* jöttek létre, amelyek gazdasági hatalommal rendelkeznek, egyenként nagyobbak, mint a legtöbb partner állam. Az óriás erővel és hatalommal rendelkező bankokkal és vállalatbirodalmakkal szemben az állam mozgásterére korlátozott. A kormány tevékenysége erőteljesen függ a területén működő multinacionális vállalatok által diktált feltételektől. Miközben bekövetkezett a multik térnyerése, egyértelműen beszűkült az állami gazdaságpolitika mozgásterére. A kormány feladata lenne a csődhelyzetbe került nagy állami rendszerek, az oktatás és az egészségügy megreformálása, de ehhez egyre szűkülő forrásokkal rendelkezik.

A globalizálódó kapitalizmusban nehéz az embernek otthonra lenni. Világienység, hogy a legtöbb ember nem érti és nem is szereti ezt az új világot. A hagyományok, az állandóság elvesztését, a gyors váltásokhoz, az új munkakörülményekhez való erőtetett igazodás kényszerét, a stabil munkahelyek elvesztését, ahol csak az érvényesül, aki nagyon képzett, aki fizikailag és pszichológiailag is bírja a hajszát. Manuel Castells pontosan rámutat arra, hogy a technológiai váltásokkal megrendült a klasszikus modernitás két alapintézménye, a patriarchális család és a nemzetállam.

A modernitáshoz és a globalizációhoz kapcsolódó nyugati technikai-gazdasági információs növekedés ahelyett, hogy csökkentette volna, még tovább növelte a Nyugat fölényét és arroganciáját. A továbbra is marginalizálódó, lemaradó periferikus-félpérfikus térségek lakossága ezeket a nagy változásokat fenyegetettségként és veszélyeztetésként éli meg. Úgy érzik, hogy identitásukban és méltóságukban is sérülnek. Viszonyuk a globalizációhoz, az Egyesült Államokhoz és a multikhoz ennek megfelelően ellenséges.

A globalizáció és a vágyak idealizmusa

A globalizáció rendkívül összetett, sokrétű folyamat, ezért hatása is többretegű és rendkívül ellentmondásos. Végső értékelése, a hozzá való viszony leginkább azon múlik, hogy kiket hogyan érint: hasznélvezői vagy inkább elszenvedői, kárvallottai-e a vele járó előnyöknek, hátrányoknak.

A globalizációról megnyilvánuló vélekedések egyik csoportja *filozófiai természetű*. Kifejezésre juttatja azt az örök emberi vágyat, hogy *ideális világot szeretne megteremteni magának*. Ennek az érzésnek szép megfogalmazása Szabó László Zoltáné: „A globalizáció egyfajta Vágyat fejez ki, a visszatérés Vágyát a régóta elvesztett Tiszteséghez, az Egységhez. A globalizáció annak a hídnek a konstruálása, amely az állampolgári létet visszazakapcsolja ahhoz a kozmikus evolúció állapothoz, amelyből eredeztetett.” (Szabó László Zoltán 1997: 133)

A *vágyak idealizmusa* jut kifejezésre abban a reménykedésben, ahogyan Ralf Dahrendorf tekint a globalizációra: „A nagy és egységes világ esélyt jelent. A repülőterek, tévékészülékeket és az internetet használó tömegek mintegy meghazudtolják az idősebbek pesszimizmusát.” (Dahrendorf 1998: 14) A dahrendorfi idealizmus nem értékekben és érdekekben gondolkodik, hanem a maga *humanista illúzióit fogalmazza meg* – a valósággal mit sem törődve – vágyképeiben.

– A globalizáció régebben nem is sejtett új életlehetőségeket nyitott meg az emberek milliói előtt. Ez különösen az egykor fejlődőnek nevezett országokra érvényes, amelyek immár a gazdaságilag fejlett világ részévé válnak... Soha nem volt korábban ennyi embernek oly sok lehetősége, mint ma.

– A globalizáció a már régóta fejlett világban is újabb növekedést idéz elő... az OECD-országok is gazdagodnak, legalábbis emelkedik a bőség szintje, fokozódik a nemzetek jóléte. (Uo.)

A „nyakunkon az aranykor” szemlélet hirdetői

Érthető az *elragadtatott optimizmus* a globalizáció pozitív következményeit érzékelő fiatal nemzedék tehetséges és életlehetőségeiben annak előnyeit élvező tagjai körében, azokban, akik már egész életüket az új technika bővületében töltik el egy hálózatra kapcsolt világban.

A globalizációnak köszönhetően, aki teheti, más helyeken, főképpen nyugati intézményekben próbál integrálódni. Nyugati egyetemeket választ, nyugati koncertközönségnek, nyugati filmiparnak dolgozik, mert ezek gazdagabb, tágasabb lehetőségeket nyújtanak. Érthető, hogy a nemzedék szerencsés képviselője így vélekedik: „Az én generációm még csak most kezd a pályáját, nekünk egészen más lehetőségek és szerepek nyílnak meg. Ennek megfelelően nagyon másképpen értelmezzük a globalizáció veszélyeit, a nemzeti vagy a magaskultúra fennmaradásának esélyeit, mint az idősebbek.” (Babarczy 1998: 13)

Vajon a 20-as, 30-as korosztályú magyar fiatalok hány százaléka élhet ezen kedvező lehetőségeikkel?

A globalizáció előnyeit élvező „mainstream” (fő áramlat) liberális ihletettségű képviselői a globalizáció hasznosságát és természetességét hirdetik. A nemzetgazdaságok kötelességének tartják, hogy a verseny és a piac előtti akadályokat következetesen leépítsék, hirdetve: ami nyitott, az jó.

A globalizmus tipikus ideológusai, Peter Schwartz és Peter Leyden azt hirdetik: *nyakunkon az aranykor*. Az alapvető technikai változások, valamint a nyitottság új szelleme átforgatja a világot: globális civilizáció, a civilizációk civilizációja alakult ki és virágzik majd a jövő évszázadában. Azt a következtetést is levonják, hogy a hidegháború vége egyúttal az Egyesült Államok hirdette eszmék: a szabadpiaci gazdaság és a liberális demokrácia győzelmét jelentette. Mindez az egész világon utat nyitott az igazi globális gazdaság, az igazi integrált piac felé. Azt prognosztizálják, hogy *Amerika fogja egyengetni az utat a többi magasan fejlett állam, és később a világ összes országa előtt*. Fontosnak tartják, hogy Amerika hozza létre a globális gazdaságot és politikát irányító bonyolult intézményrendszert, amely megfelel a XXI. század minden követelményének. (Schwartz-Leyden 1998: 3, 13) Ez valójában az amerikai céloknak megfelelő, amerikai vezetésű világkormány lenne, ami csak a globalizáció hasznélvezőinek érdekeit szolgálja.

Az előnyök és hátrányok dialektikája

A globalizáció elemzőinek következő csoportja tisztában van annak előnyeivel és azokat hangsúlyozza is, de tisztában van negatív hatásaival is.

Pozitív vonásai közül kiemelik, hogy dinamikus technikai, gazdasági, informatikai és kommunikációs fejlődést eredményezett. Nem gazdasági jellegű előnyei közül hangsúlyozzák a javak, a tőke és az emberek nemzetközi mozgásában rejlő választás szabadságának, vagy az eszmék nemzetközi áramlása által biztosított gondolat szabadságnak a jelentőségét. Vannak, akik úgy látják, hogy a demokrácia és az emberi jogok egyre kiterjedtebb meghonosodását hozta magával.

Következményeit tekintve a globalizáció építő és pusztító hatásaival együtt meghatározza a világpolitikát, a nemzetek sorsát, sőt a képviselte demokrácia további formáit is.

Sajátossága a globalizált világnak, hogy szinte minden a globalizáció kezei között valósítható meg. Nem lehet kilépni a sorból. Ugyanis keményen megbünteti azokat az országokat, amelyek ki akarják vonni belőle magukat.

Kritikusai erőteljesen hangsúlyozzák, hogy megtévesztően hamis, *ideologikus manipuláció* a kölcsönösség, a kölcsönös függés hangsúlyozása. Ankerl Géza szerint a kölcsönös függés globalista tétele üres retorika. A globalizálódás valójában egyirányú utca, mutat rá Árva László, hiszen a külföldi működőtőke-kivétel 85 százaléka a fejlett országokból származik. A világ-gazdaság globális rendszere az Egyesült Államokból és még az Európai Unió legfejlettebb országaiból és Japánból származó nemzetközi társaságok dominanciájával valósul meg. (Árva 1998: 21) A kulturális globalizációban is az egyoldalú függőség érvényesül az Egyesült Államok és az elmaradottabb térségek kapcsolatában.

Lester Thurow amerikai közgazdász-filozófus azt hangsúlyozza, hogy az emberek egy csoportját a globális gazdaság nagyon gazdaggá, másokat nagyon szegénnyé tesz. A washingtoni Világgazdasági Intézet megközelítéséből végzett vizsgálatukban a Harvard Egyetem kutatói arra a következtetésre jutottak, hogy a globalizáció és a piac felszabadítása az erős gazdasági és politikai szereplőknek használ: éles szakadék tántog azok között, akik egy országon belül szakképzettek és eléggé mobilak ahhoz, hogy éljenek a globalizáció előnyeivel, illetve azok között, akik a globalizáció kárvallottai lesznek. A munkahely és a jövedelem bizonytalansága is mára globális jelenség.

A globalizáció folyamatában mindig a *legerősebb hatalom a fő haszonélvező*. Ezért is kedveli ezt a Clinton-kormányzat, és ezért kedvelik az amerikai gazdaság főszereplőit. E hatalmas, kedvező folyamat tette lehetővé, hogy az Egyesült Államok kidolgozza saját világpolitikai stratégiáját.

McGuinn a globalizációt olyan korszak nyitányának tekinti, „amikor az amerikai kereskedelmi és gazdasági hatalom a történelemben ritkán tapasztalt geopolitikai uralomra tör”. (The New York Times, 1997. december 17.)

A globális kapitalizmus problémáinak megértése kell ahhoz, ha azt akarjuk, hogy a *kapitalista rendszer fennmaradjon*. Soros György a globális kapitalizmus *tökéletlenségét így foglalta össze*. 1. A globális kapitalizmusból származó előnyök nem egyenletesen oszlanak meg. A tőke sokkal jobb helyzetben van, mint a munka, a pénztőke jobb helyet foglal el a globális rendszerben, mint az ipari tőke. 2. A pénzücok erendően ingatagok, az összeomlás kockázata jelentősen megnőtt. 3. A stabilitáshiány nem korlátozódik a pénzügyi rendszerre. 4. Az állam feladata, hogy megelőzze a hatalom nem kívánatos koncentrációját és fenntartsa a stabilitást. A globalizáció azonban súlyosan megrendítette az államnak azt a képességét, hogy gondoskodjék polgárai jólétéről. Az államnak azonban nincs elég lehetősége, hogy gondoskodjék a szociális biztonságról. „Ez a társadalmi konfliktusok csíráját hordozza magában” – állítja Soros György. (Soros 1997: 27) Végső konklúziója az, hogy az összeomlás elkerülhető, ha időben felismerjük a gyenge pontokat és változtatunk azokon.

A globalizációnak vannak kemény kritikussai is. Helmuth Schmidt volt német kancellár „globális őrütségről” beszél. David C. Korten kimondja, hogy a globalizációval utat tévesztünk. Várhatjuk-e, hogy az önszabályozó piac kiigazítja a globális pénzügyi rendszer zavarait? A válasz határozottan nemleges. A globális összeomlás veszélyének súlyosságát ismeri fel, és sokan vannak, akik hozzá hasonlóan vélekednek.

Almási Miklós az igazi veszélyt abban látja, hogy a „globalizáció a pont-ellenpont játékot tette lehetetlenné: nincs »ellenhatalom«, ami közbejuthatna, teregethetne, mást csinálhatna”. (Almás 1998: 172) A világ-helyzet még nem forrta ki az ellenpontokat.

Magam úgy látom, nem lehet aféül semmi kétségünk, hogy a globalizáció folyamata megfordíthatatlan, a tőke továbbra is öntörvényűen mozog, de szabályok közé kell szorítani: megpróbálni helyreállítani a felborult trendet, *felszámolni-cökkenteni a globalizáció káros kimenetelét*, a pénzspekuláció elé korlátokat állítani, a globalizációs és a nemzetállami érdekek és értékek között intézményes egyensúlyt teremteni. Újra meg kell erősíteni a nemzetállamok szociális érzékenységét.

Nem adhatunk arra biztos választ, lesz-e erő, amely a küzdelmet felvállalja és sikerre viheti.

– Kellene egy demokratikus berendezkedésű világkormány, amely korlátozná, szabályozná a pénzkapitalizmust. Azonban ennek a struktúráját még senki sem dolgozta ki, s a tömeges körben sem tudatosították még ennek szükségességét és lehetőségét.

– Fennáll viszont annak a veszélye, hogy hamarabb szerveződik meg a pénztulajdonosok világuralmának legitimitására irányuló világkormány, mint amely lenyesgegethette a globalizáció vadhajtasait.

Magyarország és a globalizáció

A modernizációs feladatokkal küzdő, a piacgazdaságot kiépítő, átmeneti helyzetben lévő országok, így Magyarország is szinte védelem nélkül tagozódtak be a globalizálódó világgazdasági munkamegosztásba. Hazánk ezáltal a multinacionális cégek olcsó és viszonylag jól kvalifikált munkaerőt felhasználó zsákmányszerző területévé vált.

A külföldi tőke jelenléte és bizalma nélkül azonban nincs gazdasági fejlődés, vállalni kell a gazdasági stabilitáshoz szükséges pénzügyi fegyelmet. A mai bizonytalan világgazdasági helyzetben realizmusra, óvatosságra kell törekedni, a növekedési ütem fetisizálásával pedig ajánlatos felhagyni. Fontos feladat, hogy a magyar gazdaság közeledjék a maastrichti kritériumokhoz, a monetáris unióra lépő EU-tagállamok maximálisan elfogadható inf-lációjához, államháztartási hiányához.

Az egyesült államokbeli neoliberalista-monetarista globalizációs modellel szemben Magyarország számára a nyugat-európai ezredfordulós kapitalizmus lehet a – nemzeti érdekeinket és sajátosságainkat is figyelembe vevő – követhető változat.

Hazánk nem lehet sziget a globalizálódó világban. Magyarország a jövő évezred első éveiben az Európai Unió tagállama lesz. Alkalmazkodásunk sebessége és mélysége határozhatja meg helyünket a világgazdaságban. Ez a feltétele az ország töркеvönz képesége fenntartásának.

Irodalom

- Áldás és átok. Beszélgetés Babarczy Eszterrel. Zsidai Péter. Ahogy tetszik. MH, 1998. ápr. 4. 13.
- Almási Miklós. Üveggyölkök. Az ezredvég globális játszmái. Helikon Kiadó, 1998.
- Ankerl Géza. Globális tolerancia. In: Varga Csaba–Tibori Timea: A mai világ és a jövő forgatókönyvei. Kapu Könyv 1997. 533–558.
- Árva László. A világgazdaság globalizálódása és Magyarország helye a folyamatban. Valóság 1998/2. 20–31.
- Beszteri Béla. Globális trendek és a magyar jövőképe. Limes 1998. 2–3. sz. 179–199.
- Beszteri Béla. Információs vagy tudástársadalom? (Ezredfordulói remények és kétségek) Társadalmi Szemle 1998. 1. sz. 77–85.
- Gombár Csaba. Államokönyv a kormányokról és az állam kérdéseiről. Helikon Kiadó, 1998.
- Dahrendorf, Ralf: A globalizációról. Kritika 1998. 1. sz. 14.

- Kennedy, Paul: Preparing for the Twenty-first Century. Vintage Books, New York 1993. 122–134. (The Future of the Nation State.)
- The nation-state is dead. Long live the nation-state. The Economist, December 23rd. 1995. January 5th 1996. 17–20.
- Korten, David C. Tőkés társaságok világuralma. Kapu, Bp. 1997
- Schmidt, Helmut. Der globale Wahnsinn Die Zeit, 1998. szeptember 3. 27.
- Schwartz, Peter-Leyden, Peter: Nyakunkon az aranykor 2000. 1998/1. sz. 3–13.
- Soros György. A globális nyitott társadalom felé. Népszabadság 1997. dec. 24. 26–27.
- Szabó László Zoltán. Globalizáció több szempöngből. In: Varga Csaba–Tibori Timea (szerk): A mai világ és a jövő forgatókönyvei. Bp. 1997. 133–142.
- Thurrow, Lester C.: The Future of Capitalism. Massachusetts Institute of Technology, 1996

Globális társadalmi mozgalmak – globális civil társadalom

A globalizáció a nemzetközi politika rendszere vonatkozásában új szereplők, aktorok új típusú rendjének – vagy káoszának – a kialakulásához vezetett és fog vezetni. A globalizációs folyamat hatásait Michael Zürn „*Kormányzás a nemzetállamon túl*” című munkája úgy értelmezi, mint azt a folyamatot, amelyben „a társadalmi tevékenységi rendszerek határai eltolódnak a nemzeti társadalmakon kívülre, azonban nem globalizálódnak még ezáltal”.¹ A globalizáció tendenciája szerinte az, hogy „a csere, a termelési folyamatok relatíve kiterjednek a határokon kívülre, a gazdaság, a környezet, az erőszak, a mobilitás, a kommunikáció és a kultúra területein...”.² A nemzetközi alrendszerek kialakulása, a globális társadalmak születése azon alapul, hogy „a tranzakciók költségeinek csökkenése a társadalmi-gazdasági változás megértésének kulcsa. Ott, ahol a távolság legyőzése már nem, vagy alig jelent specifikus tranzakciós költségeket, kiterjednek és elmélyednek a társadalmi kapcsolatok.”³ A globális politika szereplői között az elemzők beszélnek a globális városokról, a globális elitekről, a globalizálódott médiáról, az államközi rendszerekből kialakuló integrációkról és funkcionális rezsimekről, valamint a globális civil társadalomról is.⁴ Ezek között jelennek meg a globális, a földgolyó egészen vagy nagy régióban elterjedve működő társadalmi mozgalmak, amelyek a globális civil társadalom előfutáráiként értelmezhetők. Ahogyan Albrow fogalmaz *A globális korszak* című munkájában, „a fejlődés a globalitás felé... a gyakorlatok, értékek, technológiák... fejlődése globálisan... a globális gyakorlat hatásainak növekedése az emberi életre... s e területek interakciója.”⁵ Mint mozgalmunkutató, ebből a perspektívából kívánok foglalkozni itt a globalizáció jelenségei közül a transznacionális, a globális mozgalmakkal, először Martin Albrow *A globális korszak* című művének idevágó gondolatmenetét rekonstruálva, majd néhány gondolatát saját, illetve más mozgalmunkutatók tapasztalataival ötvözve, kritizálva kíséreltem meg kibontani. Albrow úgy értelmezi a globalitást ebben a művében, mely szerint „a globalitás... abban különbözik a modernségtől, hogy nincs meg benne a központi ellenőrző hatalom eszmé-

1 Michael Zürn: *Regieren jenseits des Nationalstaates*. Suhrkamp: Frankfurt am Main. 1998. 73. o.

2 Zürn (1998) i. m. 76. o.

3 Zürn (1998) i. m. 74. o.

4 Ulrich Beck (Hrsg.): *Perspektiven der Weltgesellschaft*. Suhrkamp: Frankfurt am Main. 1998/5.

Ulrich Beck (Hrsg.): *Politik der Globalisierung*. Suhrkamp: Frankfurt am Main. 1998/b.

5 Martin Albrow: *Abschied vom Nationalstaat*. Suhrkamp: Frankfurt am Main. 1998. 141–142. o.

je".⁶ Azaz, a globális társadalom már nem áll szemben a homogén és unikális erőszakmonopólium-intézménnyel, az állammal, mint a civil társadalom és az állam a nemzetállami logikájú intézményrendszerekben belül, hanem hatalmi centrumok pluralitása, és ezek komplexumai jelentik ellentétét, amelyet államok integratív szervezetei, tömbjei, illetve nemzetközi rezsimiek és a globális elítélők jelenítenek meg.

A globális mozgalmak mint a globális folyamatok termékei

Albrow szerint a globális mozgalmak „az absztrakt univerzalizmus modernségének termékei, amely internacionalizmust hoz létre”, amire példa a nemzetközi munkásmozgalom. De ugyanakkor „a globális korhoz tartozik egy másik momentum is, a reakció a globalitásra, a fellépés a globális értékekért a... globális chiliizmus.”⁷ Albrow erre a Moon szektát, avagy kisegyházat hozza fel példaként. A globális mozgalmak Albrow modelljében egyszerre a globalizáció termékei, ugyanakkor utópiájának megfogalmazói, fejlődését előrevívó élcspatkok, vannak közöttük azonban a globalizáció hatásaihoz reaktíve, negatív következményeinek elhárításának igényével fellépő és proaktív, a globalizáció beteljesedése révén új előnyöket remélő mozgalmak is. A globális mozgalmak mind a „nemzetállami kereteken túlmutató identitásokon alapulnak” és a „nemzetállami politika definícióján túlmutató jelentőségűek.”⁸ A nemzetállami politizálás iránti érdeklődés visszaesése olyan mozgalmakban való elkötelezettség megerősödéséhez vezet, amelyek az embereket világmérletekben mobilizálják, és olyan problémákat tematizálnak, amelyek a nemzetállam napirendjén csak marginális szerepet játszanak.”⁹

Igy Albrow a következő mozgalmakat említi meg, illetve jellemzi globálisakként: „feketék, ökológisták (pl. Greenpeace), az iszlám fundamentalisták, a feministák, a békemozgalom, a munkásmozgalom és az alternatív mozgalmak. Hogy a globális mozgalmak a globalizációs folyamat elutasítói is lehetnek, ez a probléma egyáltalán nem jelenik meg Albrow-nál. Az iszlám fundamentalistákat sem tekinti ilyeneknek. Nem foglalkozik egyáltalán azokkal az igen elterjedt és sajátos, a globalizációs technológiák elleni diffúz tiltakozó hullámokkal, mint a komputer/vírusok termelése és terjesztése, a komputerhálózatok leleplező célú feltörése, lebontása. A globális deviancia mozgalmait így kikerülnék elméletének látóteréből, hiszen Albrow a globalitást a modernitás leváltójának, és ezáltal az antimodernség

attitűdjé felszámolójának tekinti a modernitásével együtt. Ennél differenciálabb a már említett Zürn-féle megközelítés, amely a globalizáció által előhívott fragmentációs mozgalmakról mint fajsúlyos tényezőkről értekezik a globalizációs folyamatok eredményeként. Idesorolja az etnikai reneszánszt, a szeparatizmust, a „fragmentációs” mozgalmakat, amelyek a nagyobb integrációk világa ellen lépnek fel a fejlett és a fejlődő országokban egyaránt.”¹⁰ Az iszlám fundamentalizmus is ilyen, a globalizációs hatások mobilizálta, ám éppen a globalizációs tendenciák ellen fellépő mozgalmaként elemzi. A nemzetállami és a globális mobilizációk viszonya ugyanakkor nem jellemezhető zérusösszegű játékként: a globális és a nemzetállami mobilizációk intenzitása bizonyos helyzetekben akár párhuzamos is lehet, tehát nem jelenti a globális aréna megjelenése szükségképpen a nemzetállami kereten belül működő civil társadalom aktivitásainak lecsökkenését. Albrow elemzése a globális mozgalmakról két, egymást metsző tendenciát kapcsolnak össze. Egyrészt a fogyasztásra, az életstílusra, a növekvő személyi kulturális tőkére épülő kapitalizmus megnöveli a civil társadalom forrásait, kulturális tőkéjének mennyiségét, amelyet a modern kommunikációs technológiák révén eredményesen használhatnak fel a globális arénában is. „A globális mozgalmak ereje azon alapul, hogy világszerte egészen köznap emberek egy kis többletenergival és -idővel, szabad döntésükkel a közös ügy mellé állnak. E mozgalmaknak nincsen sok pénzük, sem átfogó infrastruktúrájuk. Azonban emberi, jobban mondva kulturális tőkével bőven rendelkeznek. A bizonyos értékek melletti elkötelezettséget használgák fel, és olyan tudásból és ismeretanyagból profitálnak, amelyet sem az állam, sem a munkaadók, sem az egyházak nem tudnak ellenőrizni, és nem használható fel a magánfogyasztás céljaira sem.”¹¹ A globális „kulturkapitalizmus” megnöveli a társadalom tagjainak kulturális tőkéjét, egyre szélesebben teríti azt, viszont ezt a széles körben hozzáférhető kommunikációs-interakciós készséget és képességet a Rendszer ellen szerveződő hálózatok is felhasználhatják kialakulásuk és működésük során.¹² Másrészt létrejön az ún. globális nyilvánosság, a „globális elítélők” részvételével, amely a globális civil társadalomnak az avantgárdját jelenti.¹³ „Ily módon a globalizáció a korlátlan társiasság/társadalmasodás (Vergesellschaftung) újjáéledésével van összefüggésben, a globális közvélemény megjelenésével és a globális mozgalmak megerősödésével. Ugyanakkor kibontakozik a menedzserek és más szellemi foglalkozású emberek olyan új osztálya, amely a globalitást mint saját erőforrást szemléli és használja fel.”¹⁴ „A globális intézmények

6 Albrow (1998) i. m. 297. o.

7 Uo. 221. o.

8 Uo. 223. o.

9 Uo. 310. o.

10 Uo. 276. o.

11 Uo. 220-226. o.

12 Zürn (1998) 258-294. o.

13 Albrow (1998) 224. o.

14 Uo. 225. o.

15 A globális nyilvánosság és a globális civil társadalom viszonyáról:

Marton Shaw: Die Repräsentation ferner Konflikte und die globale Zivilgesellschaft, in: Beck (1998/a) i. m. 221-256. o.

16 Albrow (1998) 194. o.

menedzserei abban a helyzetben vannak, hogy a globális értékeket mint szakterületük követelményeit szemléljék. Minden globális intézményes szektor saját képet alkot a világról és megkísérli azt saját képére formálni.¹⁷ „A globális menedzselése multikulturális értékdiskurzusban zajlik, állandó, a szektorok közötti vitában, amelyben mindegyik a saját dominanciáját igyekszik elérni, anélkül, hogy olyan tekintély állna rendelkezésre, aki ezt a vitát eldöntse.”¹⁸ Több empirikus is alátámasztott tendenciát mutat a globális elit, a globális menedzser típusának megjelenésére és elterjedésére, azokéra, akik a világ problémáinak menedzselésével foglalkoznak. Mivel a globalizáció az egymással inkompatibilis identitások koegzisztenciájának lehetőségét megnöveli, a globális elit egyes csoportjai a globális elleneltek tiltakozó mozgalmainak a részesei, aktivistái is egyben.

Melyek azok a tendenciák a globális rendszerekben, amelyek megnövelik a globális elitet szakértői tudásában rejlő hatalom felhasználásának lehetőségét? „Ezek a globális mozgalmak főként magának a globalitásnak a problémáira orientálódnak és értékeik a globalításra épülnek fel. Ezen az alapon a globális menedzserek osztályával kerülnek konfliktusba, s gyakran ellenlábasaik. Megkísérelnek befolyást gyakorolni azokra, akik a globális változásokkal foglalkoznak... és akik felelősek ezekért.”¹⁹ A globalizáció a problémák sokaságát termeli a szakértők számára, akik a globális intézményekben működnek. „Olyan tevékenységi területek közötti viszonyok, mint a nevelés, az egészségügy, a munkaerőpiac és az igazságszolgáltatás a nemzetállamokon belül régen kialakult és meggyökeresedett kulturális prioritásokon alapulnak, amelyeket az egyes hatóságoknak már-már alig kell befolyásolniuk. A globalizált világban ezek a tevékenységi területek állandó versenyben állnak egymással. Eltűnnek egymás felé a határai. A globalizáció ugyanis nem vezet az értékkonfliktusok megoldásához, hanem éppen ellenkezőleg, ahol korábban csak technikai kérdéseket láttunk, az értékekről folyó vita éppen most kerül előtérbe, és eléri az intézmények legmagasabb szintjét.”²⁰ De ez a konfliktusos viszonyrendszer magában rejt a kooperáció lehetőségét az uralkodó globális elit és a mozgalmi ellenelit között, pl. a nemzetállami elitcsoportokkal szemben. A konfliktusok sokpólusú dinamizmusa globalizált világban a világos barát-elleniség, mi-ők szerepek feloldódását hozza, olyan kristályoson sokmetszetű és ellenfényben átalakuló konfliktusszerkezeteket, amelyekben a szereposztások gyorsan, és a hagyományos szemléletmód számára meghökkentően alakulnak át. „Az ellenállás a globális kapitalizmus érdekei ellen a globális értékektől való fellépéssel annak a példája... hogy a nemzetállami társadalmon belüli konfliktusok

a globális korban egyszerűen az egész glóbuszra áttevődnek.”²¹ „A harcok mennek tovább, miközben a folyamatok, amelyek a csoportok közötti konfliktusokat létrehozták, az egész világra kiterjednek. A gazdag országok gazdaságainak többféle stratégia áll rendelkezésre. A belföldi szegényekkel szövetkezhetnek a más országok szegényeivel szemben.”²² Ilyen például a külföldi tőkével, munkával, áruval szembeni xenofób fellépés, a migrációellenesség, a kiárusítás vádjai a kozmopolitákkal szemben stb. „De a szegény országok gazdaságaival is szövetkezhetnek a belföldi szegényekkel szemben...”²³ Mint például az európai integrációt támogató elitek kapcsolatrendszer, akik az integráció költségeit a társadalomnak az ebbe a folyamatba beleszólással nem rendelkező többségére hárítják.

A globális elitek a globalizált társadalmi alrendszerek közötti, a nemzetállamiohoz hasonló hierarchiák hiánya, valamint mobil kulturális tőkéjük, hatalmi alapjaik gyors növekedési lehetőségei, illetve átrendezési szabadsága miatt folyamatok konfliktusszituációban léteznek, ami nyitottá teszi őket az ellenelit bizonyos csoportjaival való hosszabb-rövidebb távú együttműködésre. Mint a nemzetállamon belüli mozgalmi lehetőségstruktúrák elemzői megmutatták,²⁴ az elitek belső konfliktusa lehetőséget teremt a mozgalmi ellenelit számára arra, hogy bekapcsolódjék az elitek harcába valamelyik elitcsoport szövetségeseiként „alulról való támogatójaként”, és az elitcsoportok nyitottabbak a konfliktusszituációkban az ellenelit kooptálása és a vele való valamiféle kooperáció felé. „A központi ellenőrző hatalom hiánya a globális intézményekben a globális gazdasági stratégiák szituációhoz kötött volta, és a flexibilis szervezeti struktúrák”, valamint „az új információk technológiák hatásai”²⁵ olyan bizonytalanságokat visznek be a globális hatalmi rendszerbe, amelyek megnövelik a globális elitek belső konfliktuspotenciálját és nyitottságot teremthet az ellenelit felé. Mivel a globális elitek hatalmi alapjait jelentő kulturális tőke mobil, hozzáférhető, annak alternatív felhasználása előtt nem tornyosulnak akadályok, s a hatékony kapcsolatteremtési technikák révén gyorsan globális társadalmi hálózatok alakíthatóak ki, a globális civil társadalom mozgalmainak megszerveződése viszonylag kis anyagi-emberi tőkebefektetéssel igényel. „A társadalmi rétegződés, az emberek hierarchikus alárendeltsége a hatalom, a pénz és a presztízs alapján többé már nem a direkt osztályhelyzet függvénye, hanem olyan csoportok tagságán alapul, amelyek ezen javak felett rendelkeznek, és szerepeik a tér és az idő feletti rendelkezés módjai szerint definiálhatók. Ezek a csoportok léptek az osztályok helyére. A mai hatalmi elit az információs

17 Uo. 196–197. o.

18 Uo. 196–197. o.

19 Uo. 270. o.

20 Uo. 197–198. o.

21 Uo. 226. o.

22 Uo. 250. o.

23 Uo. 250. o.

24 Sidney Tarrow: *Power in Movement*. Cambridge U.P. Cambridge (Mass.). 1994. 81–100. o.

Handspeter Kriesi et. al.: *New Social Movements in Western Europe*. UCL Press: London. 1995. 26–53. o.

25 Albow (1998) i. m. 200–201. o.

technológia, a repülőjegy és több lakó és tartózkodási hely segítségével mozog, tevékenykedik és kommunikál transzkontinentális szinten.²⁶ A globalizált világban az a mérvadó, hogy a társadalom tagjai „különböző mértékben férnek hozzá a hatalomhoz és a forrásokhoz, amelyek eltérő személyes elkötelezettséget jelentenek az utazásban és a telekommunikációban. A közlekedési és a kommunikációs technológiák hatalmas kiterjedése révén sokkal könnyebbé vált a kiterjedt hálózatok fenntartása. Ennek következtében a társadalmi rétegződés számára döntő szerepet játszik, hogy milyen mértékben képes az egyén mindenkor szférájában kommunikálni és mozogni. Nagyjában és egészében a személy térbeli korlátai forrásaitól függenek, amelyekkel szférájában rendelkezik.”²⁷ A globális kommunikáció felgyorsult a nemzetállamon belüli kommunikációhoz képest, s így a globális hálózatok a globális kollektív cselekvés virtuális formái akár gyorsabb és könnyebb mobilizációt tesznek lehetővé, mint egyes nemzetállamokon belül.

A globális mozgalmak belső struktúrája

Az Albrow és Zürn elemezte globális mozgalmak általános sajátosságait és a következőket lehetne kiemelni.

Mobilizációs folyamatuk több szektorban, funkcionális és kontinentális „szférában” zajlik. Ennek következtében multikulturális jellegűek, egy, avagy több téma körül szervezik, mobilizálják transzkontinentális módon támogatóikat és tagjait, illetve ellenfeleik is így szerveződnek, mobilizálódnak. Globális mozgalmak és ellenmozgalmak pl. a feminizmus és a natalisták az abortusztema kapcsán.

Témáik, orientációjuk olyanok, amelyek lehetővé teszik a transzkontinentális szerveződést, az összes kultúrából, ha egyenlőtlenül is, a kapcsolódást, mint pl. az ökológiai vagy az antimilitarista tematika. A címzettek, akiknek a tiltakozás témájában dönteni, felelős módon lépni kell, többnyire szintén globális aktorok, elítéltek, nemzetközi szervezetek és rezsimiek, mint például a klíma felmelegedése, az üvegházhatás kérdéskörében.

Szerveződésük laza, globális hálózat, amelyet a modern kommunikációs technológiák tesznek lehetővé. A személyi és anyagi erőforrások mobilizálása a mozgalmakon belül nem mindig globálisan centralizált, mint a Greenpeace, avagy bizonyos szekták, a Moon, a Krishna esetén, hanem lehetséges a nemzeti integrációk, a regionális szövetségek, de a tagszervezeti identitás alapján álló autonóm részegységek közötti koordináció is.

A globális mozgalmak aszerint is tipizálhatóak, hogy a lokális, a nemzetállami, a regionális-kontinentális és a transzkontinentális-globális szinteken milyen erősséggel, intenzitással vannak jelen, szerveződtek meg. E tipizálás alapján a globális mozgalmak között a lokális-regionális gyökerű, az azokra épülő globális, illetve az azok híján eleve globálisan szerveződő vagy a globális szintről a lefelé szerveződő mozgalom típusát különíthetjük el. A centrifugális, a központból, a globális szintről szerveződő és a centripetális, a bázisközösségek hálózattól a globális szintre jutó mozgalom dinamikája választható el így egymástól ideáltípusos módon. A gyakorlatban persze a két fejlődési vonal akár párhuzamos is lehet. A globális mozgalmak ugyanígy felépülhetnek minden szerveződési szinten az arányos jelenlétre, de megjelenhetnek anélkül, vagy csak bizonyos szinteken. Ugyancsak tipizálási szempont, hogy mely régiókban terjedtek el, illetve ezzel kombinálható, hogy honnét kapják támogatásukat. Eszerint beszélhetünk az OECD-világ mozgalmairól vagy a „global underdog” szegény régiók mozgalmairól, a második szempont szerint pedig ugyanígy a gazdag világ támogatta, avagy a szegény világ támogatta mozgalmairól. Hiszen az iszlám fundamentalizmus pl. elterjedt mindkét, a gazdag és a szegény világban is, de támogatottsága az utóbbira korlátozódik. A globális ökológiai mozgalom viszont szintén mindenütt jelen van, de támogatottsága az első világból jön. A lokális és a globális civil társadalom ereje is régióként eltérő kombinációkat mutathat, hiszen gyenge civil társadalmakat a globális szintről „penetrálnak” bizonyos mozgalmak, mint az Európán kívüli világban vagy a kommunista rendszerekben, és erős belső civil társadalmakra erős globális kötődések épülhetnek fel, mint az OECD-országcsoporthoz tartozó jóléti demokráciákban.

Fontos a differenciálás a különféle globális mozgalmak között, hiszen ha csupán ama kritérium szerint a globális mozgalom kategóriájába soroljuk őket, hogy transzkontinentálisak vannak jelen, viszonylag közös témáik, működő hálózati kapcsolataik vannak, akkor nagyon heterogén mozgalomegyütttestet sorolunk egy kategóriába. Ez olyan egyszerűsítés volna, mint a lokális, avagy nemzetállami szintű megszerveződés alapján közösséget feltelezni a mozgalmi szektor azonosítható alanyai között. A globális mozgalmi szektor megszerveződése már önmagában véve is innováció, újítás a korábban csak vagy elsősorban nemzetállami, vagy regionális, illetve lokális alapú szerveződéssel szemben, és új viszonyrendszerek is létrejönnek a globalizált mozgalmi szektorral együtt. Kialakul bizonyos specifikus szelektivitása, amely bizonyos témákat, bizonyos csoportokat, bizonyos szerveződési módokat preferál, másokat diszpreferál, ha a lokális-nemzetállami-regionális szintekhez hasonlítjuk. Nem ugyanazok a mozgalmak vannak jelen a különböző szinteken, s ha igen, eltérő a súlyuk. Nyilván a grass-roots szerveződés nem lehetséges globális szinten, de elterjedt a lokális-nemzetállami szinten.

²⁶ Uo. 252. o.
²⁷ Uo. 251–252. o.

lamin. A strukturális különbségek, az eltérő súlyú tematikák érzékeltetésére csatolok egy táblázatot a nemzetközi NGO-k tematikai súlyáról, illetve a magyarországi NGO-k tematikai összetételéről, amely véleményem szerint jól példázza, hogy milyen tematikus eltolódások vannak a különböző szervezési szinteken (vö. 1–2. tábla).

A globális mozgalmi szektorba csak a „nagyok nagyjai” jutnak ki a lokális és a nemzetállami szintekről, hiszen a globális társadalmi-politikai térbe való kilépés lehetősége az egyébként forrásokban többnyire szegény mozgalmaktól viszonylag nagy energia- és időbefektetést követel meg. A „gazdag” régiók, a Nyugat felülreprezentáltak a globális mozgalmak bázisterületei között. A szegény régiók globalizálódása így ezen a területen is a gazdag világ támogatásától válhat függővé, a modern technológiák és know-how rendelkezésre bocsátásától. Az ilyen „handicap” kiküszöbölését szolgálják a szegény és tapasztalatok hiján lévő területek mozgalmi szektoraiba a fejlett világból érkező segélyprogramok, mint pl. a Demnet a kilencvenes években Magyarországon, amely a helyi civil szervezetek elektronikus információs hálózataiba való bekapcsolódását segíti.

Az erőforrásoktól, az elfogadástól és támogatástól való függés a globális mozgalmi szektorban még nagyobb, mint a lokális és a nemzetállami szinteken. Ez a globális mozgalmak demokratikus legitimitásának problémáját, demokráciadeficitük kérdését veti fel.²⁸ A globális működés során ugyanis elválhatnak a helyi aktivisták részvételétől és ellenőrzésétől, és közeledhetnek a globális elitkehez és szervezetekhez, a globális establishmenthez. A globális bürokráciák önérdéke is lehet, hogy saját reszortjuk helyzetét meg-növelve segítsék az azonos területen működő globális civil kezdeményezések kialakulását, s ezáltal az elit és az ellenelit túlságosan is közeli kooperációja alakulhat ki az állampolgári ellenőrzést nélkülöző térben.

Miért lenne egyenlőbb és egyszerűbb a hozzáférés és az ellenőrzés a globális mozgalmi szektorban a nemzetállaminál? Természetesen éppen fordítva van, sokkal nehezebb és nehézkesebb. Ez tehát azt jelenti, hogy amennyiben a globális civil társadalomról és mozgalmairól beszélünk akkor az nem mindenben és minden esetben jelent valami progresszív, demokratikusat és magasabbrendűt a korábbi mobilizációs arénákkal szemben, pusztán új, nem kevésbé problematikus, hanem másként problematikus területet jelent. Érdekes példa erre az Európai Közösségnek az NGO-k fejlesztésével, európai hálózataik létrehozásával kapcsolatos kezdeményezése.²⁹ Ennek so-

rán igyekeztek felmérni a Közösség akkori (1993) tagországaiban működő NGO-knak az integrációval kapcsolatos álláspontjait, azt, hogy hogyan kapcsolódnak a Közösség politikájához, milyen elvárásai vannak azzal kapcsolatosan stb. Mindezt egy viszonylag nagy volumenű kérdőíves felmérés révén kívánták előkészíteni. De kinek küldték ki a kérdőívet? Eleve a Brüsszelben, avagy a fővárosokban ismert szervezeteknek, amelyek rendelkeznek pl. állandó levelezési címmel, az angol nyelvű kérdőív kitöltésére megfelelő szakemberrel. Tehát azokat „vonták be” akik eleve is „bent” voltak, nemzetközi ismertséggel, nemzeti támogatottsággal rendelkeztek, az ő véleményüket tekintik „reprezentatívnak” erre építik és fejlesztik a Közösség NGO-politikáját. Az integráció szintjére feljutni komoly szakmátrékon lehet a polgári kezdeményezések szövetségeinek, és innét még távolabb van a globális, a transzkontinentális társadalmi-politikai tér elérésének lehetősége. E folyamat során, amikor pl. a már kialakult nemzetközi bürokráciák keresik saját NGO-partnereiket, sokszor éppenséggel támogatás címén hozzák létre őket, s lehet, hogy ezeknek a globális, avagy nemzetközi fantomszervezeteknek nincsen sok közül a lokális és a nemzetállami civil társadalmak szintjén zajló polgári részvételhez és valós igényekhez. Pl. a Greenpeace akciót mint ipari lobbyk befolyásolta tevékenységet bírálták címzettjeik, amely érvet nem nagyon lehet félredobni valamiféle ellenőrzési lehetőség hiján, amelynek jelenleg sem alanya, sem módszere nincsen.

A globális és az integrációs szint új konfliktusterületeket nyit föl, amelyekre lehet, hogy éppenséggel a nemzetállami és lokális szinten kirekesztett, avagy nem elég hatékony kezdeményezések kapaszkodnak fel, hogy a globális szint közvetítésével érjenek el olyan hatásokat a lokális és a nemzetállami szinteken, amelyeket ott közvetlenül nem tudtak elérni.³⁰ Újra megjelenik a globális szinten a nemzetállamok és régiók elemzésénél már ismert konfliktusvonalak; szegény és gazdag, férfi és nő, materialista és posztmaterialista, demokratikus és diktatorikus, ipari és agrármozgalmak között.³¹ A globalizáció nem fogja felszámolni a klasszikus konfliktusvonalakat, hanem új arénákat hoz létre megjelenítésükre és kihordásukra, amely arénák innovációs potenciálja éppen a konfliktusok újradefiniálásában és a korábbiól eltérő módon történő intézményesítésében van.

Ez még önmagában nem baj, de ki ellenőrizi majd a civil érdekek globális és regionális védőit, ha elszakadnak a helyi civil társadalomtól, és a nemzetközi bürokráciák holdudvarába, az ENSZ vagy az Európai Közösség szakkürokráciáinak nyomvonalába kerülnek? Egyebekben pedig a nem demokratikus, vagy éppenséggel az antidemokratikus mozgalmak és civil kezdeményezések autoritár, hierarchizált, esetenként anyagilag erősen támogatott

28 Hilmar Schmidt-Ingo: 'Take: Demokratischer und besser? In: Aus Politik und Zeitgeschichte B 43/1997, 12–20. o. Marianne Beisheim: 'Nichtregierungsorganisationen und ihre Legitimität. In: Aus Politik und Zeitgeschichte B 43/1997, 21–29. o.

29 Communication of the European Communities: Communication from the Commission on Promoting the Role of Voluntary Organisations and Foundations in Europe. Brussels-Luxembourg: COM (97) 241, 16–30. A jelentés részeit, az 10. hivatkozott kutatási háttéranyagot nem tartalmazza, és nem hivatalos magyar fordítását az Európa Ház, Budapest sokszorosított és kiosztotta civil szervezetek képviselőinek 1997. április 17-én. „Az állampolgári Európa” c. konferenciáján, Budapest.

30 Sidney Tarrow: The Europeanisation of Conflict: Reflections from a Social Movement Perspective, in: West European Politics Vol. 18. (1995) No. 2, April 223–251. o.

31 Knevi et. al. (1995) I. m. 3–26. o.

szerveződése éppen azokat juttathatja globális, avagy nemzetközi cselekvési pozíciókba, akik a nemzetállami szinten sem a demokrácia előmozdító! Napjainkban a globalizáción szerveződő hálózatok: a maffiak, a drog- és emberkereskedelemből az adócsalás és az erőszak globális társadalmi hálózatait hozták létre, akár a különféle terrorista csoportok. A globalizáció a „gods and bads”, a „jók és a rosszak” számára egyaránt nyitott teret jelent, s a globális szélsőjobboldal antidemokratikus veszélyeiről is beszélhetünk a globális mozgalmak szektorában, a szélsőjobb, a rasszizmus, a fundamentalizmus vonalán. Állam feletti kormányzási feladatok is felmerülnek ezekkel szemben, mint a terrorizmus, a kábítószer-kereskedelemből elleni fellépés, amelyekre nemzetközi részmekket igyekeznek létrehozni az államok és szövetségeik, átruházva azokra belbiztonsági feladataik egy részét, s ezáltal követve a devianciák globalizálódását, az állam legsajátabb biztonsági funkciói is a globalizációs és integrációs folyamatok részévé válnak szerte a világon, nem csupán az Európai Közösségben.³²

Hogy a civil szervezetek közhasznúsága, demokráciakonformitása, illetve ennek szabályos és nyilvános ellenőrzése milyen nehéz még nemzetállami szinten is, azt a magyar NGO-szektor változó szabályozásainak tükrében értelmezhetjük egy viszonylag kicsi és áttekinthető, homogén, centralizált ország, Magyarország esetén.³³ Ennél még sokkal bonyolultabb és nehezebben megoldható kérdéseket vet fel a globális mozgalmi szektor, illetve a civil társadalom ellenőrzése a demokratikus elvek alapján. A globális mozgalmaktól és civil kezdeményezésektől nem lehet azt várni, hogy jobban és hatékonyabban működjenek, mint a lokális és a nemzetállami szinteken működő mozgalmak és kezdeményezések. Mivel a globális arénában hiányzik a központi ellenőrzés hatalma, az államhatalom, illetve a közvetlen kapcsolatok a polgári bázissal, másféle ellenőrzési mechanizmusok létrehozására volna szükség, mint a nemzetállami kereteken szerveződött, államilag garantált normatíván szabályozott környezetben és közvetlen civil kontrollal működő szervezetek esetében. E mechanizmusokkal kapcsolatos ötletek, utópikák vannak, de maguk a mechanizmusok még nem léteznek. Michael Zürn már idézett könyvében javaslatokat próbál kidolgozni a globális civil társadalom demokráciadeficitjének csökkentésére, hiszen nem önmagában demokratikus a születésű globális civil társadalom. Javaslati a transzkontinentális-globális társadalmi-politikai arénában működő civil szervezetek belső és a külvilággal való kapcsolataikat szabályozó normagyűttes kidolgozására irányulnak, valamint nemzetközileg elfogadható „demokratikus minimumot” próbál meg elvárásaként összegezni működésükkel szemben.

„A transznacionális döntési hálózatokat meg kellene erősíteni, de ugyanakkor szabályozott belépési mechanizmusokat kellene alkalmazni körükben. Eszerint bennük minden érdekcsoport részt vehet, amely:

- a) Érintettségét, érdekeltiségét bizonyítja az adott ügyben, és ezáltal segítheti a nemzetközi szabályozás megvalósulását.
 - b) Több, az adott nemzetközi szervezet, szerződés hatálya által érintett országban működik.
 - c) Belső mechanizmusai transzparensak, demokratikusak.”³⁴
- Utóbbin azt érti, hogy „nyílt tagságú, pártalapú, faji és nemi diszkriminációtól mentes, vezetését szabadon választja meg, működése tagjai felé nyilvános”. Zürn azonban addig marad a válaszal arra a kérdésre, hogy a nemzetközi NGO-k esetében miféle nemzetközi szervezet, avagy hatóság, milyen módon, milyen költségvetésből és támogatásból ellenőrizze, és milyen következményekkel a felállított feltételek meglétét. Az ellenőrzés szervei valamilyen „globális civil bizpostság”, a szervezetek szervezete, a hálózatok hálózata, illetve annak képviselői lennének, globális hatáskörrel? Az ilyen ellenőrzés költségei valószínűleg magasabbak lennének, mint a működés révén elérhető haszon! Továbbá: hova és kihez fellebbezhetne az a civil szervezet vagy mozgalom, amelyet elutasítanak, negatív, avagy csak önképtől eltérően ítélen meg? A „globális civilitás” szabályozása még sokkal nehezebb, mint az egyébként szintén nem problémamentes nemzetállami szintű kontroll megszerveződése, hiszen hiányzik az autoritással felruházott állami szervezet, amely legitimatást a demokratikus rendszerben a választóktól nyeri. Ennek pótlására Zürn idézi Philippe Schmitter politológus javaslatát,³⁵ hogy az Európai Község területén működő pressure groupok és NGO-k működését úgy lehetne demokratikusan legitimálni, ha a Község választásra jogosult polgárai időnként fejenként meghatározott mennyiségű „támogatócédulát” kapnának, hogy kváziválasztások során azon szervezeteknek juttassák azokat, amelyeket legközelebb állóknak tekintenek magukhoz, s ezáltal a többségi elv alapján a nagyobb támogatás nagyobb, illetve erősebb demokratikus legitimációt s ezáltal beleszólási jogokat jelenthessen a nagyobb polgári támogatást elnyerő szervezetek, csoportok számára a Község politikájában. Zürn szerint ez az eljárás „áttekinthető és az azonosulást növelő” volna, még akkor is, ha sok újabb problémát vetne fel. A demokratikus ellenőrzés intézményeinek, eljárásainak és kultúrájának továbbfejlesztésére volna szükség a nemzetek feletti civil kezdeményezések terén, az állam nélküli demokrácia különböző modelljei szerint, de ezek egyelőre még csupán papíron léteznek, bár a probléma és a megoldás szükségessége nagyon is valóságosak.³⁶

32 Zürn (1998) i. m. 99–115, 329–361. o.

33 Kuti Éva: Híjuk talán nonprofitnak... Nonprofit Kutatócsoport: Budapest, 1998. 62–130. o.

34 Zürn (1998) i. m. 359. o.

35 Zürn (1998) i. m. 359. o.

36 Anthony McGrew: Demokratie ohne Grenzen? In: Beck (1998b) 374–423. o.

A globális, a nemzetállami és a lokális szintek interakciója

Összegezve, a globális mozgalmak innovatív, komparatív előnye a lokális és nemzetállami szinttel szemben ugyanabban rejlik, mint hátrányaik forrása. A homogenitás hiánya, a multikulturalitás, a laza koordináció egyszerre adnak gyors reagálást, a globális intézményekkel komplementer szerepet nekik, ám ugyanakkor nehezítik a világosan definiált támogatói kör kialakítását és a demokratikus kontrollt ennek híján. Az állam nélküli térben való mozgás elszakítja őket az „Egyetlen” befolyásos támogató és ellenfél köré szerveződő politikai kontinuumtól, és egy sokpólusú, plurális, gyorsan nyíló és záruló politikai lehetőségstruktúrához, a globális nyilvánosság, elitek és nemzetközi integrációk és rezsimok világához köti őket. Sokféle külső támogatótól és ellenféltől szabadlt működési területük van, ahol gyorsabban változnak az erőviszonyok és identitások, mint a nemzetállam terén belül. Nagyobb mértékben ráutaltak az integrációra, a hálózatok, szövetségek létrehozására, mint a nemzetállamon belüli kezdeményezések, szervezeti homogenitás helyett azonban a kulturális tőke és kommunikációs technológiák birtoklásán alapuló laza társadalmi hálózatok integrációs erejére építhetnek. Ha nem eléggé erős a mozgalom belső integrációja, és nincsen kapcsolat a nemzetállami, a lokális bázissal, akkor a globális térben jelen lévő egyéb, nagyobb erőforrásokkal és befolyással rendelkező aktorok, a multinacionális cégek, a nemzetközi szervezetek befolyásának lehetősége megnövekszik a mozgalomra. Elkerülhetetlen, hogy a fejlettebb civil mozgalmi hagyományokkal rendelkező régiók dominálják a globális civil társadalmat, amíg nem alakul ki a források viszonylag egyenlőbb eloszlása, amelyet a mobil kulturális tőke és a modern kommunikációs technológiák részben, valamennyire ellensúlyozhatnak. A jóléti demokráciák a meghatározó, a posztkommunista demokráciák a követő és a harmadik világ szegény országai a tiltakozó-elutasító, avagy a segélyezett szerepét kapják a globális civil társadalom kialakulásának távolról sem befejezett folyamatában. A globális mozgalmak sektora differenciált, nem csupán a demokratikus mozgalmakat foglalja magában, és önmagában nem hordozza a demokrácia és a konfliktusmegoldás hatékonyabb formáit, pusztán lehetőséget biztosít ezeknek az új szinten való kialakítására és intézményesítésére, ha törekény rendszere nem omlik össze a globális kihívások túlterhelése következtében. A demokrácia és a demokrácia veszélyei egyaránt globalizálódnak a társadalmi folyamatokkal együtt, és ezáltal új terepet nyújtanak a már korábban a nemzetállam és a lokális szintjén is megjelenő konfliktusok kihordására és lehetőséget nyújtanak újak megjelenésére.

1. tábla.

Nonprofit szervezetek Magyarországon
Alapítványok és egyesületek száma és megoszlása tevékenységcsoport szerint, 1996

Tevékenységcsoport	Alapítványok		Egyesületek		Összesen	
	száma	Megoszlás %	száma	Megoszlás %	száma	Megoszlás %
Kultúra	2684	15,5	2026	6,9	4710	10,1
Vallás	925	5,4	305	1,0	1230	2,6
Sport	1090	6,3	6237	21,1	7327	15,6
Szabadidő, hobbi	476	2,8	7264	24,5	7740	16,6
Oktatás	4764	27,6	374	1,3	5138	11,0
Kutatás	570	3,3	403	1,4	973	2,1
Egészségügy	1558	9,0	381	1,3	1939	4,1
Szociális ellátás	2635	15,2	895	3,0	3530	7,5
Nyugdíj- és egészségbiztosítás	34	0,2	318	1,1	352	0,8
Polgárvédelem, tűzoltás	74	0,4	1135	3,8	1209	2,6
Környezetvédelem	402	2,3	587	2,0	989	2,1
Településhelyi szintű	801	4,6	925	3,1	1726	3,7
Gazdasági fejlesztés	343	2,0	299	1,0	642	1,4
Jogvédelem	97	0,6	465	1,6	562	1,2
Közbiztonság	354	2,1	864	2,9	1218	2,6
védelem						
Többoldalú	44	0,3	675	2,3	719	1,5
adománygyűjtés, nonprofit szervezetek						
Nemzetközi kapcsolatok	278	1,6	352	1,2	630	1,3
Szakmai, gazdasági érdekvédelem	56	0,3	5533	18,7	5589	11,9
Politika	101	0,6	530	1,8	631	1,3
Összesen	17286	100,0	29568	100,0	46854	100,0

Forrás: Kapovits Ilkó, Królik Miklós, Sebestyén István: *Magyarország civil társadalmában*
Európa Ház Budapest, 1997. 158. old.

2. tábla
Nemzetközi NGO-k működési terület szerint (százalék)

Témák	1953	1963	1973	1983	1993
Bembehjogi	30,0	27,0	22,4	22,7	26,6
Világrend	7,3	2,8	6,6	9,9	7,6
Nemzetközi jog	12,7	13,4	13,7	7,4	4,1
Béke	10,0	14,2	7,7	6,3	9,4
Nők jogai	9,1	9,9	8,7	7,2	9,7
Környezet	1,8	3,5	5,5	7,5	14,3
3. világ	2,7	2,1	3,8	3,7	5,4
Etnikai csoportok	9,1	8,5	9,8	10,6	4,6
Esperanto	10,0	12,8	15,3	11,8	9,6
Összesen	100%	100%	100%	100%	100%
N=	110	141	183	348	631
Növekedési	-	28,2%	29,8%	90,2%	81,3%

Forrás: Yearbook of International Organizations
Idézi: Dieter Rucht: Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen, Vol. 9, 1996/2. 34. o.

Globalizáció és építészet

Az építőipar globalizálódása

A globalizáció mibenlétét és legfontosabb jegyeit már igen sokan igyekeztek megragadni, s a különböző felfogások nagy választéka ismeretes. Témánk – a globalizáció építészeti hatásainak feltérképezése – szempontjából igen jól használhatónak tűnik az a felfogás, amelyik a MTA stratégiai kutatásainak köréből *Globalizáció és nemzeti érdek* címmel 1997-ben kiadott kötetben található (61. o.); ez a globalizálódást a „nemzetköziesedés” és a „transznacionalizálódás” kontextusában igyekszik megvilágítani, s azt állítja, hogy „a globalizálódás a gazdaságban mindegyik a pénzpiacokra és a nemzetközi információs rendszerekre jellemző”.

Ha ebből indulunk ki, akkor azt kell mondanunk, hogy a globalizálódás az építőipar gazdasági állapotát egyelőre még csak viszonylag kevésbé érinti, bár a nemzetköziesedés már az építőiparnak is alapvető jellemzőjévé vált; mégis, az építőipar területén még nem jöttek létre pl. a General Motorshoz vagy a General Electrichez hasonló méretű transznacionális vállalatok. Fel kell azonban hívni a figyelmet arra, hogy ma már az építőipar sem áll ettől túlságosan messze, amennyiben már az építőiparban is megtörténik, hogy mamutvállalatok transznacionálisan felvásárolják egymást. Így pl. a részben angol érdekeltségű Hollandsche Beton Groep a közelmúltban felvásárolta a kb. 3 milliárd DM évi kapacitású német Ways und Frey-tag konszern, s ezzel mintegy 9 milliárd DM-re növelte a saját kapacitását. Egyébként még így sem vált a legnagyobb kapacitású európai csoporttá, s csak kb. egyharmada a legnagyobb amerikaiénak.

Az építési és felújítási tevékenység jelentős hányadát még a legfejlettebb országokban és még ma is olyan minivállalatok végzik el, amelyek csak néhány embert foglalkoztatnak, gyakran csupán három-négyet. Ez évszázadok, sőt évezredek óta így van, s ez az épületek helyhez-kötöttségéből és a legfontosabb hagyományos (nem trópusi) építőanyagok – a kő, a tégl – hosszabb távolságra történő szállításának ritkán kifizetődő voltából származik. Az építészet története persze ismer ellenpéldákat is, hiszen az egyiptomi piramisokat rabszolgák egész hada építette, s a szükséges követ is csak igen nagy távolságból és csak igen körülményesen juttathatták a helyszínre. Az épített szakraális és presztízszempontjai azonban itt nem ismeretek akadályt. Hasonló kivételektől eltekintve azonban az építőmunkások és az építőanyagok rendszerint csak szűk területen mozogtak. Nem így a

know-how nagy távolságokra juttatásában jeleskedő mesterek, pl. azok a franciák, akik az Árpád-házi királyok idejében a cisztercita apátságok architektúráját hozták Magyarországra, vagy azok az olaszok, akik a reneszánsz építészetét, s végül azok a németek, akik a barokkot hozták. A munkások és az anyagok azonban nemigen utaztak.

Radikális változásra csak a XIX. században került sor, mikor az építőanyagok között megjelent az acél, a szállítással pedig a vasút. Az acél már tipikusan nem helyi építőanyag, s vele bányai már egyáltalán nem tud a kőműves, az építés évezredes mestere. Az acél pedig egyre több feladatban vált vezető építőanyaggá, s olyan építészeti csodákat tett lehetővé, mint a londoni Kristálypalota (1851) vagy a párizsi Eiffel-torony (1889). Az amerikai felhőkarcolók az acélszerkezetek alkalmazástechnikájának kifejlődése nélkül nem jöhettek volna létre.

Nem lehet célunk, hogy végigkövessük az építéstechnika egész XIX. és XX. századi fejlődését, s nem térhetünk ki a beton és a vasbeton megjelenésének részleteire, valamint e megjelenés első időszakának következményeire sem. Át kell ugrnunk a második világháborút követő időszakra, amelyben az építőipar és az építéstechnika nemzetköziesedése áttörésszerűen felgyorsult.

Ennek a felgyorsulásnak elsősorban az volt az oka, hogy olyan építési feladatokat jelentek meg vagy váltak tömegessé, amelyek átfogó technológiai újításokat kívántak meg, ezek pedig egyrészt lényeges változásokat eredményeztek az építőipar vállalati struktúrájában, másrészt szétfeszítették az addig országhatárok közé szorult építési piacokat.

Ezek közül a feladatok közül a tömeges lakásépítési igény volt a legszembeszökőbb.

A második világháborús pusztítások és a több évig szünetelő lakásépítés miatt olyan óriási igény alakult ki lakások építésére, amely az addig alkalmazott lakásépítési technikákkal nem látszott kielégíthetőnek. Az a gondolat vált uralkodóvá, hogy a gépipari tömegtermeléshez hasonló gyártástechnológiákra lenne szükség az építőiparban is, s ezt az elengedhetetlenül látszó váltást elnevezték az *építés iparosításának*, ami – mondhatni – nemzetközi programmá vált.

Az építés iparosításának ez az eszméje megjelent már az első világháborút megelőző és követő években is, de az építési piac csak a második világháború után gyakorolt akkora nyomást az építőiparra, ami kikényszerítette ennek az eszmének a megvalósítását. Az a technológiai gondolat vált uralkodóvá, hogy az épületeket nagyméretű elemekből kellene megépíteni, s ezeket létrehozandó gyárakba telepített tömegtermeléssel kellene előállítani. Ezt az *előgyártásnak* is nevezett szakaszt az építés helyszínére történő szállításnak, majd az elemek beemelésének és összeszerelésének kell követnie, ami a hagyományostól gyökeresen eltérő építési összefolyamatot jelen-

tett. Szinte magától értetődőnek tűnt, hogy ezeknek a – célszerűen szobanagyságú – elemeknek, paneleknek az anyaga a vasbeton legyen. Az erre a technológiai ötletre építő első kísérlet szabadalmakat az '50-es évek közepén adták meg Franciaországban, s alkalmazásukkal beindult az ún. *paneles lakásépítés*. Európa-szerte egymást követték az egymástól technológiailag vagy szerkezetileg kisebb-nagyobb mértékben eltérő paneles lakásépítési rendszerek, s kialakult ezek nemzetközi piaca is: az országhatárokat könnyedén átlépve adták s vették őket. Az európai piac elég gyorsan világgpiaccá bővült, mert szinte magától értetődőnek tűnt, hogy a fejlődő országokban végbemenő demográfiai robbanás következtében fellépett, különösen szorongató lakásépítési igényt is ezzel a technológiával kell kielégíteni. A legsikeresebb rendszereket létrehozó és forgalmazó cégek – pl. a francia Camus és a dán Larsen-Nielsen – mondhatni világcégekké váltak, s a szovjet (vele a magyar) piac megszerzése után, a '60-as évek végén már az amerikai piac megszerzése is komoly kihívásai nyíltak. Az egyik demokratia kormány ugyanis közel 30 millió olcsó, tömeges lakás megépítését vette tervébe, egy jellemző módon „operation breakthrough”-nak elnevezett országos program keretében. Ebből a programból ugyan – vagy két évre nyúló gigási előkészítés után – semmi sem lett, mert a következő – republikánus – kormánynak eszébe sem jutott egy ekkora méretű népjóléti akció megvalósítása; mégis, látható belőle, hogy mekkora jelentőségű – globális szintre jutó – vállalkozás lett a lakásépítés iparosításából.

Más dolog, hogy ez a technológia a '80-as évek során minden piacát elvesztette, s az említett világcégek csődbe mentek. A kudarc a fejlődő országokban volt a legszembeszökőbb, részben éghajlati, részben ökológiai, részben pedig gazdasági okok miatt, világosan mutatva, hogy – különösen a lakásépítés területén – rendkívül nehéz, szinte lehetetlen kifejleszteni globális érvényű rendszereket. A fejlettebb országokban mikrokörnyezeti komfortszempontok, főként pedig a lakótelepek szociológiailag katasztrófális kihatásai ásták meg e rendszerek sírját. A nemzetközi szintre jutott épület-elem-, korszerűbb nevén: komponensgyártás azonban tovább él, más, kevésbé merev, ún. „nyitott” rendszerek, rendszerelvek érvényesítésével. (Az „építési rendszer” kifejezés mégis szitkoszóvá vált a szakmában, amit még ma sem ajánlatos használni.)

Szinte zökkenőmentes pályafutás áll azonban a *mélyépítés* (autópályák, repülőterek, duzzasztógátak stb. építésének) területén kifejlesztett világ-cégek mögött. Ezek felfutásához döntő mértékben hozzájárult, hogy nagyszabású és a gazdasági fejlődés szempontjából kulcsfontosságú mélyépítési feladatok a fejlődő országokban is fellépnek, s ugyanakkor szinte kilitástan, hogy a körülmények között megfelelő know-how-val rendelkező, megfelelő képesítettségű és rentábilis mélyépítési vállalatok jöjjenek létre. Ezért ezekben az országokban a nagy és kényes feladatokat szinte kivétel

nélkül világcégek végzik, s ezek az – elsősorban mélyépítési profilú – világcégek azok, amelyek terén az építésben is kezdetét vette a transznacionalizálódásig jutó agglomerálódás. Ugyanakkor, a piac hullámszámainak ellensúlyozására és a mélyépítési munkákhoz rendszerint kapcsoló kisebb magaszépítési megbízások megszerzésének érdekében ezek a cégek fokozatosan kiterjesztik tevékenységüket a magasépítésre is.

Mivel az építési piac nemzetköziesedése egyre nagyobb méreteket ölt, egyre nagyobb erőfeszítésekre kerül sor az épületekkel, komponenseikkel és anyagaikkal szemben támasztott követelmények nemzetközi egységesítésére. Ennek az egységesítésnek kulcsfontosságú szerve a Nemzetközi Szabványosítási Szervezet (ISO). A nemzetközi egységesítés különösen fontos feltétele az építőipari fejlődésnek Európában, s ezért a EU az építés területén különösen nagy figyelmet fordít az Euronormokban rögzített követelmények meghatározására és a követelmények betartására. Betartásuk a EU-hoz való csatlakozásunk nagy fontosságú feltétele.

Kritikus globális folyamatok hatása az építésre

Az építőipar, az építési technológiák és az épületekkel szemben támasztott követelmények beindult globalizálódásának áttekintése után a következőkben foglalkoznunk kell az átfogó értelemben vett globális fejlődés két olyan döntő súlyú jellemzőjével, amelyek alapvetően befolyásolják az építőipar jövőjét és – ezen belül – a jövőbeli feladatait. Ezek közül az első a világ népességének rohamosan növekvő összegzett *energiaigénye*, a második a világbán végbemenő rohamos és sajátos *urbanizálódás*.

A globális fejlődésnek ez a két jellemzője több szempontból is igen kritikusá teszi az emberiség jövőjét, s ezért mindkettőt illetően létkérdés, hogy tisztázzuk a *fenntartható fejlődés* feltételeit. Ennek megfelelően ezekre a jellemzőkre már az 1987-ben közzétett és kormányzati szintű nemzetközi együttműködés termékeként megalkotott *Brundtland-jelentés* is kiemelkedő figyelmet fordított.

Az energiakilátásokról ez a jelentés közölte (lásd a *Közös jövőnk* címmel kiadott magyar változat 204–209. oldalát), hogy a Föld összes országának energiaigénye 1980-ban kb. 10 terawatt (TW) volt, amiből kb. 7 TW jutott az ipari és kb. 3 TW a fejlődő országokra. Az évről évre növekvő igényt – az akkori trendek alapján – a 2030-as évre már 35 TW-ra becsülték, s ha addigra minden ország elérné az ipari országok fejtenkénti fogyasztásának 1980. évi szintjét, akkor a globális fogyasztás 2030-ban már 55 TW lenne. Ez technikailag végképp kivihetetlen, de már a 35 TW is az, s már az is elkerülhetetlenül okozna ökológiai katasztrófákat, mindenekelőtt igen nagyfokú felmelegedést, vele a tengerek vízszintjének többeletrényi megemel-

kedését stb. A zavartalan túléléshez – a jelentés szerint – tartani kellene az 1980. évi 10 TW-os összefogyasztást, ami úgy lenne elképzelhető, hogy az ipari országok – az energiafelhasználás hatékonyságának igen nagyfokú növelésével – csak annyit fogyasztanak, mint a fejlődők 1980-ban (3 TW), s a fejlődők sem használnának többet, mint az ipariak '80-ban. Ez persze eléggé utópisztikus kíváncsalom, az építés tekintetében mégis rendkívül mélyre nyúló következményekkel jár.

Ennek konkrétan az az oka, hogy az épületállomány létrehozásához és főként az üzemeltetéséhez (fűtéséhez, hűtéséhez, szellőztetéséhez) szükséges energia sok országban megközelíti a teljes energiafogyasztás felét, s ha az emberiség érdekei megkívánják a fajlagos energiafogyasztás jelentős csökkentését, akkor ez okvetlenül megköveteli az épületekkel kapcsolatos energiafelhasználás hatékonyságának radikális növelését. Ez a követelmény most már legalább 2 évtizede áll az építéstudományi kutatások homlokterében, s már eddig is sokban megváltoztatta az épületszerkezeti és épületgépészeti gyakorlatot (mindenekelőtt a külső falak és födémek hőszigetelésének nagyfokú tökéletesítésével és a napenergia növekvő hasznosításával). A következő évszázadban azonban ennél sokkal többre lesz szükség, s ez gerjeszti pl. a *szoláris építészet* futurisztikus vízióit.

A transznacionalizálódó gyógyszeripar termékeinek globális hasznosulása nagyban hozzájárult a kevésbé fejlett országokban végbement (s a legújabbjában ma is folytatódó) demográfiai robbanáshoz, ami az emberiség XX. századi történelmének egyik alapvető és igen kritikus jellemzője. Az exponenciálisan szaporodó népességet ezeknek az országoknak a rurális területei egyre kevésbé tudják eltartani, s ez igen nagymértékű belső migrációt eredményez a falvakból a városokba. Ez az urbanizálódás és a vele járó veszélyek felmérése a Brundtland-jelentés egyik főtemáját alkotja. Már a jelentésben közölt pusztá számok is nyomasztatják, pl. a következő városok népessége millió főben megadott (illetve becsült) növekedésének adatai:

Város	1950	ENSZ-előrejelzés 2000-re
Mexico City	3,1	26,3
Sao Paulo	2,7	24,0
Bombay	3,0	16,0
Delhi	1,4	13,3
Kairó	2,5	13,2
Jakarta	1,5	12,8
Manila	1,8	11,1

A növekedés többüknél majdnem tízszeres, és a folyamatnak még távolról sincsen vége.

A Brundtland-jelentés szerint a fejlődő világban „kevés városi kormányzat rendelkezik a szükséges energiával, erőforrásokkal és képzett alkalmazottakkal ahhoz, hogy a gyorsan növekvő lakosságot ellássa a megfelelő emberi élethez szükséges (...) szolgáltatásokkal és lehetőségekkel (...) Az eredmény: gombamódra szaporodó illegális települések primitív lehetőségekkel, növekvő tülszofaltsággal és az egészségtelen környezetből fakadó tomboló betegségekkel.”

Ezzel egyidejűleg a Brundtland-jelentés azt is megállapította, hogy „az iparilag fejlett országokban is számos város néz szembe akut problémákkal: az infrastruktúra és a környezet romlásával, a belső városrészek pusztulásával.”

Ezek a problémák gigantikus méretű feladatokat állítanak a várostervezők, s a mély- és magasipelő ipar elé egyaránt. Ugyanakkor a problémák megoldásának gazdasági feltételei általában rendkívül rossz képet mutatnak, s nehezen kezelhető szociológiai, néhol etnikai adottságok is terhelik őket.

Az urbanizálódás eddig vázolt mélyrétegei – hogy úgy mondjuk: alvilága – mellett a legfelső szinteken is igen markáns fejlemények bontakoznak ki, amelyek a legszorosabb kapcsolatban vannak a pénzügyi és információs csúcsglobalizáció folyamatával. Itt az ún. *globális városok* („global cities”) hálózatainak kialakulásáról van szó, amelyre az utóbbi években igen nagy figyelem fordult az urbanisztikai irodalomban. Saskia Sassen, a Columbia egyetem tanára, a „globális város” névadója (*The Global City*, Princeton, 1991) szerint nem váltak valóra azok a futurisztikus várakozások, amelyek az információs forradalom bővületében a városok funkcióvesztésére és eltűnésére számítottak az elektronikus kapcsolatok révén, amelyek bárholon bárkit bárhová bárkhez képesek kötni, s amelyek az egész Földet egyetlen *globális faluvá* („global village”-dzs), talán precízebben egyetlen *globális tanyavilággá* fogják változtatni. Ennek pontosan az ellenkezője történt, nevezetesen az információs központok hallatlan tömörülése, elsősorban a szinten hallatlanul tömörülő pénzügyi központok közvetlen közelében és mindenekelőtt azok szolgáltatában. Újabb könyve (*Cities in a World Economy*, Pine Forge, CA, 1994) adatai szerint New York Manhattan negyedében 400 különböző bank működik, s ezek kétharmada külföldi. Hasonló arányok érvényesülnek Londonban, Frankfurtban, Tokióban, Hongkongban, Sydneyben, Torontóban és keletkező más globális városokban, amelyek együttesen a sajátos pénzügyi és informatikai központok rövidre zárt hálózatavá nőnek, s ezek a mai világ legfontosabb döntéseinek alapvető színhelyei. Hozzájuk képest más városok drasztikusan leértékelődnek, bárnekora történelmi nimbuszral rendelkezzenek is. A szegregálódás azonban

még a globális városokon belül is óriási. A bankok és az információs központok alkalmazottainak jövedelme többszöröse az ezeken kívül dolgozóknak, s ez egész városrészek szlémósodéséhez vezet, amelyek lassan nem maradnak el a hagyományos városi szlémák nyomorúságos voltától. A gazdag és szegény országok közötti választóvonalak áthelyeződnek, s a leggazdagabb és a legszegényebb országokon, sőt, városokon belül is megjelennek. (Némi vigasz a számunkra, hogy Sassen – 1994-es könyvében – az esélyes „global city” jelöltek közé Budapestet is felvette.)

A Saskia Sassen által megrajzolt urbanisztikai világképet tovább árnyalja az „off-shore” (tengerentúli) bankoknak thotth adó városok felfutása (pl. a karibi térségben); ezekben a bankokban a szokásos állami kötelezettségektől (adóktól) mentesen lehet pénzt elhelyezni, ami nagyon vonzza a spekulatív tőkét. E bankok létrejötte egyike azoknak a fejleményeknek, amelyekben nagyon nehéz határt vonni a spekulatív kreativitás és a spekulatív kriminalitás, bűnözés között.

Sassen könyvei diagnosztizálják a jelen helyzetet, prognózt és terápiát nem adnak, s ez nekünk sem lehet feladatunk; fel kell figyelnünk azonban arra, hogy az urbanisztikai irodalom a *globalizációs* folyamatok mellett a *lokalizációs* folyamatokról is beszél, s ezeknek is nagy jelentőséget tulajdonít. Ezekre, más szempontból, még visszatérünk.

Globalizáció és építőművészet

Végezetül foglalkozunk kell még az építőművészet helyzetével és szerepével az eddig jellemzett egész szituációban.

A múlt század végén uralkodó építészeti eklektizmus időszakában már megjelentek azok a tendenciák, amelyek meg akarták szabadítani – ahogy többen mondták: meg akarták „tisztítani” – az építészetet mindenféle historizáló reminiscenciától. Ez végül az ún. „modern építészeti” mozgalmának sikerült teljesen, amelynek legfőbb reprezentánsa a '20-as évek Németországában működő Bauhaus lett. Azt lehet mondani, hogy a Bauhaus zászlajára írt és az épületeikben érvényesülő racionalitás pregnáns építészeti megjelenését adta annak a modernizmusnak, amely a gazdasági életben és a közgondolkodásban már régóta érvényesült, s amely azóta a transznacionálisizálódás és a globalizálódás folyamataihoz is elvezetett. Jellemző módon a Bauhaus építészete hamar megkapta a „nemzetközi stílus” nevet, ami mintegy dokumentálta, hogy a Bauhauszal a globalizálást előkészítő nemzetköziesedés nyert korszakoktól építészeti megnyilvánulást. A náciak által „elfajzott művészet”-nek („entartete Kunst”-nak) titulált és üldözött Bauhaus főalakjai Amerikába menekültek, s ottani működésük révén a második világháborút követően Amerikában s az egész világon az ő építészeti

tük vált uralkodóvá. Mindenki azt gondolhatná, hogy ez a diadalmenet máig is tart, s a globalizálódó világnak változatlanul a Bauhaus az építészete.

Érdekes módon ez nem így alakult, s érdemes megnézni, hogy miért nem, s hogy mi is történt valójában.

A Bauhaus által képviselt könyörtelen racionalitás ellen Amerikában a '60-as évek közepétől kezdtek tiltakozni neves építészek, s ez a tiltakozás néhány év alatt a *posztmodern építéssel* mozgalmává terebélyesedett. A „posztmodern” jelző azt sugallná, hogy itt olyasmiről van szó, ami a „modern”-et követi, jobban megnevezve azonban világosan látszik, hogy valójában itt premodern karakterisztikumok nosztalgikus felelevenítésére irányuló tendenciák érvényesülnek. A posztmodern építéssel legfőbb jegyeit az antikizálásban, az antropomorfizmusban és a vernakularizmusban (vidékiekéskedésben) látják. Azt mondhatjuk, hogy ezek mind a múlt visszasi-rásának változatai, s mindegyikük sajátos tiltakozás a globalizálódás ellen. Az antikizálás a múlt értékeit igyekszik visszahozni, amiket a globalizálódás elsősorban, az antropomorfizmus az épületek emberarcúságára törekedve tiltakozik a globalizálódás dehumanizáló hatásai ellen, a vernakularizmus pedig a régi falu és a régi kisváros intimitását akarja visszacsalni a jelen városaiába, amelyekből ez hiányzik. Az, hogy ezek a tendenciák csak kevésbé lehetnek sikeresek, azt eredményezte, hogy az esztétikai becsületes-ség magas szintjén alkotó posztmodern építészek mindig sajátosan ironizáló módon jelentették meg őket. Mára az építészeti posztmodern mozgalom Jórészt kifulladás, s átadta a helyét a *neomodern*, sőt neoavantgárdnak mondható irányzatok különböző fajtáinak, a „high-tech”-nek, a „dekonstruktivizmus”-nak, a „folding”-nak és másoknak. Ezeket itt nem részletezhetjük, csak azt kell megemlítenünk, hogy – eltérően a klasszikus modern, a Bauhaus racionalizmusától – mindig valamilyen groteszk, mondhatni irracionális módon racionálisak. Legtehetségesebb művelők között van olyan (Peter Eisenman), aki az építészettől már „kritikai építész”-nek deklarálja, s a kritika itt persze megint csak a globalizáció negatív jellemzőinek szól.

Néhány éve egy angol kiadó megjelentette Charles Jencks *A ma építésze*-te (Architecture Today, Academy Editions, London, 1989, 1993) című hatalmas könyvét, amely több száz épület elemzésével bemutatta az utolsó évtizedek legkitűnőbb alkotóinak munkásságát s a domináns irányzatokat. Az ábrák kb. egyharmada bankok és vállalati főhadiszállások részére készült irodaházakat mutatott be, kb. egynegyede egyetemek és kultúrközpontok épületeit, kb. egyötöde pedig magánszemélyeknek vagy családoknak készült házakat, villákat. A maradék sok feladat között oszlott meg: templomokra 5%, szociális lakásépítésre 1% jutott. Azt lehet mondani, hogy a bemutatott épületfotók majdnem 80%-a a globalizáció dicsőíti. A vezető bankok és a mammutvállalati központok esetében ez nyilvánvaló, s a mé-

regdrága villák megépíttetésére is alighanem csak a globalizációs folyamatokat irányító menedzserréteg képes. Jórészt ide számíthatók az egyetemek és a kultúrközpontok is, ha figyelembe vesszük, hogy korunkban – Toffler szerint (Hatalomváltás, Európa Kiadó, 1993) – a hatalom döntő feltétele a know-how, s az igazi kreativitás nem szakbarbároktól várható. A szociális lakásépítés iránti érdeklődés elenyésző mértéke rendkívül lehangoló, s ebben a poszt- és a neomodern alapvetően eltér a klasszikus moderntől: a Bauhaus központi témája volt a szociális lakásépítés, s a Bauhaus szitokszó-vá válásának főoka a lakótelepek kudarca volt. Jórészt jogtalanul, mert a csődöt mondott lakótelepek nem a Bauhaus elveit, hanem már csak azok degenerált változatát követték.

Jencks könyvének nagy figyelmet érdemlő jellegzetessége, hogy terjedelmes fejezetben foglalkozik az általa „regionális”-nak nevezett építészettel, s ezen belül a magyar organikus irányzattal is, elsősorban Makovecz munkásságával. Ez mutatja, hogy az építészeten is jól látható a globalizáció és a lokalizáció párhuzamos érvényesülése, a globalizálódással egyidejűleg a regionális, vagy más értelemben vett lokális identitás keresése. Ez igen sok helyen tapasztalható; jelentős tanulmány foglalkozik pl. Frankfurt esetével (Roger Keil: *Globalitát-Lokalitát. Frankfurter Verhältnisse*. Suhrkamp „es 1912”, 1995).